

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

ВИДАВНИЦТВО ПРИСВЯЧЕНЕ НАУЦІ І ПИСЬМЕНСТВУ
УКРАЇНСЬКО-РУСЬКОГО НАРОДУ

ВПОРЯДКУВАВ

ОЛЕКСАНДЕР БАРВІНСЬКИЙ.

ТОМ II.

У ЛЬВОВІ

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка.

З друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка
під зарядом К. Беднарського

1893.

НЕЗАБУТНІЙ ПАМ'ЯТИ

Д^{РА} УЛЯНА ЦЕЛЕВИЧА

Наукове Товариство імени Шевченка.

Стародавні грецькі колонії боспорські в межах теперішньої Кубанської області та суміжних з нею місць (з картою давньої прибоспорської області.)

ПЕРЕДМОВА.

Що до історичних обставин, то відомо, який цікавий калейдоскоп народів з їх звичаями, моровами, культурою та цивілізацією видає з себе Кубанська область і що єї народи в протязі сливе́ двох з половиною тисячів років оден за одним перебували по західних спадах гір кавказських та по долинах ріки Кубани аж до Азовського моря, і лишили після себе безліч монументальних памяток.

Належачи до останньої етнографічної групи, що нині мешкає по місцях сего чудового огнища, — я вже давно покладав собі в голові, вистежити поспільно усе історичне життя тих наших попередників, на величність та славу цивілізації, які вказують ті памятки, що вони нам залишили в нащадку. Я не певен, що вчиню оту працю так, щоб усіх задовольнити, але-ж покладаю собі, що вона все-ж таки не даремною буде: *ut desint vires, tamen est laudanda voluntas, faciant meliora potentes.*

Постановивши собі за мету, зазнаємитись з історією рідного краю й не гадаючи в первих студіювати се питання спеціяльно з давних джерел, я попереду взяв ся за власних письменників, що працювали над історією, географією та археологією і цілого полудня Росії, і властиво східної половини нашого південного краю, се-б то теперішньої Кубанської області.

Студіюючи матеріяли в поспільности їх, я перво на перво зупинив ся на тих межи ними, що дотикали ся до стародавніх історичних часів моєї батьківщини, — се-б то до періоду грецьких колоній, а на останку, до царства боспорського. Розміркувавшись отак, я почав студі-

ювати кравчих письменників і мав на меті скласти собі більш-менш докладне і всебічне обображення про сей період, але, на превеликий жаль, почав помічати, що чим більше працював, тим менше просвітлялась справа. З кожним новим письменником виступали нові виводи, нові об'яснювання, і на останку так зачував ся, що стратив навіть надію вже розпутати справу! Пропала праця даремно, а досяг одного, що мав спроможність перелічити тих стародавніх авторів, якими користували ся наші письменники та на яких обирали ся. Така спроможність однакже стала мені в пригоді і вказувала стежку, по якій простувати в дальшій праці. Не допитавшись нічого від власних письменників, мені стало на думку, спитати силу на тих клясиках, на яких здавались по перекладах російських або латинських, наші письменники. Вміючи наперед перелічити клясиків та обмеживши, так мовлячи, ті центри, до яких хилили ся усі російські письменники, — я вже ані гадки собі розділив клясиків на два гурти — більше знаних: як ото Страбон, Птольомей, Діодор, Аппіян, та менше значних, але також потрібних: Скимн, Безіменний, Арриян, Демостен. Тоді я взяв ся студіювати їх і наважив ся розчовпати усе мені потрібне, а уздрівши, що Страбон найбільше докладний та стислий письменник, я, так як і інші, надав ему перевагу і до его вказівок додавав вже останні.

Для заспокоєння себе та вяснення, чи маємо ми право покладати ся на Страбона, я поклав собі більш-менш з подробицями вистудіювати его твори і висвітлити собі питання про компетентність Страбона, про его наукову освіту, про его погляди, потяги та мети, і таким робом я склав собі невеличкий біографічний нарис Страбонів, де особистість его відмальована стільки, скільки для того давали спроможности его твори та моя особиста вдатність і вбачність а також вмільсть, поратись коло матеріялу.

Питання, що я обрав собі для відповіді, не було таке безнадійне, як здавалось відразу, коли вже простудіював оригінали, поробив потрібні переклади та ще був підтриманий автопенєю місцевостей, що зацікавлювали мене. Тоді я спостеріг, що маю спроможність опертись на доволі міцні підвалини, хоть вони часом не припадають як раз до виводів, пороблених російськими відомими мені письменниками, і задоволений отими моїми виводами, я зважив ся скласти власні вяснювання в системі та покласти їх на осуд вченого світу. Я не лещу себе надією, що усі згожувати муть ся зі мною; — ні! але гадаю, що поки суд та право, то й моя лента буде незайва в загальній скарбоні дослідів, що до питання про стародавню історію нашого південного краю.

I.

Життєпись Страбона та риси єго праці.

Страбоніві предки походили з міста Кносса; найдавніші, про яких пам'ятає наш географ — були два брати: Філетар та Дорилой. Доля їм щастила: Дорилой, дякуючи вдатности своїй в воєнному ділі, пішов в люди зпосеред прибічників Мітридата Евергета і став правою рукою Понтийського царя, що вже почав злучати під свою власть розмаїті володіння Малої Азії. Щоб виявити свою прихильність до Дорилоя, Мітридат Евергет прийняв до свого двору небожа сего — Дорилоя, на імя також Дорилоя, сина Філетарового і виховував єго вкупі з власним сином Мітридатом, якого потім прозвано Евпатором

Мітридат Евпатор після батькової смерти зістав ся хлопцем одинадцяти років, і, не вважаючи на свою молодість, мусив взяти до рук уряд. Сей відразу вчинив чимале добродійство цілій родині свого друга та товариша Дорилоя, повикликав всіх єго родичів з Кносса до свого двору, і підніс їх високо; межі ними був брат у перших Дорилоїв — Лагет на імя а дочка єго доводилась бабою Страбоніві, значить Лагет був прадідом. Коли потім Рим зітнув ся з Понтом, то супроти Мітридата вислано Лукулла і сей дука-воєвода, бажаючи придбати собі слави побідника, зважив ся на перекупство, а в тій меті обернув ся до друга царського, Дорилоя, що вже зроблений був першим чоловіком в царстві. Не вважаючи на се, він загадав собі віддяти Мітридатови тим, що замислив передати єго Римлянам, але се не вдалось, бо Мітридат довідав ся і покарав Дорилоя. Через такий вчинок Мітридата відвернуло від усього роду Дорилоєвого і вся єго родина впала в немилість. Через якийсь час потім небож Дорилоя Моаферн знов придбав собі прихильність Мітридатову і він зробив єго правителем Кольхиди; тоді саме дід Страбонів, помщаючись над Мітридатом за смерть свого брата в перших Тибія та єго сина, перекинувся до Лукулла і віддав сему 15 фортець, маючи надію на милости римського воєводи, але Лукулла замінив Помпей на той час, що ворогував з першим і для того усі, кого лестив Лукулл, а в тій лічбі й дід Страбонів, були залехаяні Помпеем. От яка була доля Страбонівого роду. Сам він був онуком по матери того чоловіка, що зрадив Мітридата; він не споминає ні діда, ні батька, як вони були на ймення. Як можна гадати, ридив ся Страбон в місті Амизунті, року 66. до Різдва Христового, а помер 24. вже після Різдва, в Амизунті-ж почав виховувати ся а за вчителя мав граматика Тираніона.

Взагалі, міркуючи по відомостях, які подає сам Страбон, треба гадати, що він як на той час, був чоловіком дуже освіченим; Бог не обдив єго вдатністю до всего, бо вже він вчив ся у Аристоклема — філософа відомого з міста Нісси, як ще був „νέος παυταλώς“ се-б то „дуже молодим“. Крім того в Селевкїї Страбон прослухав відомого Ксенарха, що потім осів ся в Римі та звернув на себе увагу Августа. За приводом Боета Сидонського Страбон пройшов Аристотеля. Не беручи на увагу сего спеціального виховання, він набиравсь ще відомостей, користуючись послугами приятелів, а між ними були все особи, що через свої вдатности придбали собі імя. Період найміцнішої вчености Страбона припадає саме на самі блискучі часи Августового правління. Яким робом Страбон опинив ся в Римі, легко зрозуміти: Мітридата не стало, Страбонів рід стратив дома вагу і нічого не придбав собі у нових господарів; тим часом осередком усякого життя та вчености став Рим, через що все линуло сюди шукати щастя, а приклад вчителя Ксенарха був на очах; от і вдатного учня потягло за вчителем і в Римі Страбон знайшов, чого шукав.

Страбон твір свій „Τὰ γεωγραφικά“ загадав утворити ще тоді, як Август не був царем; він хотів зробити се дуже широко, бо в одному місці ось що він каже про свою працю „αὐτὴ κλοσσουργία τίς ἐστὶ“ се-б то, що сей твір, „щось на лад кольоса“. Призначав єго Страбон на загальну користь, особливо-ж людям, що держать уряд „Ἐν τοῖς ὑπηρετίαις“. Ото поклавши собі утворити кольосальний географічний увір, Страбон ладнаєть ся до своєї праці, а що зробити здолав, те доводить нам той твір, що зіставсь нам. Окрім відомостей, що дав особистий досвід, він користав ще й з материялу літературного на пр. з Евратостена і усе, що він добув з чужих джерел, він розібрав критично і безсторонне, а то часто ще перевірів особисто, на свої очі. Тим то головна вага єго праці в тому й є, що він про більшість країн пише, як про такі, що бачив на свої очі; і тільки як описує самі західні, то дає перевагу джерелам, кажучи: „Тутечки, може інші і більше від нас подали відомостей.“

Ось як Страбон мовить у своїх „Προλεγόμενα“: „Усе отсе описали ми або так, як спостерегли на власні очі, їздячи по країнах морем чи суходолом, або добувши звісток від людей, яким мали причину няти віри. Ми сами відвідали краї усї межі сходом і заходом — від Вірменії аж до Етрурії, що супротивлежна з Сардинією; з півночи-ж на південь — від Евксину аж до краю Етиопії. Гадаємо ми, що поперед нас ще ніхто не подав більше широкого опису; про західні краї може й промовив хто-небудь і більш від нас, але про східні він не дав таких звісток, як здолали подати ми. Багато де про що, так як і інші, і ми переказали

з чужих слів; таким побитом намагалися подати відомости про характер та обшир кожної країни, а також обобразили загальний характер місцевостей, порівнюючи їх вкупі з сим з іншими; і все отее чинили, маючи на меті, за допомогою такого оповідання скласти в душі читача світлу тямую та обображення країни“. Оті слова автора ліпше над що інше характеризують нашого географа: він бачив сливе усе на власні очі, а чого сам не бачив, те оповідає „зі слів тих людей, яким має причину пяти віри“, а такі причини у Страбона були завсїгди важні та щирі і він сам визнає свою компетентність, коли оповідає про східні країни, бо родився там, а останнє тим більше має вагу, коли взяти на увагу наше питання; здатись на Страбона можнò, а коли вже раз здати ся, то й тримати ся єго треба й швидче намагати ся виясувати єго, ніж доводити помилність єго поглядів по тих місцях, де сучасні нам умови не припадають як раз до єго вказівок.

Інше, каже Страбон, він переказує, почувши від таких людей, яким мусив няти віри, а між ними було бачити тубольців; ото про Гіори він розпитував у рибалок, що мешкали по сих островах тоді, як він там був; про Африканські країни, про Сахару розпитував у Кнея Пізона, а до границь Етиопії ходив з Еллієм Галлом, також бачив ся з крамарями, що їздили до Індії.

Страбон часто критикує думки других письменників, а тоді він тільки покладаєть ся на факти безперечні і ніколи, як я помічав, нічого не гадає. Він не приймає нічого чудовного або схожого з байкою, от як наприклад істнованне мітичних Амазонок і думає, що вони не що інше, як народний переказ; він силкуєть ся явища чудовні зрозуміти натурально, коли на те стає у него знаття а коли ні, то тоді з усіми подробицями оповідає про найдрібнійші обставини явища, додаючи на останку: „οὐκ ἔχω διασυρίσασθαι“ або „οὐκ ἴσμεν“ се-б то „не можу сперечатись“, „не відаю“. Що-ж до ясности викладу, звичайности складу, то тутечки нічого ліпшого не можна бажати. Описуючи ту або іншу країну, Страбон вживає незвичайно простої та практичної методи: він ніби веде вас за собою та наче досьвідчений поводитир, повагом ілюструє усе, що спіткає; завсїгди він зазначає те місце, з якого, так кажучи, рушає і зазначає загальний напрям, по якому йде в своєму оповіданні, а коли характер місцевости робить ся складеним, то Страбон зараз поясняє, в який бік треба шукати те або інше місце, на яке він вказує і тутечки завсїди додає: „εἰσπλέοντι ἐν ἀριστερᾷ“ або „ἐν δεξιᾷ“ се-б то „для того, що впливає ліворуч“, „на право“. Страбоніві товмачі, оповідаючи про наш Боспор, нарobili безліч помилок, не звернувши уваги потрібної, на оті коротенькі, ніби так собі промовлені вказівки, що однакже мали в описях

Страбонових чималу вагу. Дякуючи докладности та ясности, „Τὰ γεωγραφικά“ має не вчений, важко спеціальний характер, а єсть цікаве популярне оповідання.

Беручи на увагу відомости, що подає Страбон, справджують ся слова его, — , ми намагали ся, щоб у душі читача склала ся ясна тьма та обображенне країни“, бо він, по змові, завсїди подає відомости про місцевість країни, і межі, про загальну будівлю поверхні, про климат, ґрунт, добутки, обводненне, про промисловість, людність, її розвіток, релігійні вірування, про національні відзнаки, про лад адміністративний і про правителїв. Географічні его вказування завсїди вияснюють ся історичними передьмовама, окремі явища та речі оповідають ся по просту та обмежно, зайвих та кучерявих речень не має. Тубольні назви подані як сьлід, а призвища часто переложені на грецьку мову. — Більше над усе доводять авторитет письменника з тим, про що він оповідає, его знаємість з назвами осіб і особливо з призвищами.

Тут декілька слів треба промовіти про філзофічний погляд Страбонів на сьвіт. Він приймає два фактори за створюючу силу сьвітову: перше натуральні сили материяльної природи, а подруге чинність створителя. Перші, як дивилась тоді гео- і антропоцентрична філзофія, кермують, усю свою чинність для створення того, що складає осередок сьвіту та на те, що огортає сей осередок се-б то на витвір (усего ядра земного) усеї твердої землі та води, що існує навкруги земного ядра, але меньше твердої ніж саме ядро. Сї обидва елементи, злучуючись, прийняли форму кулі (*σφαῖρα*). Таким робом земельне ядро складає кулю з твердої маси: „σφαῖρα ἡ μὲν στερεά; вода теж складає кулю, але ніби-то в середині порожну, а в тій порожнеті вложене земельне ядро: „ἡ δὲ κοίλη ἐντός ἔχεισα τὴν γῆν.“

Другий фактор — створитель — маючи творчу силу, силу оздобляти землю, створив rozmaїтих зьвірів і те, що вище над усіх зьвірів — се-б то богів та людей і для сїх останніх усе властиво й назначено: ¹⁾ богам — небо, людям — земля. Але через те, що створена земля була уся в воді, а чоловік така істота, що може жити тільки на суходолі і має потребу в повітрі та сьвітлі, ото сей другий фактор так вчинив, що багато де по яких місцях створеної кулі повисував на верх з води суходіл, а по інших — земна кора спустилась та повтягала в себе зайву воду.

По Страбону головний закон, по якому все чинить ся в природі — безуговна зміниність. Такий погляд само по собі повинен нагадувати нам

¹⁾ Тутечки Страбон у філзофії йде за Платоном.

відоме філософське „*πάντα ῥεῖ καὶ οὐδὲν μένει*“; вияснюючи своє покладання, Страбон каже: „*οὐ γὰρ οἷόν τε ἄλλως τὰ τοιαῦτα καὶ τοσαῦτα καὶ τηλικαῦτα ἐν τῷ κόσμῳ διακρίσθαι*“. Для того, покладає він, не можна гадати, як би не було безумовної змінності речий. Для того, покладає він, не треба гадати, що земля така встійна, що до віку може бути однакова, або що вода має все однакову кількість; так само не певно й те, щоб обидві займали завсіди теж саме і становище й просторонище, особливо вважаючи на те, що вони мають вдатність раз у раз змінитись, вдатність притомна їх самій фізичній природі. Треба навпаки покладати, що на землі все мінить ся: або вода затоплює велике просторонище суходолу, або великі просторонища води обсихають та перероблюють ся на суходіл. „І що єсть дивного в тому покладанні, що країни, по яких тепер живуть люди, колись то були під водою, а навпаки по тих місцях, де жили люди колись, тепер під водою?“ У Страбона велику вагу має те, що він обображує собі землю не плоскою, а кулястою і тут він був поборником правди, що починала виявлювати ся скрізь темряву рутини; він поруч ішов з таким додатним мислителем, яким був Птольомей; ще більш виявила ся в сему его заслуга, коли придивимось до життя тогочасного, коли наприклад відомий Лукрецій висьміював оті погляди, та ззивав їх нісенітницею.

Страбон думку свою вимовляв двічі; вперше в „*Προλεγόμενα*“, а вдруге в самому своєму творі. Свою думку в першому він доводить, користуючись усякому відомим фактом тепер, що кораблів на чистому морі не цілком видати, а стають видні повагом наближаючись і каже, що така ява можлива тільки тоді, коли земля куляста; дальш для прикладу Страбон бере побережні міста, острови, гори, де буває теж саме. Вдруге Страбон нагадає свою думку, яко філософічну свою ідею. Отак то доводить ся жалувати, що варварська доба складання нових європейських держав понищила стародавні пробліски справжньої науки і довело ся молодій Європі потратити багато сили, щоб наново відшукати те, що відомо було здавна.

Само по собі, що для нас головним та найцікавішим питанням буде те, чи сам Страбон був в Боспорському царстві, чи він оповів про него по казні інших. На те ясных доводів не має, але от як стоїть діло: Страбон родом з Малої Азії, виховував ся він в містах сеї сторони і для того, коли сам і не був у Боспорі Кимерійському, то певно вже користувався певними відомостями від людей, які були там, а таких було чимало безперечно. Він сам каже, що відвідав краї від Вірменії до Етрурії, від Евксина до краю Етиопії, значить питання тільки в тому, чи Страбон відвідав північний беріг Евксину. Здаєть ся, чудним було-б

бачити сливе цілий тодішній світ, а не бачити як порівняти, малої його частини, хоть само по собі і се річ можлива; але на те треба звернути увагу, що країна, цікава для нас, була поруч з його батьківщиною, була під боком! і певно Страбонowi випадало більше випадків відвідати Боспор, ніж самий край Етнопії. Вважаючи на те, як обображена Страбоном Боспорська країна, звернувши увагу на докладність, як він зазначив місце, де були на Боспорі, розмаїті заселення і відлеглість їх одно д'одного, я схиляюся до думки, що Страбон був там. Чи так, чи не так однакже стане питання, але все-ж ми маємо опис Боспору зовсім докладний, хоть може й не зовсім викінчений. Яюсь ніяково стає, коли гадати, що Страбон ніби то з перехвалки промовив, що ніхто не подав таких певних відомостей про схід, які подає він; в другому випадку хвалько не здержавсь би, кажучи наприклад про свої відомости що до заходу, де він просто каже, що певно інші там більше тямлять.

Списавши оту скорочену біографію нашого географа та розгледівши 'утвір его з боку ваги его для зрозуміння географії стародавньої і в загалі усіх країн усього світу вдавнї. і особливо для вияснювання країни, що цікавить мене - Боспорського царства, що потім склало князівство Тмутораканське, а тепереньки Кубанську область, що цілком входить в межі сего царства, я скінчу сю частину свого начерку тим, що може далій я й непевно обвинувачую поважних вчених в помилках, але не можу не вимовити свого задиву, вбачаючи помилки, яких не можна вибачити; не можна вибачити, кажу, вважаючи на ту докладність, з якою Страбон викладає своє оповідання; не зрозуміти его, се все одно, що не — звернути на него уваги! Проте багато деяких помилок можна зрозуміти, коли завважити, що розправи свої про Боспор вчені писали у себе по хатах, по столицях, далеко дуже від огнища Боспорського царства, а поновляючи его обличчє, користувалися сучасними географічними картами, тим часом, коли сучасні географічні умови країни сеї зовсім стали не ті, які були поперед, та ще, як на гріх в тому самє місці, яке треба брати за вихід, щоб описувати географію Боспору. Таким робом саме лишень самовольне хазяїнованнє хазяйки-природи сірило з'яві многоглаголивих та многотомних коментаріїв до Страбона. Але коли вже вибачати помилки письменників, що працювали віддалік від Боспорського царства та ще колись то, то не можно сего зробити, що до людей, які писали свої розправи не давно та ще й вказували, що відвідали місце, про яке пишуть.

II.

Місцевіць та поверхня Боспорського царства. Острови.

В парсеї географічному Боспорського царства, опріч вказівок Страбонових, я подавати му звістки й інших письменників, а також і написи, де буде спроможність користувати ся ними.

Я мушу наперед усього промовити про те, яку місцевість займало Боспорське царство. Що до сего, то взагалі письменники, не звертаючи уваги на те, щоб стисло обмежити границі, під назвою Боспорського царства вбачають країну по над Керченським проливом, що за давних давен звав ся Боспором Кимерийським. Ото для того, щоб стисліше обмежити границі царства, ми повинні скористати з написів по розмаїтих пам'ятниках, що вже археологія добула. Багато де по яких між ними єсть згадка про те, над якими народами держав уряд то той, то інший цар, і як би ми відали, по яких місцях проживали оті народи, то легко-б довідались і про просторовище. Ось наприклад напис N. 5. (Атин. Т. I.):

„...у той час, як Перисад, Левконів син, був за архонта Боспору та Теодозії та царем над Синдами, Торетами й Дандарійцями“;

або напис N. 2: „...і в часі царювання его (Левкона) над Синдами, Торетами, Дандарійцями й Псессиями“.

Напис N. 7: „...архонта Боспору, Теодозії, царя Синдів та всіх Меотів“.

Ото як би ми мали докладні відомости про те, де перебували всі ті Синди, Торети, Дандарійці, Меоти і легко було-б обобразити місцевість Боспорського царства; а то з сих написів тільки й можно гадати, що водолінія Боспорських царів були геть розлогі, коли вони мали стільки підлеглих їм народів.

А ось ще напише, що належить до царя Перисада I., який жив в другій половині IV. в. до Різдва; цікава для нас частина N. 6. (Атин. Т. I.):

„...Περισάδης ἀρχοντος ἔσθην ἡθρονατέρμονες ἀπὸς Ταύρων Καυκάσιος τ'ἐντός ἔχουσαι ἕρσι“, се-б то у той час, коли Перисад правив усею країною, що протягалась до шпилів Тавру та доходила до Кавказських гір як раз“. — Значить царство за Перисада I. сягало на сході до гір Кавказу, — на заході до гір Таврії.

Вважаючи на те, що оті усі написи належать до одного часу, треба-б гадати, що усі перелічені племена мешкали в тих межах, що вказує напис N. 6. В Таврії за часів близьких до Страбонового життя границі Боспорського царства сягали від так званого Асандрового валу,

що й досі єсть між озером Ақтам-Алтчин та Азовським морем, з півдня на північ — до Сивашу. В Азії-ж, се-б то біля Кавказу границя доходила тоді до меж Ахейців, значить більш-менш до теперішньої Анапи, звідкіль ішла вдовж пасма гір, потім звернувши на північ, кінчала ся на нижній течії Дону-Танаїсу; так було за Фарнака, Асандра, Палетона. Зі сходу в загалі границя не обмежена і се залежало від характеру племін, що жили по тих місцях — вони раз у раз воювали, переходили з місця на місце; але вважаючи на межі, де знаходять археологічні пам'ятки греко-боспорського типу, можна бути певним, що ота границя була справжньою.

Західну границю складали Меотида — Азовське море, південну Евкси́н — Чорне море.

Таким чином під назвою Боспорського царства треба лічити просторонище обмежене тільки що згаданими границями. Місцевість его, як кажуть дослідки Д-ра Ф. Ф. Ланда, а також вказівки К. Герца, має подвійний характер: від Дону до річки Куркай, — се гладка низина, хоть се не зовсім правда; від Дону до р. Бейсу́га — се широка рівна площина, піднесена доволі високо над рівень морську, де високість часом по інших місцях сягає близько 100 сажнів; ся площина від Бейсу́га, круто спустившись до річки, ширить ся великою низиною аж до річки Куркай, але в центрі тої низини здіймаєть ся горб, острів справжнього рівного степу, але не плавні. Усе оте просторонище, межуючи від південного сходу з річкою Кубаню, збігає від неї до Азовського моря злегка спадом, що звільна хилить ся до моря.

Від річки Куркай до Чорного моря та Керченського проливу і по той бік останнього місцевість виявлює ряд хвилястих горбів, що мають де збільша напрям вздовж моря; сі горби — то перехід від гір Кавказу до гір Таврії.

Сі горби очевидячи тут постали наслідком діяльності підземної сили, що хвилями понадувала земельну кору; такий погляд справджуєть ся скрізь по багатьох розтинах товщі горбів; робота підземної сили й досі не утихла і для того уся місцевість вкрита рядом вульканів-сопок, що вже по части погасли, а по части ще й тепер чинні. Дякуючи отакій хвилястій будові місцевости, усі низкі місця між горбів повні води або з мор, або з Кубани, а через се уся прибоспорська частина від Кавказу створює декільки островів, а межі нами пробрили собі дорогу ріжні рукави Кубани.

Таким робом в лимані Кубаньському за давних часів існувала ціла полінезія і ще за часів Страбонових тут було декілька островів, а між ними він споминає Фанагорію. Інші письменники, от як Теопомп ранійше,

Степан Візантійський пізнійше, згадують ще острів Гермонассу. Таке складання суходолу з островів засобляло швидкому розвитку краю, бо з него користували великі носителі культури давнини, Греки, сі Агличане поганства, що по всіх кінцях світа розносили розумне життя. Для маленьких з початку кольоній Греків така дрібність місцевости була з руки, бо се сприяло обороні від нападів окільних ворогів, де збільша кочовиків, та ще крім того, давало змогу, з усіх боків під'їжджати до островів і життя припливало з усіх боків, підносячи швидко центр; через се ту-тешні кольонії так швидко сливе неімовірно розвинули ся.

Озираючи поверхню Боспорського царства, треба звернути увагу опріч сего й на те, що між річками Куркай та Протокою, а також з окола сеї останньої попрорізувана великою лїчбою ровів, покопаних до ладу, само по собі, щоб було куди стікати воді в часі розливу Кубани; нині сі рови стали карою для людности сих місць, бо воїні засьмічені позаростали очеретом, а то й позавалювані землею, щоб переїжджати через них, а за те Кубань ніби пімщаєть ся за недогляд недбалій людности.

Опріч сих ровів, для стеку води, — був ще оден великий канал, по яким судна випливали з Таманської саги просто до Азовського моря; віп з північно-східного кутка сеї саги йшов до південно-західного. Паралельно ему тягнеть ся високий вал, що ще добре тримаєть ся, так званий, в літературі сего питання, Кимерийський; сеї вал відділяв теперішній північний півострів Фонтан від решти твердої землі і через се в давнину Фонтан був островом, а тепер рів засьмічено, а лишила ся тільки невеличка лощовина та вал.

Що до кількості натуральних островів, з яких складала ся азийська частина над-Боспора, то вважаючи на сучасну будівлю місцевости, ось що треба покладати: перший острів, який можна було бачити докладно, тяг ся від р. Куркаю до Темрюку, се-б то до одного рукава Кубани; другий звідсіль до давного уїстя Кубани, до так званого тепереньки Пересипу; сеї і доси зветь ся Островом укупі з місточком на нему; як розлілеть ся Кубань, то він стає справжнім островом, бо вода з Кубани переходить через Пересип та поновляє стародавнє уїсте Кубани. Третій від Пересипу до Таманської саги укупі з Фонтаном Страбон називав Фанагорисю. На південь від сего четвертий, за Таманською сагою, — се теперішній південний півострів; в старовину іменував ся він то Германессою, то Синдиккою. Проміж Фанагорисю та Синдиккою в старовину проходила Кубань, відділяючи їх одно від одного; тепер сего нема, а через се увесь півострів Таманський — єсть справжній острів в лимані Кубанському. Дехто між вченими, от як колись-то Дюбуа, в те-

перішньому Фонтаці вбачали справжній острів; але звернувши увагу на склад лощовини, якою Фонтан мусив відділяти ся від цілого острова Фанагорії, треба мовити, що тутечки тих характерних умов, які існують по других місцях, а значить коли й був Фонтан — острів, то штучним-тільки, та й то за давних давен, не з чого й вал тутечки зветь ся Ки-мерійським. Таким робом, дякуючи геологічній будівлі та сусіднім водозборам, усе над-Боспорє в давнину складало ся з 4-х переважно островів. Тепер з межі ними склали оден Тамапський півострів в лимані Кубанським, а перший долучив ся до загальної низини, що на північ від него, дякуючи тому, що зникла р. Куркай вже на наших очах.

Де були давні рукави Кубани, що ділили островц оден від одного, тепер вже тільки глинисто-пісковата низина, що звуть ся пересипи; денедє сї пересипи попрорізувані вузкими гирлами, що ледве нагадують стародавні проливи; тільки коли Кубань розливає, то й пересипи пикнуть у воді і на той час знов постає стародавня полінезия.

III.

Ріки Боспорського царства.

Після нарису місцевости Боспорського царства — переходжу до опису водного єго басейну.

Перша річка, яку називає Страбон — се Танаїс; вона, як він каже, вливаєть ся у північного кінця Меотиди, впливаючи сюди двома (рукавами) гирлами, відлеглими оден від одного на 70 стадій; в лимані Танаїсовому єсть оден невеликий острів. До Танаїсу від уйтьє Меотиди се-б то від Кимерійського Боспору, як лічить Страбон 2000 стадій; покладаю на нашу верству 5 стадій (при такій лічбі ми робимо невеличку помилку, що можно не брати на увагу для круглої лічби), ми побачимо, що та відлеглисть, яку приймає Страбон сливе припадає до теперішньої між Керченським проливом та рікою Доном, а проте, щò Страбон Танаїсом звивав теперішній Дон, однаково як і інші письменники, сеґо доводити не має потреби, бо се всім відомо.

Зараз за Танаїсом треба зачислити до меж царства ту річку, про яку згадує Птольомей — се р. Марабій „Μαράβιος“; ся річка таж сама, що теперішній Ельбуздон. За Марабієм і Страбон і Птольомей, вказують річку Великий Ромбіт „Ρομβίτης μέγας“; щòб впевнитись, за яку ріку треба лічити В. Ромбіт нинька, треба звернути увагу на відлеглисть, яку приймає Страбон від Танаїса до тої ріки; сю відлеглисть він становить 800 стадій се-б то близько 160 верстов, а в такій відлеглости

від Дону як раз впаде р. Ея і далій побачимо, що се справджуєть ся багато деякими вказівками. За В. Ромбітом далій Птольомей називає р. Теофаній „Θεοφάνης“, про яку зовсім не згадує Страбон і її лічать за нашу Челбаси. Сучасно ся ріка видаєть ся рікою тільки у верхній, а на низу вона не скрізь, має течию, а складаєть ся з плавій, серед яких розміщені дрібні озера і де по явх осідає сіль, а на останку утворюєть ся велике солене озеро ханське. Певно задля такої незвичайности течії Теофанія Страбон і не залічав єго до рік.

Далій, вже і Страбон і Птольомей згідно вказують на р. Малий Ромбіт „Ρεμβίτης μικρός“; вважаючи на відтеглість, що приймає Страбон, від В. Ромбіта до Малеого 800 стадій, треба останній лічити сучасною рікою Бейсугом, бо від Еї, як обходить так звану Косу Довгу берегом моря, як раз буде 160 верстов. Обидві річки, як бачимо, і Ею й Бейсуг звивали на одно ймення і справді вони походять де в чому одна на другу; прямоваєнь, довжина, характер течії, а переважно одностайність уйстя — широкі продовгуваті лимани — змусили надати їм однакову назву; опріч того імя їх свідчить, що по них живе багато кажбали — ромба, через що і обізвиано їх Ромбіт, тільки Ея на відзнаку від Бейсуга звиваєть ся Великим, а Бейсуг — Малим Ромбітом. І тепер тутечки можно зустрінути оттакі назви, от як де-кільки річок, що спливаючись до купи складають р. Бейсуг, мають назвища Бейсужків.

За малим Ромбітом дальш на південь аж до самого Антикитеса не згадують ні про яку ріку ні Птольомей, ні Страбон. На се треба звернути увагу. От яка річ на увазі: на південь від Бейсугу увесь беріг складаєть ся з безлічи лиманів, озер, гирлів, та болот; тутечки розлога плавня і се тепер, як вже не має стільки води, як було за стародавних часів, про що свідчить широкість старих течій, от як Бейсуги. Коли й тепер не розбереш, де і як протікає ріка, то ще труднійше було се вчинити за стародавних часів. Можно з певністю мовити, що усе побереже геть в гліб країни, починаючи від Бейсугу й аж до р. Куркаї за давних часів складало широку й розлогу низину, а про певну течию вже нічого було й гадати, її не можна було вбачити; от що ще треба додати — на всему сему просторовищі ніде не видати могил, а тимчасом по других місцях Кубанської області їх геть багато, а се вказує, що та місцевість для житла не годилась.

Річка, про яку згадують і Страбон і Птольомей за останню, єсть Антикитес „Ἀντικίτης“. Щоб довідатись, яку теперішню річку вони так вживають, треба розміркуватись по лябірниту думок, вяснювань та гадок, бо єї гадки та думки письменників, що працювали над сим питанням, дуже перечать одна одній. Поруч з назвою р. Антикитес Страбон згадує ще й

Тирамба і сю назву звичайно надають містови. Описуючи оті місця, звичайно Страбон становить попереду назву Тирамба, а за нею вже йде Антикитес і до того ще мовить, що й до першого і до другого відлеглості від М. Ромбіта буде 600 стадіїв; ото з опису й виходить, що коли Тирамба місто, то воно повинно містити ся більше на північ від Антикитеса — се-б то з правого берегу М. Ромбіту, бо річка вливаєть ся до Меотиди зі сходу до заходу, а при описі ведеть ся річ почицаючи від Танаїсу, се-б то з півночі на південь. Страбон каже: „Від М. Ромбіта до Тирамби та р. Антикитеса 600 стадіїв, а звідсіль 120 стадіїв до села Кимерикон; звідсіль вже ідуть до Меотиди. (Кн. XI., гол. II., §. 4.)

Перш ніж вимовити свою думку про становище Антикитесу, я подам думки різних письменників що до сего питання. Отак Киперт картограф в Антикитесі вбачає сучасний правий рукав р. Кубани — т. з. Протоку, що впливає в Азовське море трошки більш на південь від Ачуєвської коси біля Ачуєва; а Тирамбу він містить на північному правому березі її — се оден. Дюбуа знов тулить Тирамбу на місце сучасного селища Острова, покладаючи, що Антикитес се пересіли між Темрюком та сим селищем. Герц знов гадає, що Антикитес вливав з теперішнього Керчанського лиману, проводячи по течії р. Куркай, Тирамба-ж була на північному березі де небудь, про що не вчинено досльду ще. Кляпрот знов залічує р. Кирталі за Антикитес. Таким робом існує чотири письменники з чотирма ріжними думками. Але що-ж гадати про те, що вимовив Страбон? Каже він, що від М. Ромбіта до Тирамби і Антикитесу 600 стадіїв або 120 верстов, від Антикитеса-ж до села Кимерикону 120 стадіїв — 24 верстов. Тепер питання: чи згожують ся оті відлеглості з тими, які мати мемо, приймаючи думки отих письменників за справжні? Якби яти віри Кипертові, що Протока — се стародавній Антикитес, то від Малого Ромбіту від неї всего на всего 60 верстов — 300 стадіїв, значить вказівка Страбона зовсім не певна, а его хотят подати докладний опис — сама чванливість! Приймаючи Протоку за Антикитес — до Кимерикону буде вже не 120 стадіїв, а 420! — бо Кимерикон вже, річ певна, добре зазначена при виїзді з Боспору до Меотиди й пересувати его не приходить ся. Яка-ж би була нісвітниця у Страбона, якби яти віри покладанню Кипертівому! Коли тримати ся думки Кляпротової, тоді Антикитес присунув ся-б ближче до М. Ромбіту ніж Протока, бо ще річка Кирталі межі ними, та вона безпосередне не досягає до моря, зникаючи по плавнях та лиманах. Тепер що до думки Герца, то вона зовсім не до ладу, хоть Герц і ліпший товмач топографії Боспору припамні через те, що обачний; він тільки тримаєть ся думок Страбонових, гудить самовольні пояснення его тексту, але про те і він часом поясняє як хоче і дечого не докладає.

Він каже, що Антикитес впливав до теперішнього Керчанського лиману, але якби було так, то до Антикитесу від М. Ромбіту повинно-б було бути 500 стадіїв — 100 верстов, від Антикитесу-ж до Кимерикону 2.200 стадіїв — 44 верстви, а Страбон говорить про 600 стадіїв — або 120 верстов. Найближче до правди — Дюбуа, бо він містить Антикитес біля теперішнього Темрюка як раз там, де згаданий пересип, що межі першим і другим островами по нашій лічбі, а Тирамбу становить на місце Острова — села на лівому березі Антикитеса. Але уся річ в тому, що й Страбон і Ітольомей — обидва попереду вказують на Тирамбу, а потім на Антикитес, значить Тирамбу на лівому березі, а до того ще й відлеглости до сего місця не припадають до Страбонових.

Отенер я промовлю, як се питання здасть ся мені. Щоб певніше зрозуміти, де припадає бути Антикитесови, я переважно здаю ся на розполог села Кимерикон, ось для чого. Страбон говорить в одному місці таке: „...після сего (від Кимерикону) до села Ахиллеону 20 стадіїв, ...далій біля Ахиллеона існує найвузший переїзд з сего (Азійського) берегу Меотиди на супротилежащий“ (Кн. XI. гол. II. §. 6.). З сего виходить так: Ахиллеон містив ся біля найвузшого місця Боспору Кимерійського (Керченського проливу), з боку Азовського моря — се була північна брама з Азовського до Чорного моря; а з дослідів, що вже зроблені та зі звісток відомо, що оте село було коло початку теперішньої північної Косп — Чушки; місце се дійсно припадає до вказівок Страбонових; Ахиллеон, що містив ся тут, складав вкупі в Портміоніом, що був супротилежаю безперечно найвузший проїзд з Азовського моря до проливу — се була справжня брама, сутки Меотиди, — се був „στρωβιτῶτος πορθύρας“. А як се правда, то село Кимерикон, що було за 20 стадіїв перед Ахиллеоном, мусило бути за 4-верстви на північний схід на азовському березі півострова Фонтану; місце, де було се село, відомо докладно і поставлено на археологічних картах, от як на археол. карті Герцевій Кубанської області 1882 року, видання Е. Д. Феліцина.

Відаючи про становище Кимерикону зовсім докладно, тепереньки можно без помилок покласти, де був Антикитес з Тирамбою; вже попереду само по собі можно зрозуміти, що уїстя Антикитеса повинно було припадати на який-небудь оден пересип, з трех, що тут існують: Керчанський, або Темрюкський, або так звацій Пересипський. Отже, щоб обмежно зупинити ся на якому небудь, згадаємо, що від Кимерикону до Антикитесу було 120 стадіїв — 24 верстви, а від місця, що було найвузше в Боспорі 110 стадіїв 28 верстов; а в такій відлеглости як раз припадає властиво наш Пересип, а не який інший межі трема нїзинами. Відлеглости, що визначив Страбон від Антикитесу з одного боку до Ки-

мерикону, а з другого до М. Ромбіту, як раз ті-ж самі, що й тепер межі отими місцями. Так то безперечно Антикитес існував в тому місці, де тепер Пересип, а значить Тирамба повинна була містити ся з правого берегу єго, себ то на західному кінці другого, по нашій лічбі, острова, а не на східному, на думку Дюбуа, що вказував на городи — ще коло села Острів, хоть вважаючи на невелике просторонище другого острова можно згоджуватись і з думкою Дюбуа, бо й від сеї Тирамби до Антикитесу невеличка відлеглість і Страбонowi можно було на обидва місця вказувати, як на одно. Однакже стислю міркуючи, треба покладати, що Тирамба як раз була біля Антикитесу, гаразд коло берегу єсть і руїни, вали, рови, але менші ніж біля с. Острова, а се змушує злучити оті два місця в одно. Ще можна додати указку Страбона окрім отих доводів на користь тожсамости Антикитесу, але з ним ми познаємо ся пізнійше. Теперенька тільки зробимо деяку антиципацію. Страбон каже, що Антикитес становив східну межу острова Фанагорії, а сеї острові ясно видно обмежений зі сходу Пересипом, значить і виходить, що Пересип та течія Антикитесу — те-ж саме! Міркуючи тільки так про Антикитес, не перечити мемо Страбоним вказівкам, а перетачи повинні вбачати скрізь помилки у Страбона; тоді ні одна відлеглість не припаде як раз з указками єго; але такої помилки у Страбона не має приключки вбачати! Що до назви р. Антикитеса, то треба взяти на увагу, що надана вона їй через велике множество островів, що творили ся в річці. Осетер по грецьки (у Геродота) „ἀντικίτης“, а (у Страбона) „ἀντίκλιος“; і Геродот, і Страбон запевняють, що по річках, які впливають до Евксина та Меотиди, безліч переважно риби безкостої. Треба додати, що Антикитес се просто рукав Кубани, що впливав в Азовське море.

Оберну ся тепер до опису рукава р. Антикитесу, що становить теж саме, що й сага, до якої він впливав. Се сага Корокондамська „λίμνη κοροκονδαμίας“ а рукав Гіпаніса; від рукава і вся ріка звалась Гіпанісом.

Багато є путанни і в сему питанні, коли роздивитись по думках письменників, що до сего питання, так само як про Антикитес та Тирамбу; але тутечка помилка що до місцевости Гіпаніса та саги Корокондамської тягне за собою зовсім пісенітницю, що цілком запутує і те невеличке, що переховала давнина про Боспорське царство, одна ота помилка зовсім понівечить обображення усеї географії Боспора.

Зберегаючи посліпльність, мушу насамперед обмежити місцевість Корокондамської саги, а вже потім рукаву Гіпаніса, що впливає до саги. Як каже Страбон, сага ота одержала свою назву від села Корокондами, що містило ся сливе на впадї сеї саги до Евксинського Понту;

значить, коли відшукаємо місце отого села, то мати мемо й саму сагу, де вона була.

І тутечки попередю роздивім погляди вчені на оте питання. В розправі „Воспор Кимерійський“, Спаский каже: „Страбон містить город Корокондаму як раз на південному кінці Кимерійського Боспору за 10 стадіїв від уїстя саги (λίρνη), що звала ся на єго імя, та супроти Пантикапейського села Акри, де оден рукав р. Антикейта, себ то Гіпаніса, впливають до саги, становить вкупі з єєю та Меотидою острів. По єго вказівці на правому боці від острова, за Гіпанісом на Спидику, містять ся: Горшинія, Гермонасса та храм Венери Апатурійської, а на ліво — місто Фанагорія та Кипос. А се, здаєть ся, ясно вказує, що місто Корокондама істнувало на березі сучасної Кубанської саги, а Акра доволі далеко на південь від теперішньої Керчи“.

Дюбуа тулить Корокондаму до теперішньої Тамани і теж робить також Кемер. Добродій Забелін так само як Спаский відсунув єго до Кубанського лиману, а тільки самий Атик одводив єму місце доволі вірно — біля Тузли, але з сего він нічого не випровадив.

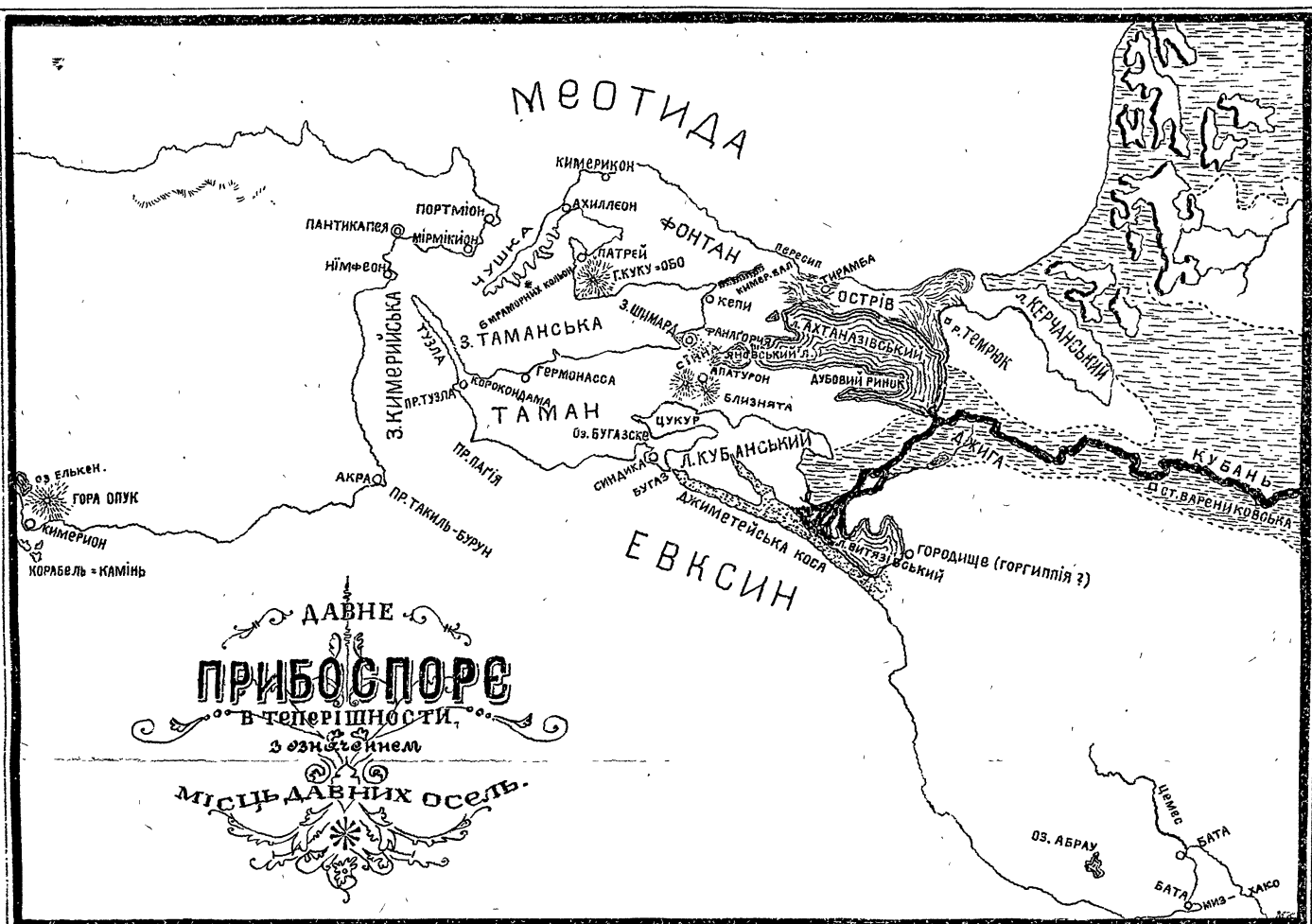
Князеві Сибірському здаєть ся, що Корокондама була за 10 верстов на захід від Кубанського лиману. Так же само вимовляють Де-Брюкс та Бларамберг.

Все оте ніби-то відповідає вказівкам Страбоновим!? А що-ж справді каже отой сфінкс — Страбон? А ось-що: „Недалеко (від памятника Сатира) стоїть село Патрея, а звідсіль до с. Корокондами 130 стадіїв. Ото кінець, так званого — Кимерійського Боспору; так прозвано пролив, що містить ся біля уїстя Меотиди та тягнеть ся від вугини, що між Ахиллеоном та Портміоном, до Корокондами й супроти лежної Акри, заселення з Пантикапей; відлеглість від Акри до Корокондами 70 стадіїв; до них у зимку, як замерзає Меотида та ховаєть ся під ледом й Боспор, можно пішки переходити з одного берегу на другий“ (Кн. XI. гл. II. §. 8.). Досить сего місця, щоб перекинути усі думки отих письменників, що вже згадані.

Значить, Страбон каже, що Корокондама се крайній, південний пункт Кимерійського Боспору, що містить ся на березі азійському, то єсть від Кавказу. З боку Евксину Корокондама та Акра теж саме для Боспору, що з боку Меотиди для него Ахиллеон з Портміоном; велику увагу треба звернути на те, що Страбон поміщає Корокондаму на південному краю Кимерійського Боспору себ то проливу, а не Боспорського царства, як про те досі дехто міркував. Страбон так виразне мовить, що прозиваєть ся Боспором Кимерійським той пролив, що з пів-

ночі, від Меотиди, замкнений вузинами, між Ахиллеоном та Портміоном, а з півдня від Евксіну проходом межі Акрою і Корокондамою. Він свідчить, що до Корокондами та Акри Боспор замерзав, що між Акрою й Корокондамою відлеглости 70 стадіїв. Маючи такі виразні вказівки та й чимало, їй як не можемо не розуміти, де повинна була бути ота Корокондама. Зі слів Страбона видати виразно, що Корокондама повинна містити ся в тому місці проливу, де він кінчить ся, виходячи в море та де по черзі починаєть ся те море! Се місце повинно бути на Таманському півострові і як раз над проливом! Часом не їмеш віри, міркуючи про думки письменників, що не давало їм розчовпати розум слів Страбонівих! А коли ще й тих фактів не доволі, щоб спекатись від помилок, що й до сего часу ще путають ся по мозках, то я ще вкажу на одно місце, де Страбон каже: „Як раз („εἰθῶς“) за Корокондамою мусиш плисти на схід“. (Кн. XI. гол. II. §. 14.). Тут вже він наче в рот кладе питання про становище Корокондами! Адже він оповідає ніби прямуючи з Меотиди; він в'їжджає до Боспору, їде по нему, на останку в'їжджає до Евксіну та й прямує вздовж Кавказського берёгу. Само по собі ледве тутечки проминеш західний кінець теперішнього Таманського півострова, минеш Тузлу та Панагію, — тут тобі й треба звернути на схід, щоб прямувати вздовж Кавказу! Хто з Керчи їздив парохомом до Кавказу, певно той се зауважав! Треба однакже вяснити, з якої речі Спаский і інші, от як д. Забелін, покляли собі в голову, що Корокондама містила ся біля Кубанського лиману. Страбон вказує, що до Корокондамської саги впливає оден з рукавів р. Антикитесу „ἀπὸρροῦ τῆς Ἀντικίτου ποταμοῦ“; от і почали письменники розшукувати таку сагу, до якої-б впливав рукав Антикитесу та й напали на Кубанський; вважаючи, що він не біля проливу, відразу вимовили, що Страбон помилив ся — він поклав, що Кубанський лиман біля проливу: отак Корокондама опинила ся на Кубанському лимані; а про те, що таке її становище перечило вказівці, що до неї сягає пролив, що на другий беріг всего на всего 70 стадіїв — 14 верстов — про се байдуже, се здалось їм помилкою Страбонвою та ще через те, що тепер біля Керченського проливу нема такої саги, в яку-б впливав рукав Кубани, а навпаки сага з такою відзнакою — се сага Кубанська! До него й впливає нині чорноморський рукав Кубани — отсе й єсть той самий рукав, тутечки-ж і Корокондамська сага, а ось тутечка де-небудь сховала ся Корокондама, що, як каже сам Спаский, повинна „містити ся біля південного кінця Боспору“! Се вже не що інше, як *sancta simplicitas*! Такого-ж маху дали й князь Сибірський, Вларамберг і де-Брюкс. Добре їм відомо було, що Страбон злучає Корокондаму з Боспором, але й те лихо: коло Боспору нема такої саги,

МЕОТИДА

оз. Елькен.
ГОРА ОПУК
Кимеріон
КОРАБЕЛЬ - КАМІНЬ

ДАВНЕ
ПРИБОСПОРЕ
В ТЕПЕРІШНОСТІ.

з озністем

МІСЦЬ ДАВНІХ ОСЕЛЬ.

ЕВКСИН

ОС. АБРАУ

БАТА

БАТА

ХАСО

до якої-б впливав рукав Антикитесу! Ото кожен між ними й поклав собі вмістити Корокондаму сливе по середині між Кубанським лиманом та проливом, педалечко від обидвох — через те і Страбона виправдять, і себе заспокоять! Але добре вбачали вони в такому покладанні щось непевне з одного боку, а з другого не можна було складати всего і на Страбона: аджеж він зазначив багато місць біля Корокондамської саги, всіх їх рознизано біля Таманської саги, а через се довело ся Корокондамську сагу присунути по зможі до Таманської, щоб було імовірнійше! От перенесли Корокондамську сагу на оден лиман біля Кубанської, що був в сусідстві — се на Цукур, а сей останній ближше — пак до проливу, ніж Кубанська. Але от біда, — Страбон просто каже: „В гору від Корокондами єсть доволі значна сага, що зветь ся Корокондамською, і вона за 10 стадіїв від села впливає в море. До сеї саги впливає рукав р. Антикитесу, і створює острів, що обтікає его з одного боку ся сага, а з інших Меотида та ріка. Дехто прозиває її ще й Гіпанісом, так само як ту, що протікає коло Бористену“ (Кн. XI., гол. II., §. 9.). Значить Корокондамська сага була біля Корокондами, а за 2 верстві від неї впливала у Чорне море, а Цукур геть-геть де від їх Корокондами, та ще й впливає в Чорне море, а на додаток до Цукури ніякого рукава Кубани не впливає! Бач які думки письменників!

Треба тепер, здаючись на Страбона, вяснити, де була Корокондама та тої назви сага. З усього, що вже написано досі, виходить, що Корокондама не могла містити ся коло Кубанського лиману, або ліпше кажучи не могла бути Цукурою. Місце її біля Боспору — Керченського проливу — там, де пролив входить в море; і справді біля м. Тузли, як раз саме, де кінчить ся пролив, видати і досі місце стародавнього селища, а біля него розкидані геть з усіх боків могили (кургани), звичайні прикмети селищ стародавніх Боспорських. Се саме місце й єсть Корокондама, як на мене, — а супроти него на другому березі проливу, що Бларамберг розшукав городище — се Акра. Значить те, що казав Страбон, не помилка і при такому становищі Корокондами ми ані на крихту не розходили ся з свідчанням нашого географа! І справді як раз супроти сеґо місця містить ся Акра, — тут між ними 70 стадіїв — 14 верстов, звідсіль буде до с. Патрай 130 стадіїв — 26 верстов; Патрай же знов таки не біля Тузли, як гадають усі, що тулять Корокондаму до Кубанського лиману — а на північному півострові — Фонтані; від місця, що вказане для Корокондами до моря — до другого пригірка Панагії дві верстви 10 стадіїв, де й кінець справжнього Боспору. Звідсіль як раз треба плисти вздовж Кавказу на схід, з а р а з же після виходу з проливу. Те-ж місце, де на думку Страбоніву Корокондамська сага впливає

в море — се біля пригірка Панагії і вже звідсіль починаєть ся справжній — отвертий Евксин „Ἐξέλευτος“. Що Боспор міг замерзати до Корокондами в той час, а тепер сего не буває, про се скажемо далій, коли річ заведемо про рукав, що впливав до Корокондамської саги.

Так значить Корокондама мусила містити ся на південь від пригірка Тузли. Тепер вже легко буде розпутати все, що написано про Корокондамську сагу та рукав, який впливав до неї.

Яку же справді сагу треба лічти за Корокондамську? Безперечно сучасну Таманську! Та й справді ся сага і вище (*ὑπερλείται*) від Корокондами, себ то місце біля Тузли; і дотикаєть ся до Евксину супроти пригірка Панагії — значить за 2 верстви або 10 стадіїв від Корокондами, як і Страбон каже; треба само по собі вважати, що за давних давеш коси Тузли не було, і не було її ще навіть років за 100—150, а постала вона пізнійше і вже обернена на стрілку тоді, як споруджено фортеці біля Керченського проливу, щоб знищити і прохід далеко від фортеці, що містила ся на Таврицькому березі. За давних часів хід з моря до проливу був вільний на всю ширину Боспору — від Корокондами до Акри.

Тепер треба з нашим покладаннем погодити вказівки Страбонів, що рукав ріки Антикитесу або теж Гіпаніса впливає до Корокондамської саги; такий рукав нині не існує — таку суперечність можуть закинути мені усі ті, що шукають Корокондаму біля Кубанського лиману, а лиман сей залічують за колишній Корокондамський. Але де-ж повинен бути рукав Антикитесу? Почуємо, що кажуть про се письменники! Не одного вже разу багато дехто між практичних письменників та археологів і інших не відали, що подіяти з отсім питанням; допитування від карти, треба мовити, сучасної, — не давали відповіді згідної з описом Страбонів, а через се більше прості між письменників поклали собі, не довго думаючи, скласти собі опис Боспору власний, беручи від Страбона самі назви, а те, що подає Страбон, лічти омилним та наслідком несьвідомости місцевости. Але більше обачні розуми та на додаток методичні поняли ся ще поспитати велику книгу природи та зробити дослідки на місці. Так то давно вже попередила нас Паризька академія, що ввирядила для сего спеціально вченого Дюбуа, а вже потім і наші археологи вдіяли теж саме, от як Тизенгавзен та К. Герц. Всі оті учені покладають, що той рукав, про який згадує Страбон, годить ся вбачати в тій лошовині, що тягнеть ся від одного між західними сагами Ахтанавієвського лиману до Таманської саги, стислійше до Шимарданської затоки, що містить ся трошки на захід більше від відомої в археології стації Сінної. У тому і є вся правда. І справді: від середньої між трема за-

хідними довгими сагами Ахтаназівського лиману на захід аж до Шмарданської затоки, на протязі 6 верстов, йде стисло обмежена берегами лощовина суха; часом вона й тепер заростає по місцях рослинністю, а в часі великої води, коли в лимані Ахтаназівському повно води геть, ся лощовина теж повна аж до Шмарданської затоки, що доводилось і мені самому бачити. Крім сего ось що ще треба нагадати: затока Шмарданська сучасно єсть невелика сага Таманської саги; її береги сливе сторч вирають ся в береги Таманської саги, а все те дієть ся на рівному місці а не серед вузнии, де-б мав спроможність фйорд скласти ся; береги затоки круті, й досі сторчові до верхів води; супроти неї в затоці вже нанесений пісковий насип на лад підкови; ціла затока обображує довгасту сагу, ліпше мовити губу, що відразу й глибоко врізала ся до суходолу і вона витяглась подовж тої-ж лощовини до Ахтаназівського лиману. Тому, хто спостерегає сю затоку, не відаючи, в чому тут діло, дивним здаєть ся, що вона єсть — бо вона врізуєть ся до суходолу знечевя, так і здаєть ся ніби то єму, що се або *Deus ex machina*, або чоловіча рука врізала її! Й міні самому на се питанне відповів тільки Страбон. Таке становище Антикитесу без усякого усилування вияснює всі вказівки Страбоніві, а се ще більше цікаво, коли завважити, що цілі школи вчених, бажаючи зрозуміти справу як єблід, ламали собі голову, а тільки й вдіяли, що поперекручували та відкинули Страбона! А все через те тільки походило, що справа оглядала ся по карті, без огляду самої країни, або зирнувши тільки без уваги, маючи на меті, тільки впевнити те, що вже покладено за правду. Ото й складені цілі томи вияснювань, що до останку поперекручували оригінал, а від Страбона лишила ся сама тільки поменклатура! — Цікаво, що таке дуже недавно вже раз було пророблено. Після сего я мушу оповісти, яким робом постало оте засьміченне сего рукава. Деякі між учених, от як Дюбуа, Жиль, гадають, що се скоїло ся наслідком викидів з сопок, що по горі Асеодалу містять ся вповодж її. Дюбуа покладає, що грязь, яку викидала сопка, чимало й засьмітила рукав; але, здаєть ся, такого покладання не можна взяти за правдиве, бо усеї наші сопки не такі важкі вже, щоб достачити таку спацию грязи, та ще й те треба взяти на увагу, що через викиди вони сами побільшують ся. Асеодал сим не відзначаєть ся та ще й містить ся як раз супроти самого уїстя рукава, де й міг би такого накоїти; але як же се стало ся вижче?! А на мій погляд рукав Антикитесу біля Шмарданського заливу зник наслідком підвищення через вульканічну силу усеї окільної місцевости, а з нею укупі й дна річки; через се постав поперек ріки біля Шмарданської затоки, маче міст земельний, а частина, що вище сего місця, засьмітила

ся от як: після того, як стала ся перепона біля затоки, усе, що було вище, склало вузьку сагу Ахтаназівського лиману, губу, що витягла ся зі сходу на захід; ся сага при вітрі зі сходу засьмічувала ся наслідком хвилі Ахтаназівського лиману, а через те постало замість саги озеро, що заросло травою та запесене пісками з окільних місць; а що се стало ся так, а не інакше, те доводить таке-ж засьмічення, ще й за наших часів сеї-ж течії, та ще й другої саги сего-ж лиману, що йде паралельно з нашим рукавом, трошки на північ; і та і ся сага перенені за наших часів вузькими пісчаними перекопами, постали озера, що позаростали очеретом та осокою. Озеро, що постало замість нашого рукава, зветь ся, чи ліпше кажучи, звало ся озером Яновським; ще за 40 років воно було глибоке й старі козакі ловили тутечки рибу, викидаючи все з волоків непотрібне у воду; тепер Яновське озеро в часі засушливих років обображує луг зарослий травою, годуючи замість осетрів та карасів табуни коний та скоту! Але коли води багато, тоді все місце затоплює вода до самісенької сливе затоки! Уся лощовина зветь ся Сінною балкою, а се доволі відрізняє її. От як зник сей рукав. Цікаве те, що ще не дуже давно, коли в Кубанському війську зайшла справа про пароходство по р. Кубані, знято питання, щоб поновити отой старий рукав, щоб Тамань зробити переднім портом для Кубани. Вже була визначена й комісія, щоб досьлідити усі умови на місці; прислано інженера Жаранцева, що змусив викопати де-кільки ям біля Шимарданської затоки, та не знайшовши мулу річного, що повинно було відповідати старим течиям, звістив, що там, де Сінна балка, ніколи не існувало ніякої стародавньої течії! А все діло в тому, що на тому місці, де рив ся Жаранцев (се місце навіть у деякого з наших письменників, от як у Забеліна, визначено й на карті і єго досьвідом скористували ніби-то доводом ті, хто шукав Корокондами біля Кубанського лиману й не можна було знайти мулу, бо течія зникла не від мулу, а від піднесення дна річного, як надулась уся околиця біля сего місця; а що така ява стала ся тутечка, се сьвідчить те, що ввесь некрополь міста великого, що було колись тут, має навкруги себе багато сопок, які викпдають грязь; вони усі постали недавно, а то-б то се-змусило Греків серед грязі, серед сірого ґрунту солончаків виспатити чудові могили?!

За боспорських часів не має жадної звістки про сопки і на перший викид одної між сопками біля Азовського моря, що викинув могилу з доминою та кістками величезного звіря (часом чи не слопа боевого, що був похований з убитим чоловіком), що став ся геть після Різдва, подивили ся як на якесь пророкованне чогось грізного! Відати, що Боспорська країна, після довгого спокою наче прокинулась зі сну, і наново

почала ся доісторична діяльність вулканічної сили, що ще й досі не втихає. Через те задівають часто нас випадки появлювання боспорських чудових могил по самих сопках; отак постало з'явлення одної стародавньої дошовни; очевидячки Греки скористували для похорону могполю, що вже була готова, щоб не виспати нової, але ся жертва могила прокинулася та й викинула укупі з грязюкою та водою усе, що в ній було закопане: викинуло цілу домовину, цінні амфори, камінне — усе повикидало з місця, що природа визначила для вжитку! Сей випадок свідчить, коли почала ся нова діяльність сопки і в якій речі некропіль біля Сінної серед них засновано; бо якби сопки і тоді були чинні, то серед них Греки-б не ховали своїх померлих — місця і деінде було доволі для тих величезних могил, і більше гарного і більше вгодного. Але Жаранцев розшукував мулу і само по собі не знайшов єго; а треба було пійти трошки вище вздовж Сінної балки, до Ахтаназівського лиману, щоб зрозуміти, в чому річ — може-б і мул знайшов ся, але не хопило тям, й звістка пішла відразу! А тим часом, якби йти від Шимарданської затоки балкою, то зараз за земляним нібито мостом можна вбачати обидва сторчові береги стародавньої течії, а між ними тягнеть ся лугова рівна лощовина, а на ній і озеро Яновського; рівень лощовини повагом здимаєть ся у гору до Шимарданської затоки се так і повинно бути, а там, само по собі, й обидва стародавні береги все низшають, та низшають, наближаючись до тої-ж затоки, а лощовина все мільчає, та мільчає, аж поки зовсім не зникне біля місця, що надулось.

На превеликий жаль Жаранцев такої недалекої подорожи не зробив; а тоді, може бути і не постало такого поважного досьвіду, на який здають ся, як на ту камяну гору, Страбонів товмачі, щоб переіначити усю єго географію Боспору та вияснити, ніби-то він помилив ся, кажучи, що оден рукав Антикитесу — Кубани вливаєть ся до Корокондамської саги — Таманської, що свої води злучає біля Корокондами з Боспором! Надто ще те кажуть нам оті, що по правді „dansons sur le volkan“; часто густо бачимо ми й чуємо, як здихає грізно наша місцевість, як ламлять ся крокви по наших будівлях, розвалюють ся цегляні комини, тріскає земля, а то серед моря з'являєть ся раптом острів, що тільки що уродив ся; він пригодить ся для морських птиць, та стане притулком рибалкам, а то і зникне часом у прирві і сльїду після себе не кине! Й тепер, як схочете, наші старі козаки по Сінній балці вкажуть на місця, де, „за царя Миколи“, була яка глибня, а тепер пасуть свої табуни.

Роздививши ся таким робом, де був справді рукав Антикитесу, що впливав до Корокондамської саги, слід тепер звернути увагу й на те, що тільки таке становище сего рукаву справдить всі вказівки Страбонів; але Спаський, а з ним Забелін і інших багато декого, впевняючи, що Антикитес — се Чорноморський рукав Кубани, — перекривили усі вказівки Страбонів, що й не пізнати їх! Ото Страбон каже: „До сеї (Корокондамської) саги впливає рукав р. Антикитесу та творить острів, що межує з сагою, Меотидою та сею річкою („τῷ ποταμῷ“). Тут річ іде про острів Фанагорию і від его вказівок залежить, що таке треба розуміти за острів Фанагорию.

Ото Спаський, Забелін та інші за Фанагорию залічили увесь острів, що містить ся в Кубанській дельті, Корокондаму на Кубанському лимані, а все, що вязало ся до неї, відсунули відповідно до Кавказу. Але Страбон, кажучи про острів, покладає ему й межі, зовсім не згадуючи про Евксин, що мусив би згадати, яко південну границю, бо він її і складає від самого Боспору аж до Кубанського лиману; Страбон же, перелічуючи границі острову й не згадує Евксину; та воно так і є: він не про той острів говорить, про який міркують Спаський та Забелін.

За Антикитесом йде, як каже Птоломей рукав Псатис, а за сим Вардан. Багато дехто зміж письменників, змежуючи становище Псатису, пересунули его навіть до Таврицької часті Боспорського царства.

Але звернувши увагу на те, як звалась у Черкесів ріка Кубань, яку вони звуть Псише та завваживши, що Черкеси сливе тут тубольці, бо й Страбон знає їх тутечки під назвою Керкетів, так само як і інші, можемо ми покласти, що те, що зве Птоломей — Псатис, єсть черкеське Псише. В кожному разі р. Псатис була не що інше, як наша Кубань, а се стане ще більше зрозумілим, коли звернемо увагу на те, що вимовляє Дiodор Сицилійський, кажучи, що як вбито одного Боспорського царя при облозі міста Горгази біля кавказької частини царства, то его перевезено до столиці Пантикапеї — до Керчи вниз річкою Тхалпсом; але доїхати до Пантикапеї — Керчи річкою була змога тільки самою Кубаню, їдучи по рукаву до Корокондамської — Таманської саги, а звідтіль просто до Пантикапеї. Очевидячки Тхалпс або Тапсис Дiodорів єсть тільки змінений Псатис Птоломейв Се справджуєть ся ще й вказівкою Арияновою, що каже, що від Пантикапеї до Тхалпсу 60 стадій, а се відлеглість очевидячки згадана до Кубани, що тоді проходила через Корокондамську — Таманську сагу. Одно слово — виходить, що Птоломейв Псатис єсть тойже рукав Антикитесу, що впливав до Корокондамської саги; Страбон прозиває его йменням Греко-Боспорським — Гіпаніє, Птоломей тубільним — Псатис. Що до Вардану, про який

згадує Птоломей, то гадають, що се той, який і пині впливає до Чорного моря через Кубанський лиман, і що зветь ся тепер Джига; про него Страбон зовсім не згадує.

От тепер я роздивлюсь, з якої речі Страбон говорить, що в зимі Боспор замерзає аж до Акри й Корокондами. Вивчили ся ми, що Гіпаніс, рукав Антикітесу, впливав до нашої Таманської саги, а се значить, що вода і у сазі Корокондажській і в Боспорі була менше солона, ніж тепер; не таку солону воду дальше несло і в Чорне море, як і тепер буває біля Бугазського горла, де виходить у море Чорноморський рукав Кубани. А солодша вода і замерзає легше і для того аж до Евксину, Акри й Корокондами замерзав весь Боспор; тепер же як зник рукав, замерзає тільки до коси Тузли та Петропавлівської фортеці, бо Тузли стала відділяти воду Чорного від Азовського моря а через те в першому вода зовсім солона, а по сей бік Тузли більше солодка, що відповідає воді Азовського моря. На сему й скінчимо про ріки.

IV.

Міста від азийського боку Боспорського царства.

Вважаючи, що Боспорське царство ширило ся по обидва боки Керченського проливу, я, оглядаючи міста, з початку оповім про ті, що були по сучасній Кубанській області та поміж з нею, себ то так як ділили за давних давен, — міста азийські прикавказькі, а опісля в європейській частині царства — в Тавриді.

Перше місто, яке згадує Страбон в азийській частині Боспорського царства — се місто Танаїс; воно містило ся біля уїстя ріки Танаїсу. По вказівці Страбоновій засноване воно було від Греків, що заселяли Боспор. Се місто було значне через крамарство Греків з варварами — Греки привозили до него „вино, та багато інших речей, що були потрібні в щоденному життю“, а останні — невільників, футра і інші добутки кочовників. Взагалі Танаїс займав значне місце в крамарстві тодішньої Європи з розлогим сходом. В нему було дві пристані — Навбарис та Екзополіс; гадають, що ся остання на тому місці течії Дону, де сей найближче підходить до Волги, але здаєть ся, що тутечки єсть непорозумінне: єсть справді городище на визначеному місці, але воно може належати і до хозарського Саркелю, до Білої вежі літописів — і швидче воно й єсть ся остання, бо Страбон описуючи Дон, вважає, що ся течія відома не далеко зовсім через лютість Савроматів, що мордують усякого,

хто «вважать ся поплисти далеко від уїстя ріки; через се трудно згодити ся на становище, яке надають Екзополісу, а певно, що й Навбарис і Екзополіс були на самому Танаїсі.

Далій і Страбон і Штольомей нагадують про Тирамбу; про неї вже доводилось говорити. Посуваючись на південь від Танаїсу за Тирамбою, Страбон вже згадує назви сіл: Кимерикону та Ахиллеону. Я вже вказав, де містилися оті села. Про Кимерикон Страбон каже, що з сего міста рушали усі, хто їхав з Боспору до Меотиди, звідсіля теж їхали у Азовське море; через се можна покласти і те, що мешканці Кимерикону перевозили берегом по морю проїзжих. Треба їй на те звернути увагу, що село зветь ся на імення народу, що, як каже переказ, володів Боспором ще до Греків.

Оповідючи про село Кимерикон, Страбон завважив, що єсть ще й місто Кимерикон „в Херсонесі“, се-б то на півострові, „що обороняє півострів ровом та валом“; багато дехто вбачає в сему згадку про місто, яке вже за Страбона не істнувало, та було на пашому півострові — Фонтані, а в згаданому валі вбачають той, про який я ранійше нагадував, звідки той вал на Фонтані у археологів зветь ся Кимерійським; але тут очевидячки помилка. Страбон згадує рів та місто, які були у Тавриді, про Кимерикон європейський; він каже, що місто іменно „в Херсонесі“: „ἐπὶ Χερρονήσου ἰσθμῶν“. Тутечки постало непорозумінне, що до слова „Χερρονήσου“; перекладають єго словом півострів, се-б то який би він не був півострів, а розуміють іменно півострів Фонтан; все-ж діло в тому, що сам Страбон, мовлячи про острів Фанагорию, називає так усе простороніще нашого Фонтана: у слові „Χερρονήσος“ треба бачити власне імя — Херсонес або Херсонес Таврицький, що справді і був і єсть півострів, а що до міста Кимерикону, то се Кимерикон європейський, про який річ буде ще. Що-ж до рову та валу, про який згадує Страбон, то се так званий Асандрів вал з ровом, що за давних давен істнував на Боспорі та поновляв ся Боспорянами, для оборони від скитських нападів з заходу від Тавриди. Сей вал видати ще й до сего часу від гори Онук, значить Страбон казав правду, мовлячи, що рів з валом замикають півострів.

Досягши Кимерикону, Страбон каже: „На сему березі єсть декільки башт“; товмачі гадають, що й башти були в середині півострова Фонтана і навіть вздовж так званого псевдо-Кимерійського валу; але Страбон докладно говорить, що вони „на березі“. Нічого невідомо, длячого і як звались були сі башти, а мені здаєть ся, що вони стояли вздовж берегу Меотиди, щоб обороняти побережних мешканців від нападів морських розбішак. Сам Страбон свідчить, що ся класична праця істнувала

до пізнійших часів. Ще починаючи від Гомера, починають ся звістки про се лицарське ремесло, яке так ширило ся, що его не лічили за пікчемне, а навіть за почетне. Тукидид подає про нею доволі багато подробиць се була ява звичайна.

Боспорські царі: Перисад I., Евмен, Левкон I. залобігали яко мога супроти сего лиха. Страбон каже, що мешканці зпонад берегів Кавказу на своїх човнах — „кимарах“ грабували корабельників та міста понад морем, та ані гадки собі спродували здобич навіть по столицях Боспорського царства. Се було страшеним лихом для підданків Риму, каже Страбон. Борикали ся з ним навіть царі останньої династії. Мешканці великого Ромбіту тільки те й робили, що грабували. А для того велика певність в тому єсть, що оті башти існували для оборони побережа та захистом для крамарських кораблів, що не важили ся від'їзджати далеко від берегу в море. А що до місць, по яких були оті башти, то про се докладно розміркувати не легко, але треба звернути увагу на ті величезні баштарей, що існують понад Азовським берегом нашого Фонтану; між ними ліпші та типічніші біля Кучугур на тому-ж Фонтані; на оті баштарей я ладен дивити ся, яко на руїни отих башт!

Тепер сьлід дещо промовити про Ахиллеон, про якого доводилось вже говорити дещо ранійше. На Бларамбергову думку згадане Страбоном сьвятище Ахиллеве, що було в Ахиллеоні, містило ся на так званій косі Чушці, а саме село Ахиллеон вище було, як раз на початку сеї коси. Се також доводить положене в тому місці городище, на якому не раз викопувано розмаїті остатки стародавних будівель: каміння, пиллястрів, акротерпів, базів і т. ін.; звідсіль з початку коси скрізь косою тягнуть ся руїни. А що й саме сьвятище було на косі, се певно через саме призначенне его, а також деякі слова Страбонові зацвняють оте.

Взагалі Греки присьвячували усї коси Ахиллеви та вzywали їх вестигами; ото ми бачимо у Геродота, що коса Тендра була присьвячена сему горовви, через що звали її Дромос Ахиллів; там існував жертovníк та чинила ся служба горовви. У Геродота про сеї Дромос здїймаєть ся річ в 4. книзі голови 55, як він описує Скитню. З такої-ж самої речі й наша коса була присьвячена Ахиллеви, село прозвано Ахиллеон, а на косі споруджено особливий храм-сьвятище епоніма. На таку думку вказує й те, що по середній коси Чушки, як вода спадає, можна бачити було шість стовпів з мрамору і одну між ними спитували витягти, та не вдалось. Певно, що єї стовпи були приналежні сему сьвятищу, на яке натякають навіть і Страбонові слова; він каже, що пролив в сему місці 20 стадіїв — 4 верстви; але при початку коси від Параміону, що був там, де тепер Бичкальський маяк — повинно бути 30 стадіїв — 6 вер-

стов; покладаючи навіть, що завширшки стало більше відлеглости через те, що берег розшило, але-ж не на дві верстви, а Страбон мовить про те місце, де пролив найвужчий, а се як раз на середині коси, де познахожувано їй стовпи. Звертаючи-ж увагу на текст Страбонів, мені здасть ся, треба покласти, що він відрізняє святище Ахиллеве від села Ахиллеону, а відлеглість подає до святища. Він каже: „Εἶτα ἐπὶ τῆν Ἀχιλλεῖον κόριν εἴκοσιν, — ἐν ἣ τὸ Ἀχιλλεῶς ἱερόν ἐνταῦθα δὲ ἐστὶ τὸ στενωπώτατος πορθμός τοῦ στόματος τῆς Μικωτίδος, ὅσον εἴκοσι σταδίων ἢ πλείονων.“

Се ἐνταῦθα δὲ = там-то, промовлене після згадки про святище Ахиллеве свідчить, що річ іде як раз про відлеглість межі святищем та супротивним берегом. Таким робом треба гадати, що святище Ахиллеве було на косі Чушиї, а село Ахиллеон тягло ся вздовж коси біля початку її. Промовлю ще дещо про се святище. Видати з усього, що храм Ахиллів загинув під водою; збудований він був, конешне, не в воді, але тут постала цікава геологічна ява — вода залила просторища, де мешкали люди; увага вже звернена на се, ї покладаю, що в проливі дно ї околиця его понижаєть ся, а вода затоплює береги, але мені здаєть ся, що се не так; тутечки єсть багато місць, що перечать сему покладанню; ото біля міста Керчи стародавня гата загинула, як і все гине, що не вічне, але він не спустив ся у землю, а сливе увесь зверху, а таке-б не склалось, якби було пониженне місцевости. Здаєть ся те, що святище Ахиллеве увійшло у землю, єсть місцева ява, а не загальна, навпаки-ж піднесенне біля Шимарданської затоки теж поодиноке, але незагальне. В тому-ж єсть і причина опущення святища. Сталось ось що: в тій сазі, що слала ся поза Чушкою у бік Фонтану, посеред води здіймаєть ся чорна, непривітна сопка, що викидає багато грязи; істнованне її тутечки вказує, з яким пенивим еруптом тутечки маємо діло. Завваживши, що навкруги усеї нашої затоки скрізь були селища стародавні, треба покласти, що люди, які мешкали тут коло затоки, повинні були мати діло з плаваннем і навпаки затока мусила бути здібною для плавання; теперенька зовсім інше ми бачимо — затока не здібна навіть для малого човна, її занесло мулом з сопки, заросла очеретом та баговинням, що росте тут, прогальни чорні, сумні; болотна чорна сопка те ї робить, що викидає серед сего лиману течію грязюки, що смердить мокрим порохом; а се свідчить, що в грязюці єсть сірка. Усі спостереження сеї місцевости доводять, що вона змінила ся від вульканічної сили: середина запала і затопило водою храм Аполлонів, а на місце его виткнулась з води насуплена сопка. Можлива річ, що тутечки біля Шимарданського заливу земля піднялась — принаймні отак, буває, коять підземні сили на основі закону вульканічних коливань.

Зараз за Ахиллеоном Страбон нагадує про пам'ятник Сатирови. Се місце досить загадкове. До него Страбон від Ахиллеону налічує 90 стадіїв — 18 верстов, і каже, що він складав ся з гарного горба, що був наспаний на виданому пригірку „Αχρα“; се слово можна перекласти й словом верх, а тоді буде, що могилу виспано на якомусь версі. Виспано її на спомин Сатирови, архонтови Боспору, що славно держав тутечки уряд. Де була ся могила, теж єсть ріжні думки, а деякі навіть ладні шукати єго на європейському березі Боспору! Декотрі містять її поблизу Тузли. там саме, де повинна бути Корокондама, а єю останно відсовують до Кубанського лиману! Забелін вбачає Сатирову могилу в Васюринському горбі, що супроти Шмарданської затоки. Страбон каже, що поблизу Сатирової могили стоїть село Патрей, звідкіль до Корокондами 130 стадіїв. Вважаючи, що Корокондама містила ся біля м. Тузли на Таманському півострові, значить і Патрей і могилу Сатирову треба шукати денебудь на кóлі, коли описати єго з Корокондами, беручи її за осередок, радіусом на 130 стадіїв — 28 верств; проте вони повинні містити ся на березі. Таке коло як раз пройде коло могили Васюринського, але се місце внаде біля самої Фанагорії, столиці царства, про що річ потім; та й Страбон не так би визначив могилу Сатирову, а просто-б сказав, що вона біля столиці, а він сего не робить; тоді-б ся могила була за Корокондамською сагою, значить досягнути до неї можна було-б минувши сагу. Однак Страбон про сагу єю оповідає після згадки про Сатирову могилу та Патрей, починаючи мову про сагу, промовляє про те, що вбачає мандрівник, в'їжджаючи до саги, не згадаючи тутечки ні про Патрей, ні про могилу, згадує-ж інші речі, які вбачають ся мандрівцеві: значить, що на Тамані не повинні були бути ні могила ні Патрей. Д. Забелін помиляєть ся ще й в тому, що не так по-дає слова Страбоніві: там де Забелін становить Патрей — біля Тузли, від Васюринської могили цілих 28 верстов; не вже-б же Страбон сказав, що таки й Патрей поблизу від могили Сатирової?! Знов кажу, що він би промовив, що поблизу могили стоїть Фанагорія.

З того, що промовлено досі, видати, що тільки й є місця для Патрея та могили, що задовольняють, — се місцевість на Фонтані — на заході єго. Коло, яке згадано, повинно пройти тутечки біля красної та величної гори на 385 футів заввишки, що зветь ся Куку-Обо. На північ від неї справді єсть городище. Уся ота місцевість залягає в околиці Ахиллеону та спереду Корокондамської саги; тільки на версі сеї гори, що велично здіймаєть ся на лад конусу докола, та панує над усею місцевостю, кидаючись у віч, звідкіль би не під'їхав її мандрівник, повинно було бути місце обране могилі великого воевника, що прилучив до

европейської частини царства й азійську, відомого по всій Греції Сатира. Він підбив під себе й азійську частину царства, визначив собі за столицю місто Фанагорію, а як помер, то его й поховано у підбитій країні, а на могилу обрано верх гори, звідкіль була спромога душі покійниковій оглядати усі достатки — і се була гора Куку-Обо, що зветь ся тепер Горілою горою, а прозвано таким ім'ям від вибуху, який постав значевя в сему віку вже. Горіла гора — се стародавній вулькан, що існував ще в часах доісторичних, на лад конусу — схожий, коли хочете, з штучною могилою і на нему певно й споруджено могила Сатирови, що перший сливе володів царством, а через що й ціла гора за часів Страбона вже звалась Сатировою. Само по собі Страбон переказує загальну думку про сю могилу й прозиває її величезним горбом, що виспано на спомин чоловікови, який держав уряд в царстві славетне „ἀνδρὸς τῶν ἐπιφανῶν βασιλευσάντων τῆς Βοσπόρου“.

На превеликий жаль за наших часів не змога відшукати докладно, де містила ся могила; як прокинув ся старий вулькан, то зовсім знищив навіть позначи штучної будівлі і самі тільки мірковання, про які була річ, дозволяють містити могилу на отій горі.

Селище Патреї, як я вже казав, треба шукати в околиці Горілої гори, себ то на тому півострові. Воно найдавніше селище на Боспорі, бо вже Гекатей (близько 560 років до Різдва) згадує про него. До городища, що єсть трошки на північ від Горілої гори, як раз випадає 130 стадіїв від Корокондами — пригірок Тузли — відлеглість, що як раз згожуєть ся з тим, що вимовив Страбон й через те місце се можно лічити за остатки Патрея.

Оповівши про Патреї та пам'ятник Сатирови, Страбон далій веде річ про Корокондамську сагу та про міста понад нею: про Фанагорію, Кенах, Гермонассу та Апатурон. Що до того, де вона містила ся, то всі учені міркували відповідно з тим, де на їх думку була Корокондамська сага та Корокондама, й оден гурток письменників, посунувши Корокондаму до Кубанського лиману, шукає посліпль усі ті 4 міста біля сего лиману, — другий же хоть сагу Корокондамську вбачає в Кубанському лимані, або де небудь суміжно — от як Цукур — але міста оті шукає біля Таманської саги, бажаючи своє непорозумінне помирити з указкою Страбоною. Ото Спаский й гадав знайти Фанагорію біля сучасного Бугазу; але не осягнувши нічого тамечки, зауважив, що опріч болота там нема нічого і що певно було щось особливе, що стародавня Фанагорія помістила ся там.

Атик тулив Фанагорію до лиману Цукури, поблизу нашої стації Стеблецької, але додавав, що вона певно захована під водою сеї затоки!

Сумароків вбачав її навіть в околиці Темрюка!

Д. Забелін вбачає Корокондаму та її затоку біля Бугазу в Кубанському лимані, а Фанагорию біля Таманської затоки, де вона була й справді, - тільки не подібно зрозуміти, через що Страбон бачив її на березі Корокондамської саги?

Щоб зрозуміти, хто тут каже правду, а хто помиляється, обернемося до тексту самого Страбона. „Тому, хто опинився в Корокондамській затоці, впадає на очі Фанагорія, місто значне; Кепп, Гермонасса та Апатурон — сьвятище Афродити; той, хто в'їздить до затоки — побачить Фанагорию та Кени ліворуч „ἐν ἀριστερᾷ“, на острові, що ми згадали, а останні праворуч; поза Гіпанісом — в Синдиці.“

Видаю вже, де була Корокондамська сага, про який острів нагадує Страбон, а також те, з якого боку він в'їздить до затоки — легко зрозуміти, де треба шукати усіх отих міст. Виходить, що Фанагорія та Кепп мусили бути ліворуч, як в'їздити до Таманської затоки з проливу та прямувати до устя Гіпанісу; Гермонасса та Апатурон — на право, хто в'їздив, у бік Тамані. Страбон дуже докладно списав, де містилися оті міста, ніби почувачує, що постане стільки суперечок за них! Він аж два рази товмачить, що читаючи його оповідання, треба собі вважати, що ніби в'їздом до Корокондамської затоки, себ то Таманської сучасної, але не дивлячись на се, оте питання ще досі як сльід не виrozumлене до останку! Промовимо, де-ж оті міста.

Фанагорія, знаменита столиця азийського Боспору, що в VI. в. до Різдва існувала аж до VII. після Р. Х., стояла біля устя Гіпанісу, коло вже відомої нам Шимарданської затоки та теперішньої стації Сінної. Се зовсім згожується з усіма указками Страбоновими, інших колишніх письменників, а навіть більш пізніх після Р. Х. Страбон каже, що вона повинна бути ліворуч, для того, хто їде до Корокондамської затоки; та воно так і єсть, бо вона стоїть на правому березі Гіпаніса на пригірку, що межує з півночі з сагою, а з півдня з течією Гіпанісу і на тому острові, на який вказує Страбон. Розглядаючись по тому місцеві, побачимо, що величезне просторонище, починаючи від Шимарданської затоки до стації Сінної сливе на п'ять верстов — се величезне городище, а на вкруги его скрізь могили та ще й чималі і тягнуть ся простолегло рядами, то у різні боки кунками — на північ, південь, схід та захід. Ніде на Таманському півострові, ба навіть скрізь по Тавриді, скільки мені відомо, не видати такого скупляння могил. Тутечки вони одна до одної так і тулять ся, складаючи зовсім лабіринт. Єсть доволі ймовірні відомости, що, зовсім недавно, супроти городища у воді видати було щось схоже з гатою, що утворювала пристань біля міста в затоці. З материялу,

який здобуто в тому городищі, вбудовано цілу фортецю Фанагорію біля Тамани, що потім повернена на нафтяний завод Новосильцова, що тепер вже занехаяно! Д. К. Герц одного року почав на сему городищі не дуже велике розкопування й добув відразу дуже цікаві речі: 2 мраморні підставки, капітелі штучно зроблені, багато дрібних речей, шматки амфор; по підставках були написи й одна вказувала на царя Ремешалка, друга на царицю Динамиду. З каменія, що добуто зпід руїн на сему городищі, ті, що орудували землею тутечки, побудували собі цілі будівлі, огорожі і т. ін. А скільки то каменія, черепків, цегли та штибу повиорувано з землі — цілі шари єго тутечки було. Дорога, що йде тутечки стовпова, раз у раз крутить ся проміж могил, або через самі могили та по камінню! Самому мені довело ся надбати цілу купу незворушену ще каменія, а з неї вивернути два шматки мрамору, та трошки попсовану кулю з вапняного каменія, що певно оздобляла колінь стовп.

— З усього отого можна зауважити, яке то було місто, що тепер загнинуло, коли ще й досі, півтора тисячи років, здобуває єго нащадки, а ще стане отих нащадків на цілі покоління! Приймаючи на увагу кількість могил, можна гадати, що тутечки річ йде про трохи не перші за давних часів, що до ваги, селища, а додати до сего те, що кажуть Страбон та інші, треба згодитись, що се була Фанагорія. Фанагорія була пристань для тих, що приїздили з Меотиди, а також для країн варварів, що були вище. Варто звернути увагу на вираз: країни варварів, що були вище; се значить Страбон розуміє ті країни, що були в горі по ріці Гіпанісу, звідкіль варвари й приїздили до Фанагорії. а се підтримує нашу думку, що Гіпаніс впливав біля Фанагорії а се доводить знов, що Таманська затока єсть колишня затока Корокондамська. Фанагорія також була пристань для пілої Меотиди, а значить повинна була мати більше догоди для злучення, більше ніж скрізь вузми біля Ахиллеону, і се повинен був бути Гіпаніс, рукав Антикитесу, що впливав до затоки біля Фанагорії. Ще треба звернути увагу на слова Страбонів, коли він каже, що ті, що їхали до Меотиди, рушали з Кимерикону, а назад з Меотиди прибували в Фанагорію. А се можна витовмачити легко й воно дуже цікаво! бо їдучи до Меотиди з Кимерикону, через се не треба було плисти супроти течії Гіпанісу, до в'їзду з него через Антикитес до Меотиди; з Меотиди-ж й легше й швидче було плинути Гіпанісом за течією, вплинувши до него через Антикитес. Таке міркування доводить, що біля Фанагорії в затоку впадав Гіпаніс, а через се й наша Таманська затока не що інше, як Корокондамська. Згадуючи, який звичай був за давних часів пливати — ся маленька Страбонова вказка про Кимерикон з Фанагорією та їх ролі повинна переконатися

нас, що наші вияснювання як раз доладні; судно рушало ся або веслами або на парусі; значить яка-б не буда перепона, а вона повинна була братись на увагу; бо коли оден раз була вигода плинути не течією, то вдруге течією було легше плинути, а через се до Меотиди з Кимерикону їхали, з Меотиди-ж їхали до Фанагорії — в сему була подвійна вигода ще й через те, що з Меотиди простували звичайно налаштовані судна всяким добром.

Що до ваги Фанагорії, то перша її вага була та, що вона була столицею царства; друга — се було крмарське місце і для цілої Меотиди й для народів, які мешкали понад Гіпанісом. Риба, сіль, збіже, лїс, конї, скот, овочі, невилівки, усякі необроблені добутки — все плинуло сюди, а звідсїль до Греції, звідсїль уже вертались промінїяні на речі розкоши, дорогі тканини, гарну посуду, гроші, зброю.

В Фанагорії так само як і в Паптикапеї раз у раз мешкали аристократи-дуки й меотійські й скитські. Звідсїль розходив ся на мешканців площовини Гіпанісу культурний вплив, а за довід сего служить те, що в самих далеких місцях Кубанської течії знаходять то гроші, то грецьку посуду. Найліпше думку сю доводить те, що року 1888 на весні біля станиці Кримської відшукана багата домовина в могилі; безліч дорогіцінних золотих речей, наміста золоті пороблені на лад тульшанів та рож, що ще не порознукувались, оздоби на шию з стрілок, ланцюхи, сережки, наручники, каблучки, зеркала, роги для вина срібні, ложки, кадильніці, віз, шестеро коний, зброя в золотій оправі, золоті суцільні гривни, обручі на шию — все отсе вказує, що воно вироблене в Греції і відбиває на собі грецький смак; а дивнійше й цікавійше над усе — се те, що се вже такі самі знаходки вдруге відкопані у відомій Куль-Обі біля Керчи. Усе як єсть і як раз так само зроблене на причуд! Отсе і єсть найліпший доказ міцного впливу Боспору на мешканців Боспору! Навіть і могила споружена була на лад і на зразок Боспорських — все споружено з величезного каміння, вимазано й розмальовано на різні фігури; на превеликий жаль її спродано на те, щоб розломати!

Що в Фанагорії перебувало багато гостей — тубольців — се видати з розкопувань. Опріч доводів річевих, єсть ще літературні звістки, що тубольці підпадали під грецький вплив. Наприклад відомо, що Демостенів батько був одружений з скитською жінкою з Боспору; хоть таке може постати наслідком власної вигоди, а вже-ж і треба визнати, що коли такий тендітний Грек не мав собі за зле, беручи жінку варварського роду, значить гадати треба, що вона не багато відрізняла ся від Грекиї. Сам Страбон свідчить, що Меоти, які живуть в сусідстві з Боспором звичайнійші й сумірнійші від своїх земляків, що перебувають

дальше від Боспору, і ближче до Танаїсу. Перші обробляють землю, а останні тільки те й роблять, що грабують.

Покладаючись на Страбонову вказку, Фанагорія була збудована дуже гарно, а се доводять її розкопування.

В Фанагорії указує Страбон на храм Афродити Апатури і зве его дуже гарним. Знаходки великої кількості мрамору, що викопують скрізь, доводять, яке було багатство та розкіш у Фанагорії громадян; треба-ж було мрамор привозити з далекого півдня. На останку гата для спорудження пристани єсть доказ ваги Фанагорії та працьовитости її мешканців. Звісток докладних про час засновання Фанагорії не має, а покладають, що її споруджено близько половини VI. віку. Велика єсть певність, що й Фанагорія і інші міста Боспору заселені Греками Малої Азії тоді, як перські царі рушали на захід, щоб підбити Грецію під себе. Людність більш енергічна, маючи для того засоби, не згоджуючись підлягати варварам, рушала далеко на захід цілими громадами та оселяла міста торговельні далеко геть на північ. Єсть вказки деякі про колонізацію Боспору з Ольвії, але річ про се потім. А що в Фанагорії осіла одна суцільна громада, а не волоцюги які небудь, що походили ся з усіх боків шукати долі — се свідчить храм Афродити — Апатурон, що очевидно став осередком визнання спомину колишньої вітчизни того-ж самого культу.

Безіменний каже, ніби Фанагорію заснували мешканці Теосу, Йонійського міста, а се підтримує думку нашу про заселення, бо відомо з історії про облогу та захоп Теосу перським ватажком, а потім втеки мешканців. Скиляке Карияндський й Гекатей за осадчого міста Фанагорії звуть якогось Фанагора, але здаєть ся, що то проба виясувати річ епоїмом. Тепер перейдемо до міста Кепи. Воно, здаючись на Страбона, мусило бути на тому-ж острові, де й Фанагорія, себ то на Фонтані нашому понад берегом Таманської затоки. Багато єсть місць, на які вказували письменники, яко на помещення Кепи. Дюбуа таким робом вбачає его, де тепер станиця Ахтаназівська, але тоді-б Страбон не казав, що Кепи з'являєть ся, як виїхати до Корокондамської саги! Забелін становить на місце станиці Тамань, наслідком того, що Кепи означає сади, а в Тамані було багато садів. Та хоть би й так було, а все-ж таки Кепи Страбонowi подавали ся-б праворуч, а не ліворуч! Герцєви Кепи здавали ся трошки більше на північ від Фанагорії, де тепер хуторі Шівніва, та Артихова; та воно здаєть ся так і повинно бути, бо на сему місці існує городище з кладовищем, з могилами, по яких викопувано нераз безліч дорогоцінних речей. Таке покладання не перечить вказівці Страбоновій і воно на ліво для того, хто в'їздить до затоки й на острові вкупі з Фа-

нагорню. Здаєть ся навіть, чи не єсть Кепи передмісте Фанагорії, де містили ся вілі Фанагорійців, побудовані посеред садів; на се натякає і назва сама Кепи = сади, і те, що звичайно такі назви надавано скрізь частинні міста, що призначена була на сади. Міркуючи, як близько від Фанагорії оте городище, на якому мусили бути Кепи, воно певно так і було, як я кажу.

Треба звернути увагу, що оті городища, де стояли й Фанагорія і Кепи, чим далш, тим більш все зникають та зникають, бо вода, що бе з заходу, все обвалює беріг та змиває у затоку. Багато могли наче висять над берегом, а інші вже і попадали у саду, ще інші от-от попадають. Само по собі понасипувано їх не понад самою водою, а через се саме городище Фанагорійське, порівнюючи его з акрополем, ще величке, більшість его розмила вода, що котить ся з заходу, де хвилі, після того як зникла гата, найміцнійше напірають на беріг.

Відомости, які подають: Безіменний, Пліній, Кепи заселили Мілетани, певно після того, як Перси захопили та зруйнували Мілет.

Тепер обернемо ся до 3-го міста понад Корокондамською сагою, яке Страбон зве Гермонассою. Про неї відомости маємо найрозумтші: Атик містить її в нашій стації Варениковій, що зовсім річ не можлива, бо від Таманської саги до Вареникової 55 верстов, яким же робом побачив би Гермонассу Страбон на такій відлеглости?! Забелін шукає її на східному боці Кубанського лиману, біля лиману так званого Витязівського, а виновата в тому Корокондама знов. Інші знов тулять її недалеко від пригірка Дубовий ринок, біля ст. Титарівської, і хоть оте місце й за Гіпанісом для того, хто в'їздить до затоки, але таке далеке від затоки, що казати, що Гермонассу з іншими містами видати тому, хто в'їздить до затоки, зовсім ненідобно.

Дубовий ринок навіть від Фанагорії колишнього самого східного місця Корокондамської саги, за 20 верстов на схід; така Гермонасса не повинна була зустрічатись для того, хто в'їздить до затоки, та ще й на право, бо Дубовий ринок далеко на перед для того, хто в'їздить. Спаский покладає Гермонассу тамже, де й Забелін. Герц містить її на південному березі лиману Цукур, де було село Кормусса, а на се наводить его назва, що похожа ніби на Гермонассу; тільки от що якоесь ніяково. Бачив Страбон отаку Гермонассу, коли вона від Корокондамської затоки відлучена ланцюгом горбів заввишки 518 футів, або сказати, що її видко тому, хто в'їздить до затоки! Тутечки доказ, як наслідок схожости назв розбиваєть ся об ланцюги горбів! Ось які думки наших письменників. Нічого казати, що місце, де була Гермонасса, не легко відшукати, але коли тримати ся за Страбона, то его треба шукати на березі Таманської

саги. Змежуючи ступнями місяця, де були Боспорські міста, Птольомей відлеглість між Корокондамою та Гермонассою покладає невелику, бо для першої $64^{\circ}15' - 47^{\circ}30'$, для другої $65^{\circ} - 47^{\circ}30'$, а звідти видати, що Гермонасса дуже недалеко від Корокондами. Ось що каже Пліній: „Oppida in aditu Bospori: primo Hermonassa, dein Серае Milesiorum, mox Stratoclia et Phanagoria et paene desertum Аратурос“, а се значить: міста в Боспорському проливі: попереду Гермонасса, потім Кеши мілетийські, далій Стратоклія і Фанагорія та майже занехаяний Апатурос“. Ото й Пліній усі міста вказує біля проливу, а на першому місці становить Гермонассу. Скільки я зрозумів, де були міста сі, мені здасть ся, що Гермонасса була там, де тепер Тамань, де була колишня Тмуторокань! Розлегле городище, що тутечки є, свідчить, що, за давних часів, було тут велике селище, товща штибу тут величезна, бо по інших місцях сягає аж на 5 сажнів, а се можна вбачити, оглядаючи провалле, що зависло понад берегом. Гермонасса було головне місце над Боспором за часів Арханактидів; на її ймення прозвано й острів, на якому вона містила ся. Теопомп (380 р. до Р. Х.) прозиває Гермонассою „маленький острів біля Кимерийського Боспору“, він ще каже, що Гермонасса була колонія Йонів.

Боязко мені тільки, щоб мій погляд, що я сам та вперше вимовляю, не здав ся омильним; але що-ж робити, коли він згоден з указками і Теопомта, і Страбона, і Плінія і Птольомея, а вони вказують, що Гермонасса поза Гіпанісом праворуч для того, хто в'їздить до затоки, її видати, як тільки в'їдеши біля Корокондами й містить ся вона на острові Боспору.

Пильно й багато розкопувано в протязі довгого часу Гермонассу, нашу Тамань, і вона наче феїнке з'явила ся на огнищі стародавнього міста. Багато дечого вже викопано в протязі сего віку, та й зараз, аби почав копати навіть не глибоко, можна мати надію дещо відшукати. По улицях скрізь стирчать до верху груди каміння; скрізь розкидані величезні шматки мрамору, що складають снільше добро. Познахожувано чимало гурних з білого мрамору фігур левів. Сама церква Покрови, що ще при кінці пройшого віку вибудував військовий суддя Головатий, споруджена з остатків стародавніх будинків; церква ся вже згоріла й тепер поновлена, тільки менша, і від старої лишило ся багато зайвого материялу, от й тепер біля церкви валяють ся величезні шматки мрамору, 4 великі стовпи з сіропастистого мрамору, а у вівтарі пішли в діло чудова мраморна капітель стилю йонійського, і все оге відшукано тут же і вжито до діла. І досі серед Тамани існує чималий басейн — озеро, як кажуть виложено каменем; тепер вже він зовсім засьмічений, а все-ж таки й досі

навкруги єго скрізь зпід землі бе ключем вода. Цікаво, що понад берегом єсть ще досі дві криниці, оброблені каменем, і не дивлячись на те, що опишились серед солоної води, а дають солодку; одна криниця вже закипена й поцсована, а з другої й досі вживають воду, не звертаючи уваги на те, в яким вона стані. Камінне навкруги розтаскано, а морські хвилі так і біжать до криниці. Оті дві криниці впевняють, що вони колись-то стояли не біля самої води та що перед ними був майдан, про що переказують і відомости ще з недавніх часів, за часів турецького тут володіння. Ото відзнаки колишнього міста, що було на місці Тамани.

Перейдемо тепер до Апатуруну. Що до сего міста, то багато дехто не вважає єго за місто, не дивлячись на те, що і Страбон, і Пліній так і кажуть, що воно було в лічбі 4-ох міст. Непорозумінне постає тутечки само по собі наслідком того, що дві речі зовсім не однакові стулюють до одної: храм Афродити Апатури в місті Фанагорії й місто Апатурун, місце сьвятковання Афродити. За часів Плінієвих Апатурун був невеличким місточком; він прозиває єго „*raene desertum*“. Де стояло се місто, теж різняться і кожен каже своє. Д. Забелін тягне єго до Джиметейської коси, але таке покладання єго непевне, хоть і справжнього місця не можна вквати. Певно тільки ось що: повинен був Апатурун містити ся біля Корокондамської затоки, як каже Страбон, і біля Боспору по Плінієвій вказці. Беручи на увагу усе здобуте археологією та історією Боспору, я покладаю собі, чи не шукати Апатуруну біля так званих могил „Близнят“? А через що се — зараз оповім.

Могили „Близнят“ містять ся поверх ланцюгу, що йде від Дубового торгу до самої Тамани; тому, хто дивить ся з сіх „Близнят“, кидаєть ся у вічі зараз Таманська затока, Керченський пролив, берег Таврії, Кавказські гори й Чорне море. Сі кургани, особтиво Великий, розкопувано, через що останній зовсім поцсовано, а цілий він був 7 сяжнів заввишки, та 160 с. навкруги, і в нему відкопано 5 величезних склепів і деякі між ними вражають тим, як вони величезно збудовані. По чотирох склепах поховано жінок, а крім того на камяному жертovníку одну спалено, що видати з оздіб, які не поцсував огонь. В першому склепі знайшли ся: попіл з жінки та ще от які оздоби: ланцюжок на шию зроблений з фігурок корів та баранів, а до сьтін склепу приноцьовані голівки грифонів та ще 30 болванчиків з теракоти, що зображали фігури жіночі й чоловічі, характеру вакхично-еротичного; вони були розмальовані. З другого склепу все хтось покрав, а лишили ся самі малянки по сьтінах та на перекопі склепу біят (пшнта) а на нїм жіноча голова в квітках та колосах. В третьому, самому багатшому, була до-

мовина, а в ній жіночий попіл. Всіх розкошів одєжи не можна майже списати! Усі оздоби золоті, а се були двоє головних убрань, 4 серги, 2 ожереля, 2 браслєти, лавровий вінок, 4 персні, 303 штуки уборів для одєжи, що мали розмаїтій вид та призначеннє і безліч трикутників, а по них голови Геркуля, богів, богинь грецьких — сих більше над 400, потім 12 з дівчатами, що танцюють, та 12 зі Скітами, 103 з жінками з крилами; а то ще багато з грифонами, з головами биків, оленів, та зі жінками. Крім сего останки черевиків шкуратяних, бронзове зеркало, 4 кінські збрυї, 8 удиц, каблучки, двінки та півмісяці. В головах у покійниці стояла ваза, оздоблена образом Геркуля, що обороняє дівчину від Центавра, тут же і Ерот.

На жертovníку були: остатки лаврового вінка, перстєнь, фігура жінки, що танцювала, сльивє пова монета Олександра Македонського, 18 фігурок сфінксів, голівка Медузина, грифони, що борикають ся з барсом, розетки, трикутники і все оте поробленє з золота; опрїч сего ще й круглє зеркало з бронзи.

Треба ще тутєчки промовити де-що про культ Афродити на Боспорі. Як міркувати по написах, її почитали під двома назвами, — звучи раз Ураїєю, а вдругє Анатурос; часом сих назв нема, а йменуєть богиню „θεὰ Ἀφροδίτη“.

Афродита се була богиня любови, всяких усолодів, вірности подружа, щастя, шлюбних звязків, краси, жалю по милому, богиня, що мала силу плодучу, що сиріяла усїм стадним звїрям, благословляючи їх плідність. В останньому вона наближаєть ся до Матері Фрагійської й Боспор почитав її під сею назвою під впливом східним. Яко богиню любови та невинности тут Афродиту прозвали особним імям на перший погляд Анатура, яке Боспор товмачив, що се значить шахрайка. А через що так її прозвано, се вяснює Страбон: „Се прїзвище вяснюють ось якою легендою: як велитні зробили напад на Афродиту, то вона покликкала для запомоги Геркуля таї сховала єго в печері; тоді приймаючи велетнів по одинці, дякуючи сему, віддавала їх Геркулеви, а він вбивав одного по другім“. Ото поясненнє слова Анатури, як розумів єго Боспор. Само по собі се тільки етимольогічний міт; але він увійшов у сьвітгляд Боспору і відбив ся в ритуалі культу богині.

Справжнє значіннє синоніму Анатура для Боспору очевидячки стало вже незрозумілим і незнаємим, от він і створив собі місцевє поясненнє, на що напутила єго схожість ємітету зі словом ошукання — *ἀπάτη*. Само по собі простє значіннє Анатура вказує на почєсть спомину про першу вітчину, виїзд з неї і — може — залежність з початку від старої вітчини. Але Боспор став з давна незалежним, а для того й забув

про першу вітчину та й змінив певно значінне богині покривниці на інше — пове. Св'ято Апатури довго тримало ся в Атиах, але его значінне не було ясне для тих, що св'яткували его; так само буде і у Боспорі.

Розглядімо тепер на що переважно вказують сливе усї речі, що знайдено по домовинах. На вазі, що стояла у головах покійниці, зображені докладнісенько слова Страбонів і Геркуль обороняє Афродиту проти Центавра; Ерот, що на інших речах завсїди поруч сливе з Афродитою, притомний і тут, Афродита завсїди в супроводі его, бо вона богиня любови.

На першому зеркалі з бронзи обображена Афродита, що сидить, а її обіймає Ерот — се дуже гарна картина!

На одному персні теж Афродита і знов з Еротом; сей перстень зовсім новий.

На браслетах зображені леви, що біжать — а сї зв'їри відомо — се символи Афродити — богині любови.

Теракотові болванчики еротичного характеру належать, само по собі, до культу тої-ж Афродити.

Гурт дівчат, що танцюють, та Скитів промовляють теж саме.

До того-ж самого належить і Геркуль — оборонця Афродити.

Фігури та зображення корів, овечок, коний, оленів вказують на власть Афродити в царстві зв'їрів.

Жінки з крилами — се генії любови і таке зображенне не одного разу можна побачити на Боспорських вазах!

На останку зображення Геліоса, Атини, Артемїди, Деметри, Медузи, що безліч оздобляють покійних, здаєть ся мені, свідчать найліпше, до якого фаху належали вони і коли розміркувати як сьїд усе, то гребя згодитись, що Близнята — се гробовище Афродитиних жриць.

А коли так, як я кажу, то й місто Апатурон повинно було бути десь близько біля Близнят, але з умовою, щоб его було видати як в'їздити до затоки. І справді — зараз же на північ від Близнят, трошки нижче, ближче до Таманської затоки, на спаді того-ж ланцюгу — єсть городище, оточене валами, а се на мою думку і єсть місто Апатурон Страбонів, бо і его вказкам і Плінієвим воно як раз відповідає: біля Корокондамської затоки, за Гіпанісом, поруч з Фанагорією тай й біля Боспору. Опріч сих міст зустрічаємо ще у Плінія назву Стратоклеї, і вона на его вказку містила ся біля Боспору вкупі з наіменованими в горі містами, але де, на се нема жадного натяку.

По черзі тепер треба-б було мовити про Корокондаму, але про неї вже вимовлено все ранійше і для того сьїд перейти до міст вже біля

Чорного моря „*Θάλασσα*“. Страбон всі оті міста докладно відзначає від попередних — бо каже, що вона біля Чорного моря, а ті біля Меотиди, або біля Боспору, або біля Корокондамської затоки. А сливе ніхто не звернув уваги на таку докладну вказку, що за Корокондамою він впливає у море — Евксин, та казати не про те, що там здібав, і для того ті місця, які списані до виходу до моря, відсучено самохіть до берегу Чорного моря. Так вчинив д. Забелін з Апатуроном, поклавши єго на Джиметейську косу, що відділяє від Чорного моря Кубанську затоку. Страбон, починаючи оповідання про місця понад морем, ось яку річ веде:

„Зараз же за Корокондамою треба плисти на схід, а як проїдеши в тому напрямі 180 стадіїв, зараз і буде місто Синдика з пристаню, що так само зветь ся“. Вважаючи, що Корокондама була біля Тузли, коли пропливемо звідсіль 180 ст. (35 верстов), на схід, то пристанемо до нашого соляного озера Бугазського. Се озеро сливе квадратова сага Чорного моря, бо кожний бік єго майже $2\frac{1}{2}$ верстви. Сю сагу занесло піском, який хвилі морські несуть з півдня, бо залив звідсіль нічим не захищений. Понад морем постав пересин; і ото сага стала через се озером соляним. У кутку північно-східному єсть щось подібне до затоки, що йде на схід, а там повинно було бути затишно-навіть, коли вітер був з півдня. На східному березі того озера й містять ся городище, де знаходжено камінне, черепицю і т. і. на всему єго просторониці; усе городище — се хвилястий майдан.

Порівнюючи з теперішніми умовами Страбоніві речи, жадним робом не можна покласти, що ото не було місто Синдика. Пристань містила ся як раз на тому місці, де була сага завалена піском, існувала і затока, що вказує Страбон, куди в'їздили при вітрі з півдня; а коли були вітри з інших боків, то в затоці був затишок. Про Синдику згадують вже і Скіякс Кариянський і Везіменний і останій каже, що вона заселена приходцями з окільних місць. Назва їй надана, видати з усього, від назви острова, на якому вона містила ся. Ще Геродот згадує про країну Синдів або Синдику супроти Таврії за Боспором.

Не занадто було багате та велике се місто, се певно, бо після него не лишило ся нічого особливого, хоть міркуючи, що місце, де було се місто, захистне й можно-б було чекати більшого.

Д. Забелін помістив Синдику біля фортеці Джиметей, що біля коси тої-ж са-ої назви; але де-ж там мусила бути пристань і яка?! Се ж ні-де біля коси, тутечки з усіх боків дме страшенно вітер і єго ніхто, зроду-віку, не обрав би, щоб оселяти ся, вважаючи, що мешканці були

мореходцями. Само по собі Забелін помилив ся через те, що помилив ся попереду, містячи Корокондаму де інде.

На березі Чорного моря зараз за Синдиккою за 400 стадіїв Страбон називає село Бати; беручи від Синдики — Бугазу 400 стадіїв, 80 верстов, сеґеґом Чорного моря на північний схід, як раз дійдемо до теперішньої Новоросійської або Цемеської затоки, а се як раз припадає одно до одного що до відлеглости. Значить, беручи на увагу докладний опис, який подає Страбон про берег біля с. Бати, що як раз припадає до теперішніх умів, ми не помиляючись мусимо покласти, що Бати були тучечки, а не де інде!

Бати, як кажуть Страбон та Птольомей, містили ся біля в'їзду до Цемеської затоки на пригірку, що звав ся Міз-Хако (сея назва означає „держи праворуч на вязи“. На тому пригірку біля Сус-Хабль досі ще ростуть велічезні вязи, що вказували путь). Страбон каже: „Супроти Батів, що тут містять ся, на південь просто стоїть Синоп“ (Кн. XI., II., §. 18.), а далі додає: „З спочатку, як я промовив, беріг йде на північний схід, починаючи від Бати, він повагом загинаєть ся та верне на захід, там тримаєть ся того-ж напрямю, а потім знов повертає та вже йде до Пітиунти та Дюскориди“. Сей опис береґів такий релефний, що з него не можна не пізнати в єму нашої Цемеської затоки. Якби й тепер вчинили опис тої загоки, то треба-б було промовити ось що: від Анали беріг моря йде на північний схід, від Міз-Хако він трошки закруглюєть ся, звертаючи на захід, та йдучи так якесь просторонище знов вертаєть ся до першого напрямю та так вже аж до самого Поті. Ще Метбу-де-Маріні згодив ся, що с. Бати було біля Цемеської затоки, але він вбачав его на місці Новоросійського, а тим часом Страбон каже, що беріг йде на захід вже від Батів, себ то — що Бати містять ся вже на початку сего напрямю — біля пригірка Міз-Хако. Правда й Метбу-де-Маріні мав приключку так казати, як він казав — се так — але я зараз скажу, в чому тут річ. Покладаючись на Птольомея бачимо, що він відрізняє два місця, що звуть ся Бати: Бати село і Бати пристань — і кожне помічає ступнями: для села 66° 20'— 47°, 30', а для пристані 66°, 30', — 47°, 40'. Перші ступні вказують на місце більш на захід та на північ, другі, більше на схід та південь. Міркуючи отак, можна гадали, що біля Новоросійського було сего Бати, а біля Міз-Хако пристань Бати.

Цікаве тут ось що: при кінці Цемеської затоки, де впливає в неї річка Цемес, єсть плав, зарослий очеретом та засьмічений сливе на 11 сязіїв торфом; через сей плав й тече Цемес. Плав недуже великий верств 1½ на всі боки. Від плаву на південний захід було городище.

а в кутку самому біля плаву стояла давно висока баштарея, що вже розпала ся, — се очевидячки башти для сторожи. І на південно-західному березі, і на північно-східному березі плаву досі багато круглого каміння (ріняку), а плав від затоки віддлений природною гатою, з піску, штибу та ріняку завширшки сяжнів 30 і тільки по середині єго протікає річка Цемес. Відомо, що у Новоросійську затоку дме часто північно-східний вітер і не дає змоги суднам тримати ся на якорі, а навіть в місті перешкоджує рухови та роботі. Те варто ще уваги, що коли в затоці реве північно-східний вітер, реве з якорів судна, несе ринь та воду у місце, зриває дахи з будинків, перекидає вози, — у той час на плаву так затишно, що можна закурити сирником люльку, а тільки чути, що десь реве вітер, та хвилює вода. Така ява повинна залежати очевидячки від устрою та напрямку окільних снадів, з яких рветь ся вітер. Міркуючи про всі обставини сего плаву, я мушу от як гадати: сей плав і єсть стародавня затока, що Цемес засьмітив; потім він заріс торфом — мохом та й обернув ся на болото; що городище біля плаву — се стародавнє селище тих же самих Батів, а башта — се оборона й пильнування над затокою, а може і входу до села.

В Цемеській затоці єсть ще одна цікава річ — се стародавня гата; її останки ще й досі єсть в Новоросійську, праворуч від будинку адміральтейства, що колись було; ся гата зруйнована і її понимає вода, але не глибоко — на 3—4 четверти, або й менш місцями; вдовж вона тягнеть ся сяжнів на 100; коли тихо, та вода не каламутка, а прозора, то видати усею її чорною смугою, і тутечка росте — кушір, чорна трава, через що ясно видати початок і довжину сеї гати; ото вона здаєть ся й обороняла судна в часі південного вітру — моряка; тутечки й тепер зникають ся хвилі з північного сходу та з моряку. Страбон опріч сих міст в згаданому районі ще вказує на два: на Горгнию, столицю Синдів та Абораку і каже, що вони „біля моря“, а потім додає: „До Меотійців належать... і Аспургійці, що мешкають на протязі 500 стадій між Фанагорією та Горгниєю“. Багато дехто тримав за Горгнию, столицю Синдів, Синдику -- пристань, й гадали, що се місто, але Страбон відрізняє обидва, бо додає їм різні назви і різні відлеглости.

Де була Горгния, про се кажуть не в одно:

Атик вбачає її в нашій Анапі; Забелін біля своєї Гермонасси, біля Витязівського лиману. Тепер вказати, де вона була, сплве зовсім не можна, але здаєть ся, що вона не містила ся як раз біля Чорного моря, бо місце теперішньої Анапи не підходить, — не минув би тоді її Страбон, як їхав від Корокондами до Батів. Зупиняють ся-ж на Анапі з та-

кої речі, що навкруги її багато могил; та се ще не приключка, щоб тут вбачати Горґінію.

— Веручи на увагу монети Горґінії, на яких повибивані корабель та рибячий хвіст, треба її шукати де небудь біля води та „поблизу моря“ за 500 стадіїв від Фанагорії! Але сего мало, щоб знайти її. Єсть городище і біля Анапц, єсть воно і біля Витязівського лиману з великими баншарейми зі штибу та на великому просторовищі, але впевняти, що се й єсть Горґінія, не можливо, хоть воно й містить ся „поблизу від моря“, злучало ся біля рукавів Кубани, через що єсть змога зрозуміти „корабель та рибячий хвіст“, вибиті на монетах.

Що-ж до Аборакі, то д. Забелін каже, що вона повинна була містити ся біля Горґінії через те: Страбон про них каже по ряду та що вони біля моря. А се Забелін каже ось через що: біля єго Горґінії єсть ніби-то гора Абрау та річка з такою-ж назвою; через схожість слів Аборакі та Абрау він і міркує, що Аборакі існувала біля єго гори Абрау. Згожуюсь, що Аборакі та Абрау схожі слова, але не розумію того, що там, де Забелін містить Горґінію й Аборакі, як раз там — де властиво діить ся Кубань на рукави, він поміщає щось, що зве Абрау; ні гори, ні річки з такою назвою там не чувано. Я відаю і гору Абрау і озеро Абрау, але де інде, біля Новоросійська! за 30 вер. від него поруч з вузною Озерене (гірська назва) на нашому Азарейна. На озері Абрау тепер ферма Великого князя Михайла Миколаєвича та сади винограду, що виробляють смачне вино! Сей Абрау я відаю, але біля Різпоколу не має нічого щоб звало ся Абрау. А для того, коли вже можна наближувати Абрау до Аборакі, то треба їх шукати не біля Різпоколу, а біля Абрау, біля Азарейки. Ото й кінець огляду міст азіійського боу Боспорського царства.

V.

Міста на європейському боці Боспорського царства.

На європейському боці царства, де були міста, лєкше вказати, ніж на азіійському, а се через те, що європейський бік з давних давен меньше змінив ся, ніж азіійський.

Головним містом на європейському боці була Пантікапеа, і про неї Страбон оповідає, що вона стояла на горбі, мала акрополь та пристань і на околу 20 стадіїв. Вона була головним торговельним місцем для всіх, хто приїздив з Понту. Тут перебували переважно Боспорські царі. Усі письменники в оден голос кажуть, що Пантікапеа містила ся на те-

перішній горі Митридаті, якої частину тепер займає місто Керч. На се також вказують усі перекази та численні історичні міркування. Про се саме свідчать і усі як найдорожші і найвеличнійші находки, яких відшукано безліч; наостанку відлеглість від різних пунктів на Боспорі Пантिकाпеї доводить, що вона була справді на вказаному місці. Зі східного боку гори, як казав ще Страбон, її досі ще існує стародавня гата. і її міряв Стемковський і наміряв у довжину 160 сажнів. Сю гату можна бачити і тепер біля Керченського маяка. Міркуючи по тій мірі гати, яку вона має тепер, можна вважати, що в пристані була можливість поставити на якор не більше як 30 кораблів; само по собі під сеї захист гати вдавали ся судна тільки тоді, як був міцний східний вітер, бо сама природа захищала Керченську затоку від інших вітрів. Страбон каже, що заселили Пантикапею мілетські Греки. Широка була торгівля в Пантикапеї. Звідсіль одержувала Греція переважно хліб, через що Атинци навіть споруджали статуї боспорським царям, вважаючи, що вони не покладали на се заборони. Окрім хліба везли звідсіль добутки садівництва, вино, рибу. Пантикапея славилась кіньми та скотом, а вже, що про родючість землі Пантикапейської, то Страбон оповідає, як про щось чудовне! Про її багатства Пантикапеї ще можна міркувати, беручи на увагу автономні монети її; по інших була вибита риба, яко емблема міста. по інших колосся, ще по інших кінь, бик, а по деяких просто ріг заможности. Про се саме може свідчити самий культ Боспорського бога — Пана, бо він був і богом рибалок, і богом скотарства, ловів, хліборобства і садівництва.

За 20 стадіїв від Пантикапеї на південний схід лежало с. Мірмікион, а городище его за 4 верстви від міста Керчи там, де тепер новий карантин.

За 40 стадіїв від Мірмікиону при самому в'їзді в Меотиди до Боспору містив ся Портміон, а недалеко від него Гераклеон. Тепер місцем, де був Портміон, лічать біля самого Єникальського маяку на пригірку, що найдалій виступає у затоку. Забелін, бажаючи вияснити назву села Портміон, що Страбон прозиває Партеїон, гадає, що прозвано воно так через его неосажність, бо его не можна було досягти з моря; наче ту „дівственницю“, через его становище на крутій скелі.

Розміркувавши багато стародавніх вказок про се село, я гадаю ось-що: між Портміоном та Ахилеоном можна було переправлятись з одного берегу на другий; але яка-ж була змога переправлятись, коли Портміон було село неосажне? Є одно, а дальше! Геродот каже: „По Скитії ще її досі єсть Кимерийські броди, переїзди „*Κιμμερική Περὶφράξις*“. Ото слово найдавнішого письменника! Безіменний помічає: „Від села-ж

Портміон — се-б то від уїстя Меотиди до Мірмікноу!“ Далі він каже: „Від села Πορθημίτις Портмітиди, що лежить на уїсті Меотиди до Херсонесу“. Далій у єго-ж вбачаємо: „Від села Портмії, Πορθημίξ, що лежить біля озера Меотійського до Дня-Урїя...“ так каже письменник, що був пізнійше за Страбона. От і виходить, що всі ті назви Πορθημίξ, Πορθημίτις, Πορθημίξ свій початок мають від Геродотової форми Πορθημίξ, і всі вони вказують на корінь πορθ-, відповідний нашому кореневи брід, таким робом сам корінь вказує, що на вказаному місці проливу існувала переправа, брід, а з тої причини й село, що стояло біля броду, одержало свою назву; про переправу-ж в тому місці згадує і Страбон, прозиваючи її „στενότατος πορθμός“ або „στενότατος εἰσπλοῦς“. Значить про неосяжність Портміону не повинно бути й речи і в назві села, що надає єму Страбон, вбачати якесь алїгоричне розумінне — пусте діло, бо тутечки треба розуміти найреальнійший факт. Само по собі Забелінові кинула ся в вічи ота схожість слів Παρθένος і Παρθένιον, що надав Страбон, але через схожість саму вбачати в слові інше розумінне небезпечно, попередю треба вняснити собі родовід слова!

Село Страбон звиває Παρθένιον, а я йменую єго Πέρθμιον! зараз скажу, з якої речи. Про сїй Партенїон аж тричі згадує: перш в 7-їй книзі, де він промовляє й про Таврию; вдруге в 11-їй, де веде річ межі іншим і про азійське побереже Боспору. В 7-їй книзі він нагадує, що біля міста Гераклеотів єсть храм якогось бога, що він прозиває εἰς Πάρθενος, а для того й місце те прозвано Παρθένιον. Тутечки ведеть ся річ про наш Севастополь та про Артеміду-Дівственницю, богиню Таврії. Через два параграфи він говорить про Партенїон Боспорський і про те саме згадує і в II. Переписуватель, надїбавши подібне до Παρθένιον, що тільки що було, нову назву Πορθημίον, а поруч з нею ще й нову назву Ἡράκλειον, що нагадувала єму πόλις Ἡρακλειοῦτων, а при нїй Παρθένιον Севастопольський, поклав собі, що в слові Πορθημίον помилка таїй перевернув єго на Παρθένιον, гадаючи собі, що і оте Πορθημίον єсть сьвятинище, яке він бачив в слові Ἡράκλειον та в супротилежаному Ἀχιλλεῖον. Про таке непорозумінне сьвідчить до-Страбонівська форма Πορθημίξ, а потім форма після Страбонова Πέρθμιον, а ся остання відповідає і розумінню і указці Страбонівїй, що в тому місці існує переправа. Після Страбона назва сего села цупко тримаєть ся кореня πορθ- і ні одного разу вже не вживає Страбонової форми. Безіменний передає нам усї розмаїті читання назви сего села: Πέρθμιον, Πορθημίτις, Πορθημίξ а усї вони від кореня πορθ- і вказують на брід. Оті то основи й змушують мене лічити назву Παρθένιον попсованою, справнею-ж повинна бути швидче Πορθημίον, от як Ἡράκλειον та Ἀχιλλεῖον. Взагалі треба правду мовити, що в 11-їй книзі текст Страбонів

дуже поисований: села Мірмікіон та сеї Портаїїон переіменували, тоді коли в книзі 7. стоять по ряду в тій черзі, як вказує се Безіменний. Значить про „дієтвенність“ Портаїїону треба забути!

Ще раз кажу, що про неосязність Портаїїону не повинно бути й речи, бо якби д. Забелін зацікавив ся сїм місцем, то довідав ся-б, що і досі ще в зимку, як замерзне пролив, можна переїздити ледом з Кубанського берегу до Таврії, виїзджаючи на городище Портаїїону!

Між іншими містами сеї країни я згадаю ще про Теодозію Кимеріон, Німфеон та Тиритаку.

З початку Теодозія не належала до Боспорських царів, бо її завоював тільки Левкон I. після смерти батька Сатира I., що був вбитий під сьтінами її, як видати з написів; тільки від Левкона I. до титулу царів Боспорських додасть ся назва і архонта Теодозії

Про Теодозію Страбон ось що каже: „Там, де кінчать ся сї гори (Таврії), стоїть Теодозія з родючими ґрунтами та з пристаню, яка мала вмщати близько 100 кораблів; біля її колесь проходила границя між Боспорцями та Таврами (кн. VII., гл. IV., §. 4.). Дехто вбачає колишню Теодозію на тому місці, де була колесь Кафа се-б то теперішня Теодозія; інші відсовують її на схід від сего місця, але се не правда, бо не відповідає вказці Страбонівій.

На захід від Теодозії стояло місто Кимеріон європейський. Страбон каже, що в Таврії єсть гора Кимеріон і вона свідчить про попереднє панованнє на Боспорі Кимерійців. Безіменний згадує про місто Кимеріон, а в єму про пристань для кораблів, куди вони заходили захищатись від західного вітру. Атик покладає, що місце для Кимеріону найбільше відповідне — се гора Опук та озеро Елкен і се останнє за Безіменного складало пристань; тепер воно соляним озером, так само як Бугазське на місці Сивдики. Таке покладаннє стверджуєть ся вказками Скимна Хиоського та Безіменного, що „в морі супроти сего місця існують два острови маленьких камяних“; вони кажуть про се сливе однаковими словами. І справді супроти озера Елкен і досі існують невеличкі скелі, а звуть ся вони Петр Карабін-Корабель-камінь; через се ваганнє що до місця Кимеріону не має причини. Сама відлеглість, яку вказує Безіменний від Акри 90 стадій, відповідає сему місцеві. Недалеко звідєль на захід тягнеть ся й Асандрів вал, і Τάβρος Геродотів та Страбонів, а се справджує слова останнього: „Τὸ δὲ Κιμμερικὸν πέλας ἦν πρότερον ἐπὶ Χερρονήσου ἰδρυμένη, τὸν ἰσθμὸν τὰβρα καὶ γόματι κλείουσα“.

Що до Німфеону, то єго містять на теперішньому старому карантині, біля Павловської баштарєї. Страбон каже, що тут була добра при-

стань. За часів Периклевих він залежав від Ати, а після сего підліг власті Боспора. Заснували его Мілетийці.

Опірч сих більше значних міст багато ще існувало і на березі морському і в середній країні заселених місць от як: Козен, Кптас або Кидсаки, Таритона, Дня, але вказати, де вони були, не має можности, бо не лишило ся ніяких про те відомостей. Єсть темеренька правда багато городищ, але до чого вони належать — невідомо; треба тутеньки ще багато покласти праці в справі археології, а тоді вже й міркувати, де що було певно.

На сему я й кінчаю свій нарис Боспору. Але до сего треба ще додати деякі гадання про те, якою стежкою насамперед опинились Греки до Кимерийського Боспору. Міркуючи по тих назвах, які можна здібати на нашому Боспорі, межі ними завважило троє таких, що не належать виметно Боспорови, а єсть вони і в іншому місці — се я кажу про Гіпаніс, про Пантикапею, що прозвала ся від річки Пантикапі, та про Ахиллеон — сьвятище Ахиллеве. Назва Гіпаніс з давних давен, як каже й Геродот, надане було й ріці Вугу. Геродот же згадує, як описує Скитию і про р. Пантикапу. На останку зустрічаємо і назву Дромос Ахиллів на косі Тендрі — де було й сьвятище. Здаєть ся мені, коли вже вдруге зустрічаємо оті назви на нашому Боспорі, то таке могли вчинити такі тільки люди, яким дорогий був споми про ті місця, до яких належали оті назви; через се я й віддужуюсь покласти, що в первих заселяли Боспор Греки, що жили біля Дніпра-Бористену, в Олвії — і звідсіль вони прийшли до Боспору; а переховуючи споми про свою першу вітчину, а може й залежність від неї, вони надали назви в новому місці ті-ж самі, бо вони нагадували дороге колись їм; ото Кубані надана назва Гіпаніс, косі Чушка — Ахиллевої коси, річці біля затоки Керчи Пантикапі.

От які могли бути перші осадчі Боспору з Греків; потім вже, коли Перси почали гнітити Йонійців, то останні, тікаючи з неволі, займали місця ще вільні, а се був Боспор; може від сих осадчих й надані такі назви як тутешніх міст: Фанагорія, Горгинія, Гермонасса, Стратоклея і інші.

Д О Д А Т О Ю.

„Обясненіє Страбоновихъ свидѣтельствъ о мѣстностяхъ Боспора Киммерійскаго“ *И. Е. Забѣлина. Труды III. Археологическаго съѣзда въ Россіи, бывшаго въ Кіевѣ въ Августѣ 1874 г. Т. II. стор. 1—33.*

Беручи на увагу те, що остання розправа І. Е. Забеліна про Боспор Киммерійський єсть сама остання що до сего питання, і те, що з'їзд вчених археологів у Києві лічить его за останнє слово науки, я покладаю собі за обовязок присвятити їй кілька слів, переконаний, що се не буде зайва річ, а навпаки сі слова стануть в пригоді, щоб вяснити, зроблені в моєму нарисі виводи.

В оповіданні своєму І. Е. Забелін, вяснюючи Страбонів вказки, веде свою річ в такому-ж порядку як і Страбон. Перше, що намагаєть ся Забелін вяснити, се єсть те, що воно таке Великий й Малий Ромбіт. Він каже, що не розуміє, з якої речи вчені гадають, що В. й М. Ромбіт се ріки. На его думку, се зовсім не ріки а півострови; він гадає, що назви В. і М. Ромбіт, надані тим півостровам, що оден між ними лежить на південь від ріки Еї, а другий на південь від ріки Бейсугу. Він поясняє навіть, через що їх і названо Ромбітами а се через те, що вони ніби то схожі з ромбами. Се справді щось дуже нове, але нам не здаєть ся, щоб воно було правда.

Діло в тому, що ромб має чотири боки, де-ж отих півостровів оті чотири боки? Їх нема. Сі півострови швидче можна прирівняти до тригольників, але не вважаючи на те, їх не прозвано так. Призвища В. та М. Ромбітів зовсім не складені під впливом геометрії, бо навряд чи відали мешканці тутешні про істнованне геометричного виду ромба тоді, як надавали оті назвища тутешнім місцям!

Найменувати величезне просторонище суходолу ромбом тоді, коли его поглядом не осягнеш з кінця в кінець, та ще й тоді, як два боки его треба ще собі й вигадати думкою — се якое річ не певна! А дальше, як же бути з відлеглостями, що подає нам Страбон? Адже-ж від Танаїсу до Великого Ромбіту він лічить 800 стадій, а від сего останнього до Малаго Ромбіту знов 800 стадій; а коли, міряючи відлеглість, кажуть від того-то до того-то, то розуміють крайній пункт речи, від якого починають лічити і перший пункт, до якого лічать! Але де-ж вони оті пункти і перший й останній, початок і кінець отих нібито-півостровів, Великого та Малаго Ромбітів? Кінець першого при уїсті р. Бейсуга, початок другого знов при уїстю тої-ж ріки, а значить і відлеглости між Ромбітами

немає! Але-ж від Великого Ромбіту до Малого повинно бути 800 стадіїв. Значить і гіпотеза д. Забеліна не певна! Як би д. Забелін почав вяснювати нам справу таким чином, що Страбон, міряючи відлеглість від Великого Ромбіту до Малого, розумів самі пункти, де він зустрівсь з півостровами, себ то пункти біля міста Ейска та біля р. Бейсугу (а зустрінути він мусив їх як раз саме по тих місцях, бо він же каже: „Той, хто їде біля берега з Танаісу“, значить він їде біля берегу, а не по чистому морі), то для того, щоб дати основу гіпотезі д. Забеліна, доведеться скупити увесь єго півострів В. Ромбіт до одного пункту біля міста Ейска, щоб і початок і кінець єго були тутечки, і вже від сего пункту математичного лічити 800 стадіїв до Малого Ромбіту, тоді може й вистачить 800 стадіїв! Але в такому разі чим захвати оте просторо-нище між Великим та Малим Ромбітами? Та й хто-б отак лічив?! Значить і отак покладаючи справу, не можна погодити вказок Страбонових з гіпотезою д. Забеліна! Роздивимось даліше, чи можна прийняти покла-данне д. Забеліна про те, що Страбон, їдучи з Танаісу, стрітив іменно самий тільки західний кінець півострову В. Ромбіту, значить самий кінець так званої Довжанської коси?

Д. Забелін твердить, що Страбон, їдучи з Танаісу, зустрів першу оту Довжанську косу, та минуючи її zostавив її ліворуч верстов за 30 не менше; він се зробив минаючи мілини, що біля неї, а через те і відлеглість від В. Ромбіту до Малого як раз 800 стадіїв. Тут я мушу промовити, що, щоб відлеглість межі Довжанською косою та Бейсугом була як раз 800 стадіїв, то Страбон мусив би був ліворуч від себе косу покинути не на 30 верстов, а на 80! але нехай буде й 30, доволі й того! Здамося на досвід. Тамань наприклад лежить на доволі високому березі часом у 8, 10, 15 сажнів; від Тамани до Керчи всего на всего 23 верстви, а Та-мани з Керчи не видати! видати тільки верх церкви та гори за Таманю. Коса Чушка не більше як 13 верстов від Тамани, а через те, що вона не високо над рівнею води, її з Тамани не видати, а се тільки 13 вер-стов! Так чи можливо, щоб Страбон стрітив та уздрів Довжанську косу, як би покинув її ліворуч на схід від себе за 30 верстов? Се фізично не певно! Тутечки сам собі перечить д. Забелін. Підемо даліше. Чи справді Страбон мав можливість першою стрітити Довжанську косу?

В книзі XI. глава II. §. 4 ось які стоять слова Страбона, що до-тикають ся сеї речі: „Тому, хто їде з Танаісу поблизу берегу в відлеглости 800 стадіїв, зустрічаєть ся першим від него так званий Великий Ромбіт, в якому ловлять багато риби, що вгодні солити: „Ἐν δὲ τῷ παράπλῳ

Тут вже Страбон просто вказує, що він їде з Танаїсу понад берегом, а значить він повинен був стрітити нібито півострів В. Ромбіт біля сучасного Вйська, се значить при початку, а не біля Довжанської коси, не по середині! По чистому морю він не їхав, бо він географ, а не купець! Тут справді Забелін в розумінню тексту робить необачну помилку!

А щоб довести, що Страбон стрітив нібито Довжанську косу, д. Забелін вдає ся до непевного перекладу слів Страбонових; він вживає: „їдучи з Танаїсу, натикаєш ся“ та ще й додає сам від себе, „іменно натикаєш ся, розуміючи Довжанську стрілку“. Але чи була Страбонови можливість „наткнути ся“ на Довжанську косу, коли він кинув її за 30 верстов ліворуч? А таку відлеглість вже д. Забелін поклав сам від себе. Се знов недогляд у помічаннях! Опріч сего де знайшов у Страбона д. Забелін такий вираз: „натикаєш ся“? коли его зовсім і нема, бо Страбон без усякого красномовства каже: „πρότου μὲν ἐστὶ· Μέγας Ῥομβίτης“ себ то „на сам перед єсть Великий Ромбіт“. Само по собі можна для ἐστὶ вигадати вираз який до вподоби але товмачити та доводити треба вже відповідно тексту, а не перекладу; певно Корш слово ἐστὶ переклав „натикаєш ся“, а д. Забелін взяв его за справжнє відповідне текстови та й почав з него випроваджувати свої доводи! Се знов невибачна помилка, що до оригіналу не вдавав ся.

Далі знов д. Забелін, щоб виправдити свою гіпотезу, здаєть ся на слова Страбонови, що, ті „що живуть по Ромбітах Местийців, роблять от-то, і от-то; сей вираз він якось чудно розуміє: якби, каже, Ромбіти були ріки, то по них жити не можна, бо на воді не можна оселятись! На сам перед ось які я подам вирази: „21 легіон розташував ся по Рену“, „військо отаборилось по Дунаю“, „Славяне жили по Дніпру, по Ільмену“, „Чорноморці осіли ся на річках“ - а в чому тутечки справа — пусте сказати! Але вже як д. Забелін взяв на себе право верзти отаке, то і-я надам собі право запитати его: коли по річках не можна жити, то хіба ловити рибу можна на суходолі? Адже-ж Страбон каже: „зустрічаєть ся т. званий В. Ромбіт, в якому ловлять багато риби, що можна солити“ : Μέγας Ῥομβίτης, ἐν ᾧ τὰ πλείιστα ἀλιεύματα τῶν εἰς τρυφίαν ἑχθῶν“. Тут вже зовсім виразно говориться, що рибу ловлять у В. Ромбіті, а значить він не єсть півострів.

Коли вже д. Забеліну думка про Ромбіти, яку про них перш від него мали, здалась непевною, то він повинен би був перше над усе розгледіти як найдокладніше Страбонів текст, а потім вдатись до інших стародавніх письменників та порівняти своє покладање до їх вказок і тільки після сего встоювати на своєму; але сего д. Забелін не зробив,

а за основу взяв „*licentiam vetustatis*“; се само по собі основа дуже вжиточна, але вчений не повинен сего робити та користувати з сего! Коли схоцемо ми покладатись на стародавніх письменників, то що скаже нам наприклад Птольомей про Ромбіти? В книзі V. гол. IX. ось що він каже: „*Ῥομβίτου Μεγάλου ποταμοῦ ἐκβολαί*“ — *Rombiti magni fluminis ostia* — $68^{\circ} 30'$ — $52^{\circ} 30'$ — ο *Ῥομβίτου Μικροῦ ποταμοῦ ἐκβολαί* — *Rombiti parvi fluminis ostia* — 69° — $50^{\circ} 30'$. Тут вже не можна вбачати в словах географа жадної непевности, тут зовсім виразно сказано, що Ромбіти ріки — *ποταμοί* — а значить не повинно про півострови бути й речи! Що-ж значить властиво слово „*Ῥομβίτης*“ і звідкіль воно походить?

Слова *Ῥομβίτης* Ромбіт не єсть властиво іменник — се приложник і походить воно від іменника *Ῥόμβος* — а се значить камбала; походить приложник *Ῥομβίτης* від *Ῥόμβος* додачею на кінці слова *ιτης*; з таким закінченням приложник вказує на імення тих речей переважно, які означає іменник, що залягає в корені приложника: ото *Ῥομβίτης* від *Ῥόμβος* означає те, що багато має камбали.

Ἀντιλίτης — *εἰτας* = багато має осетрів; теж значить й *ἐπλίτης* — важко узброєний.

Відтак *Ῥομβίτης ποταμός* значить ріка багата на камбалу — ото справжнє єго значіннє!

Д. Забелін, товмачивши свій Ромбіт, не зрікає і тут зміни — бо *Ῥομβίτης* переробив, як видати, на *Ῥομβοῖδης* — *εἰδης* — подібний до ромбу, о потім вже з усіх боків став умоцьовувати своє покладаннє! Але яким же чином добродії Забелін зміг дійти до своїх виводів?

Коли має вагу вияснюваннє того, через що письменники говорять або те, або інше, яка основа єсть в тому, то я зважу ся вияснити оте, що до д. Забеліна. Очевидячки, що тут вся справа тримаєть ся на тому, що д. Забелін користував не з оригінального тексту Страбонового твору, а з перекладу, та і отой переклад не сам він зробив, а професор Московського університету — Корш, що дав єму тільки другої голови XI. книжки, де що оповівши! (Труди стр. 21, примѣч. 1).

Одержавши переклад, д. Забелін вчинив пояснюваннє до него, і тут почав бути непевним, та й не порівняв єго з текстом оригіналу і не зробив паралельного порівняння також; таким робом всі нібито помилки Коршеві запутали єго зовсім, а наслідком того „Кимерійська темрява“ загула ще більше! Ромбіти обернули ся на півострови, Страбон з географа на крамаря; путь знонад берєгу — на плаваннє по чистому морю.

Таким чином я виводжу, що Ромбіти суть ріки, а думки Забеліна, що се півострови, зовсім зрікаюсь; в одному Ромбіті я вбачаю ріку Ею, а в другому р. Бейсеуг і при сему не маю потреби вдаватись до вигадок, щоб одержати відлеглість межн ними таку саму, як зазначив Страбон.

Дальше д. Забелін говорить про Тирамбу; він не хоче згодити ся, що се було місто, а на его думку — се зовсім не місто, а затока і іменно нижній лиман Керчанський. Роздивимось, чи не перечить д. Забелін самому — собі, а потім Страбону!

Д. Забелін, пояснюючи істоту М. Ромбіту, каже, що се півострів, а его нижню границю складало водне просторонище на південь від сего півострова до Великого Кандауру; що теперішнього плаву та обсохлого місця від Бейсеугу до самого В. Кандауру за часів Страбонів не було, що тут була все вода, мені й самому се здається певним і в сім я згоджуюсь з д. Забеліном. Але коли вода була аж до самого В. Кандауру, то звідкіль же взяв ся Керчанський лиман? Значить тут не було затоки! Де-ж тут була Тирамба затока? Знов д. Забелін перечить сам собі!

Дальш знов, як би Тирамба була затока, лиман Керчанський, то яким робом погодити відлеглість, яку надає Страбон від Малого Ромбіту до Тирамби та до Антикитесу? Адже-ж Страбон про сю відлеглість каже, що до обох виносила вона 600 стадій. Д. Забелін зовсім вірно помістив Антикитес там, де Пересин, але-ж від Пересипу до Керчанського лиману всего на всего 14 верстов! Яким же робом Страбон надав однакову відлеглість до двох далеких одно від одного місць? Тутечки знов помилка, що до Страбона.

Бажаючи довести, що Тирамба затока, Забелін вдається до виводу самої назви Тирамба. Він каже, що слово Тирамба походить від слова Ромбіт, як ми читати мем слово Ромбіт навиворот! Походячи таким чином від слова Ромбіт, Тирамба і єсть зовсім річ супротивна першій: Ромбіт означає ромб, що виступає, а Тирамба ромб, що вступає! Під першим Забелін розуміє півострів суходіл, а під другим затоку, водне просторонище. Мені не відомо, до єсть така геометрія, де-б річ ішла про ромби, що виступають та що вступають. Але де-ж у Керчанській затоки її 4 боки, коли вже вона має вид ромбу? Два ті боки єсть, се береги лиману, а де-ж ще два, певно мешканці вбачали їх гадкою в воді Меотиди?

Чи маємо ми хоть оден приклад такого випровадження назв півостровів та заток? Чи можлива наприклад річ, щоб слово Індостан означало півострів, а Гатс-інд, покладаємо, хоть Бенгальську затоку?

Се зовсім якась нісенітниця! Але як же д. Забелін одержав зі слова Ромбіт слово Тирамба? А ось як: Ромб-іт; Іт-ромб; ти-ромб! а вже за тим буква *о* перевернулась на *а* і ото маємо Тирамб.

Мені вільно буде не няти віри в науковість такого будовання слова, а тим часом д. Забелін зважив ся покласти отаке в'яснюванне перед збором вчених! Роблячи будованне слова Тирамба з слова Ромбіт, д. Забелін забув, що він робив сі операції над сини словами в російській їх вимові, за помічю російської фонетики! Але в грецькій мові фонетика сіх слів совсім не схожа з російського; слово Тирамб по грецьки пишеть ся *Τυράμβη*, так сам Страбон пише єго! А слово *Ῥομβίτης* теж у Страбона. Перше має в корені букву *υ*, друге *ι*, яким же робот *і* могло переробитись на *и*? Що до букви *и* то в російській вимові не має ріжниць, як не читати Ромбіт та Тирамба, але ж ми повинні виходити з грецького тексту. А якби д. Забелін обернув ся до грецького тексту, то й уздрив би він, що Тирамбу пишуть через *υ*, а як би пошукав дальш, вбачивши се неоднакове читанне сего слова, то й знайшов би, що поруч з писаннем *Τυράμβη* існує ще й писанне *Θυράμβη* з придигом на початку, а Страбонава форма без придигу; якби він оте стрітив, то певно-б відцурав ся від ромбів, що виступає та вступає, а вдав ся б швидче до товмачення слова через іменник *θύρα* — двери.

Коли вже можна робити більш або менш певні покладання, то я тут вимовлю свою думку, що означає слово *Τυράμβη*, *Θυράμβη*. На мою думку можна єго виводити від слова: *θύρα* — двери та *ἄμβη* верх гори, горб, амбон, катедра; таким чином *Θυράμβη* може означати двери до верху гори, до амбону. Треба звернути увагу на те, що як раз перед уїстем Антикитесу, біля якого була Тирамба, стояв Єрот Артемиди Агротери, що був споруджений Ксенокладом за Перисада I.; сей храм стояв на сучасній горі Гліба та Бориса; стоячи над Гіпанісом, він був наче маяк для мореходів, що їхали до Фанагорії, а Тирамба була як раз біля устя Антикитесу як раз біля гори і ото її й могли взивати вступом до гори або храму.

А про те, щоб Тирамба не значила, а вона зроду не була затокою. Після сего д. Забелін веде річ про Антикитес і містить єго, як тому съїд, біля Переспу, а що до того, що нібито назва єго близько підходить до назви одного лівого припливу Кубани Атакуму, назви гірської, яку він в'яснює формою Птольомєєвого Антикитесу, то се знов мандрівка в околиці фільбольгії!

Антикитес, грецька назва і означає — багатий на осетри, горці-ж прозивали Антикитес — Пєнцхе, Пєнше — Птольомєїв Пєсатис; та що єсть справді назва ріки Атакум, назва, що першим складом підходить до

Антикитесу, то се нічого не доводить; мені відома ще одна назва гірської ріки, Атакай, се ще ближче, але вивести з сего нічогоісенько не можна.

Річка Атакум або Адагум одержала свою назву від гірського племені Адиге, що жило понад нею.

Тепер я візьмусь за підвальний камінь обяснювань д. Забеліна до Корокондами і доволі вже роздивитись по сему питанню, бо від сего залежить усе останнє, коли ми до ладу постановимо его. Д. Забелін важить ся довести, що Корокондами не було на місці сучасної Тамани, як гадали Дюбуа, Келлер і інші.

Він питає, щоб з того вийшло, якби справді Корокондами лежала на сему місці? Через те, що до такого рознологу її не підійдуть вказки Страбоніві, він має думку, що се неправда. Я теж зовсім згожуюсь, що Корокондами не було там, де тепер Тамань; але вона також не могла бути і біля Бугазу, як ото поклав собі д. Забелін! Ему кортить, щоб Страбоніві був відомий Чорноморський рукав Кубани, що впливає в море через Бугаз і через се він хоче зламати думку авторитетних вчених, а переважно Дюбуа, що кажуть, що Гіпаніс впливає до Таманської затоки через Шимарданьську затоку. Усе своє покладає д. Забелін буде на тому насамперед, що Страбон каже; від Ахиллеову до Сатирової могили 90 стадіїв, від Патрея, що біля Сатирової могили, до Корокондами 130 стадіїв; а подруге по чому, що від Корокондами зараз же мусиш плисти на схід. Ото основи д. Забеліна. Але перше має вагу не стільки для Корокондами, скільки для самого Патрея, а друге д. Забелін зрозумів на свій лад. Він міркує, що Сатирову могилу треба поміщати біля Тузли, а через се — Корокондаму біля Бугазу. Але-ж чи взяв на увагу д. Забелін цілком усі вказки Страбоніві про Корокондаму? Адже він сам помітив, що все лихо в товмаченнях походить з того, що не зводять до купи всіх вказок! Так отсе ми зробимо так, як того хоче д. Забелін і злучимо до купи усі вказки Страбоніві про Корокондаму.

1. Від Патрея до Корокондами 130 стадіїв.
2. Біля Корокондами кінець так званого Кімерийського Боспору.
3. Так звуть пролив, що тягнеть ся від вузин між Ахиллеоном та Партеїоном до Корокондами і супротивлежної Акри.
4. Відлеглість від Акри до Корокондами 70 стадіїв.
5. Аж до них у зимку, як замерзає Меотида і Боспор, вкриваєть ся ледом.
6. Вище від Корокондами єсть затока Корокондамська.
7. Корокондамська затока впливає в море за 10 стадіїв від Корокондами.
8. Той, хто в'їзждає до Корокондамської затоки, зустрічає Фанагорію і т. д.
9. До Корокондамської затоки впливає один з рукавів ріки Антикитесу і робить острів, що з одного боку свого межує сим рукавом, потім зато-

кою, Меотидою і сею рікою. Ἐρβῆλλεγδὲ εἰς τὴν λίμνην ἀπόρρωξί τις τοῦ Ἀντικαίτου ποταμοῦ καὶ ποιεῖ νῆσον περίκλυτον τινὰ τούτη τε τῆ λίμνη καὶ τῆ Μαιώτιδι καὶ τῷ ποταμῷ. Кн. XI. гл. II. §. 9.

10. Зараз же за Корокондамою треба плисти як раз на схід. 11. Від Корокондами до Синдика 180 стадій; від сеї до Батів 400 стадій.

Ось яка мусить бути сукупність всіх вказок, коли д. Забеліну подобаєт ся робити відповідно его думці!

Роздивимо ся тепер, чи Корокондама як раз відповідає у д. Забеліпа Страбоновим вказкам. Що до 2. пункту.

Чи доходить Керченський пролив аж до Бугаза? Чи може бути отут кінець Кимерійського Боспору?

Мені здаєт ся, що д. Забелін відповів би твердо, що ні! Пролів на півдні доходить як раз до лінії, що злучає пригірок Такиль-Бурун з пригірком Панагією; біля сих пунктів кінець проливу, значить і Корокондама повинна бути тут.

Що до 3. пункту.

Що ми звемо Керченським проливом? Просторошище від початку північної Коси-Чушки та супротивного Єникальського маяку — з півночи, до пригірка Такиль-Буруну і супротивного пригірка Панагії — з півдня — отсе ми звемо Керченським проливом; се саме стародавні люди звали Кимерійським Боспором; до Бугазу пролива ніхто не лічить, бо се перейшло-б усякі тями про пролив; від Панагії та Такиль-Буруна дальше на південь вже чисте море! Значить Корокондама завсіди не біля Бугазу.

Що до 4. пункту.

Чи відлеглість від Такиль-Буруну до Бугазу вносить 70 стадій? Ні! Тут 170 стадій — найліпший доказ, що Корокондама не біля Бугазу була.

Що до 5. пункту.

Чи замерзає пролив та північна частина Чорного моря аж до Бугазу. Сего ніколи не буває! Як що тепер, то лід буває до коси Тузли; а за давних часів, то він бував по Панагію та Такиль-Бурун.

Що до 8. пункту.

Чи можна зустрінути, в'їзджаючи через Бугаз до Кубанського лиману, місто Фанагорію. Не можна через те, що Фанагорія і тепер є і була біля Таманської затоки. Се значить, що лиману Кубанського не можно прирівняти до Корокондамської затоки!

Що до 9. пункту.

Які границі сучасні острови, що єсть в дельті Кубани? Два рукави ріки Кубани, Азовське море, Керченський пролив, залив Таман-

ський з Чорним морем. Се значить, що Страбон не згадав південної границі острова Фанагорійського — Чорного моря *Θάλασσαν*? Ні; він поклав усі чотири межі: затока Корокондамська, рукав Антикитесу, сам Антикитес та Меотиду. Очевидячки він розумів не той острів, який бере на увагу д. Забелін, бо тоді Страбон згадав би, згадуючи про границі і Чорне море *Θάλασσαν* — а він сего не робить однакже. А що кажуть стародавні письменники про азийське Наддніпров'я? Теопомп, Степан Візантійський і сам Страбон біля Боспору Кимерійського вбачали два острови; Фанагорию та Гермонассу; останню Страбон іменує Синдиком островом, де стоїть Гермонасса. Значить сучасний письменник д. Забелін помиляєть ся, докладаючи, що за давних часів в Кубанській дельті був оден острів!

Що до 10. пункту.

Випливши з проливу у Чорне море — треба плисти на схід, але чи зараз від проливу, чи тільки від Бугазу? Як раз зараз від Керченського проливу! Приїхати до Бугазу від проливу, можна тільки проїхавши верстов 35 все на схід. Значить Корокондама не біля Бугазу? а при виході з проливу, бо вона була як раз там, звідкіль треба було плисти вже на схід.

Що до 11. пункту.

Куди ми приїдемо, коли рушимо від Бати та з самого початку проїдемо 400 стадій, а потім ще 180? Насамперед опинимось біля Бугазського соляного озера, а проїхавши ще 180 стад. досягнемо пункту між пригірками Панагією та Тузлюю.

Але ми відразу приїхали до Корокондами д. Забеліна, зробивши тільки 400 стадій замість 500, які мусили бути між Корокондамою а Батами? Значить знов таки Корокондами не біля Бугазу. Стадня наша виявилась неомильною по всіх випадках і для того не може помилка бути, особливе на таке велике число, як 180 стадій!

Ось бачте, як суперечить Корокондама р. Забеліна вказкам Страбоновим!

Останні три пункти: 1, 6. та 7. самі собою зрозумілі і говорять супроти Забеліна. Прирівнявши таким чином Страбонові вказки з тим, що виходить з вяснювань д. Забеліна про Корокондаму, тепер хочу вяснити дещо, що може здатись непевним.

Я казав, що від Акри до Бугазу 170 стадій, а від тої-ж Акри через Корокондаму до Бугазу повинно вийти, здаючись на Страбона, 250 стадій. Коли кому-небудь видасть ся непевне що в тому, то нехай він візьме до рук хоть би сучасну карту Керченського проливу та визначить ті місця на ній, де повинні-б лежати Акри, Корокондама та

Бугаз, біля якого я мішу місто Синдику та пристань з тою-ж назвою; визначивши оті місця, кожен певно помітить, що межі отими 3. пунктами постає трикутник, якого основою буде лінія, що злучає Бугаз з Акрою — тут 170 стадій; та-ж лінія, що йде від Акри до Бугазу через Корокондаму, буде поламана, а через те і довша, але що від Корокондами треба об'їздити скелі, що біля Папатії, довжина через се ще більшою стає і для того не трудно зрозуміти, в якій речі виходить 250 стадій, коли взяти на увагу оті умови.

Треба-б було тепер дещо промовити про Партеніон, який Забелін визнає за неприступне село та про Абораку, яку він містить біля гори коло Різноколу, що не існує; але про се вже була мова, тепер треба тільки додати, що коли писати про Кубанську область за наших часів, то для сего не варто здаватись на карти 1847 р., бо доступитесь до всіх куточків сеї області особисто вільно і всім і кожному, а коли хто справжнє зацікавлюєть ся нашою країною, то той повинен пригадати слова великого поета:

Wer den Dichter will verstehen,
Muss in Dichters Lande gehen.

Дальше розбирати розправу д. Забеліна я не вбачаю потреби, хоть там ще багато лишило ся об'яснювань неподібних як напр. про Боспорські насипи там, де були міста, але вони не дотикають ся до нашого питання; а що до полеміки його з Дюбуа, Келлером, Герцом, то се для нас не цікаво.

Тепер коли покласти питання про вартість розправи, тб я мушу промовити, що треба-б було чекати чого-небудь більшого від останнього слова науки, бо опрiч справді певного погляду на Антикитес, який він містить біля пересипу, що як раз відповідає вказкам Страбоновим, тут немає нічого нового або правильного; як на нашу думку, то здаєть ся, автору забажало ся відновити теорію Спаского та його прихильників, хоть про них він ані пари в уст; але так само, як і Спаский помиляв ся, так помилув ся і д. Забелін.

Покладання дд. прибічників Корокондами біля Бугазу тоді тільки стане певним, коли зруйнують географію Страбонovu та доведуть, що вона не варта доброго слова. Але, вважаючи, що Страбоніві вказки справдились вже де збільша через факти, навряд покладанням сям можна пяти віри.

Панаховий.

Студії над основами розкладу богатства.

Написав Тадей Рильский.

Часть I.*)

Теоретичні прелімінарії.

(Конець.)

До сего часу я виводив свою формулу зисків капіталу при гіпотезі існування даних сучасних норм суспільного життя і достеменно повної ізольованости індивідуалістичного стимулу. Гляньмо тепер, як можуть складати ся дотичні відносини при солідаризованню індивідуальних інтересів се-б то при такому складі речей, коли стимул індивідуалістичний справляє функцію ініціатора економічної діяльности, але границі сеї діяльности обмежують ся і в даній сфері (обставин капіталу) звертанням уваги на інтереси колективні. Вище я старав ся вивести формулу рівноваги інтересів капіталу і праці при ізольованости індивідуалістичного стимулу—і обмежувати стопу зисків в сих умовах. Що капітал повинен приносити зиски, се нам в'явилось там яко закінчена річ.

При солідарности інтересів, але при існуванню індивідуалістичного стимулу діяльности — все таки не можна виобразити функціонування капіталу, щоб він не приносив ніяких зисків, але між тим, що капітал мусить давати зиски в протязі якогось часу і приносити его без кінця, єсть ріжниця, яка і може мати практичну вагу залежно від того, скільки ізольовано або солідарно виступають інтереси індивідуів.

В попередньому виводі нашої формули ми розглядали і такий випадок, коли капітал даної вартости не єсть добуток праці капіталісти і бачили, що і в таким разі дана формула зисків годить ся для капіталісти; а з другого боку, що й інтереси робітників приходять при даній височині зисків до рівноваги. Се через те, що як би їм довело ся в часі,

*) див. Записки т. I. стор. 29—86.

який обіймає економічне вбачання даної суспільности самим капіталізувати, то сума їх привацій була-б така сама, як і при істнованню даної стопи зисків і далше. Скільки-б ні приносив в минулому зисків даний капітал — формула остаеть ся без зміни. При ізольованости індивідуалістичного стимулу інакше не можуть складати ся речі. Критерій сторін, які входять в економічні відносини, єсть міра користи, яку дає одній стороні даний акт другої і vice versa. Капіталіста не має таких причин економічного характеру, які-б єго припеволили лічити: яку суму зисків приніє вже в пройшлому часі даний капітал; робітник з свого боку розважає тільки суму послуги, яку дає єму користованне з того капіталу і рівняє з сумою привацій, яких потребує збиранне капіталу такої-ж вартости. Орган, який заступав би загальні, обективні потреби й інтереси суспільности не існує в даній гіпотезі і практична діяльність суспільности не може загалом пересягнути за границі, обмежовані ізольованим індивідуалістичним інтересом і часовим розміром економічного вбачання.

Інакше одначе освітлюють ся дотичні відносини при гіпотезі істновання такого чи іншого органу зсолідаризованих індивідуалістично-економічних інтересів суспільности.

Ніякий склад суспільних справ не може звівечити загального побутового права, що напружування прці людської, виробляючи в кожній хвилі свого метозгодного функціонування вартости, не дають можливости одержати задалегідь їх ужиточности аж до часу, доки не виробить ся продукт в остатній ужитковій формі; що вартости, які прибувають за весь час метозгодної продукції, не можна звертати на користь споживання такими дробинами, якими вкладаєть ся праця в даний матеріал оброблюваний; що побутові умови дають технічно-обмежований протяг часу між початком праці і ужиточним її результатом. З сего виходить, що ніякий склад суспільних справ не може звівечити факту: потреби капіталу (змінного) для істновання споживання і продукції. Потреба, щоб той капітал зоставав ся раз-у-раз в продукції (в формі нових своїх вартостних еквівалентів), тягне за собою потребу неспоживання даної випродукованої вартости. Потреба капіталу не в однаковій мірі обтяжає різні вітки продукції і через те постачанне якого-сь зиску єсть доконечна потреба рівноваги шансе економічних, доки існує економічна індивідуальна ініціятива. Інакше виїшла-б фактична привілегія для віток продукції, які вимагають меншого вкладу капіталу. Обіганне віток продукції, що в такім разі лишила ся-б у тяжких умовах, робить такий склад речі неможливим.

Як складають ся речі під впливом сих обставин що до зисків капіталу при ізольованості індивідуалістичного стимулу, я пильнував пояснити. Чи одначе зовсім так само складались би вони при зсолідаризованню індивідуалістичних інтересів і при істнованню реального орґану сеї солідарности?

Складка якого небудь капіталу вимагає певної суми продукційних висилків, а суспільна потреба зоставити єго непорушно (в формі вартостних еквівалентів) в продукції вимагає, щоб ся випродукована сума вартости, що лежить як капітал, не була ніколи спожита. Мусять тут, значить, бути зроблені продукційні висилки, які не осягають загальної своєї мети — споживання, а так як сеї тягар неоднаково обважає різні вітки продукції, то потреба зрівноваження їх шанс вимагає зисків для капіталу.

Але до якої міри, при гіпотезі зсолідаризованню індивідуалістичних інтересів і істнованню реального орґану сеї солідарности?

Дивлячись на речеву тільки сторону даних відносин, ми-б сказали: до такої, при якій сума принесених зисків зрівноважить речеву суму даного тягару. Яка-б (в залежности від часового розміру вбачання економічного) не була стопа зисків, вартість сих зисків за час, який обіймає се вбачання, рівняти меть ся після нашої формули вартости капіталу. Як щоб після сего капітал лежав нерухомо в продукції, не приносячи вже зисків, то все-ж таки капіталіста отримав би в попередньому часі стільки вартостий, скільки він вложив в продукцію. Загальна продукція могла-б іти дальше, а капіталіста міг би спожити таку достеменно суму вартостий, яку випродукував. Але-ж в такому разі капітал, котрий перестав вже приносити зиски і що проте має лежати нерухомо в продукції — для капіталісти все одно що не існує. Між ним і тими, що користуючись з єго капіталу вийшов би такий уклад: капіталіста дає одноразово певну вартість, а отримує її частками в протязі часу, який обіймає економічне вбачання суспільности. Речева рівновага отримана, але не вдовольняє вона психічних чинників, які входять в дану акцію. В попередних вже увагах я вказав, що „вбачання економічне може обіймати собою досить значний часовий обшир, але що ближчі моменти в усему протязі сего часу мають більше стимулююче психічне значіння, ані-ж дальші“ і що через те „продукція того, хто починає пізнійше отримувати результати своєї праці, виходить як така, що менше вдовольняє нахил середнього чоловіка, як менше приятна і ся її більша неприємність вимагала-б з даного становища якоїсь вартостної надачи якоїсь премії.“

Там же я вказав, що „доки капітал має приносити зиськи необмежені і після цілковитого звороту его вартости і доки безпечність в життєвій боротьбі мусить переважно опиратись на володінне капіталом“, то потреба такої премії зводиться зовсім до незначних розмірів.

Але при гіпотезі, яку тут вводимо себ то при гіпотезі, що капітал перестає приносити зиськи капіталісту від того часу, коли сума отриманих зиськів буде рівна вартости капіталу, безпримінно потреба і значінне згаданої премії виступає на першій плян.

Відповідний її розмір трудно виразити, але загальна її підстава виявляється в інших конкретних проявах економічного життя; підстава ся — се вища — *caeteris paribus* — нагорода більше неприємної праці. Підстава ся, як відомо, принята в економіці, як вимірюють одиниці працю.

Таким побитом при даній гіпотезі відносини між капіталісткою і тими, що користують з даного капіталу безпосередно виразили-б ся так: в часі, який обіймає економічне вбачанне суспільности, капіталіста отримує частинами зворот вартости свого капіталу плюс премію за такий частковий, розкладений зворот его, а капітал застається на долі в продукції і застається в руках тих, що его вартість плюс зазначану премію оплатили.

В дійсности такий уклад речі не має в собі нічого несподіваного, нічого такого, чого-б основи не нашло ся в сучасному вже стані економічного життя.

Зиськи, що оплачують ся капіталови, є в дійсности плата капіталістови за его фактичне відречення від безпосереднього вживання капіталу. Капітал, лежачи нерухомо в продукції (а за те оплачують ся ему зиськи), існує для капіталісти тільки як джерело зиськів, а не як безпосередня вартість, з якої він користує; задержаний в продукції довший час, він заходить за горизонт, що обіймає економічне вбачання себ то зі становища психічних стимулів все одно, що не існує для капіталісти сам в собі.

Плата за відречення від безпосереднього вживання капіталу, що зміщує в собі не сам тільки зворот его вартости, але і надаткову премію, припадає неминуче капіталісту на підставі аналізованих вище психічних моторів, як індемізація за більше неприємну форму отримування користи з висилків своєї праці, але ся більша неприємність не єсть знов величинь незмірима, не єсть така, котра-б не могла рівняти ся ніяк з іншими тяготами і неприємностями різних спеціальностей продукції, не єсть така, котру-б безпримінно треба було оплачувати до кінця віку. На останку повна сплата стовпа побільшаними процентами практикується і тепер в позичках амортизаційних і хоч відносини лічби складають

ся тут інакше, ані-ж складались би в нашій гіпотезі, проте-ж зазначити тут треба вироблену готову вже форму, в яку може виллятись істота відносна, про які тут мова.

Не вводячи зовсім нового що до істоти і форми, склад речі, про який тут говоримо, з'являв ся-б, як континуація існуючого, як логічний вихід з суперечности, на яку мусять звернути увагу при побільшанню солідарности інтересів, суперечности, присутної функціонуванню капіталу, що можна-б так виразити: неможлива рівновага інтересів без зисків капіталу, неможлива ніяка стопа его зисків континуальних, що не нівелила-б з часом тої рівноваги.

Одним словом — психічні мотори, присутні сучасному економічному життю вистачали-б для того, щоб розвив ся зазначений тут склад речі що до зисків капіталу, але суперечить сему безіменність продукту загалом.

Так само психічні мотори економічної діяльності, присутні сучасній суспільности вистачали-б, для того, щоб піддержати продукційну чинність на найліпших з взятих під культуру землях при ціні зерна, вимірній скількістю і якістю праці потрібної на сих землях, але суперечить сему безіменність продукту. Користуючи з сеї безіменности, ізольованість індивідуалістичного стимулу чинить те, що суспільности достаєть ся, як відомо, всяке зерно, чи то з найліпших, чи з середніх земель в такій ціні, якої вимагає продукція его на найгірших тільки землях.

Теж саме і тут. Присутні сучасній суспільности стимули економічної діяльності вистачали-б для того, щоб продовжалась вирібка капіталів при зазначеній в даній гіпотезі височині і в часі тривання зисків, але безіменність продуктів суперечить сему. Користуючи з сеї безіменности, ізольований індивідуалістичний стимул викликає обложенне капіталу зиськами без всякої часової границі. І такий склад речі мусять тривати доти, доки побільшанне солідарности інтересів не виробить орґану суспільного життя, який би зиски капіталу задержав в границях зовсім відповідних тим психічним моторам, на які опираєть ся вирібка капіталів. Не має тут діло входити в практичні подробиці можливого в будучині складу речей. Вводячи в мою формулу зисків капіталу стимул індивідуалістичний, я не міг не вважати на загальний напрям модифікацій в сфері его прикладування і не додати до моєї формули вважаннем на динамічний елемент чинників, які в неї введені. Додам тут тільки, що орґан, про який знята річ, не потребує зовсім а б с о р б у в а т и в себе самостійну економічну чинність індивідуів; для вдоволення зазначеного вимагання суспільної солідарности — вистачає, щоб він був головним посередником між тими, що складають капітал і тими, що користують з него. забезпе-

чаючи одним зворот капіталу з премією в протязі певного часу і отримуючи відповідні вартости від других — даний суспільний орган не потребує отримувати після закінчення даної операції абсолютних зисків. Я зараз вясню, з якої речі я додаю тут слово абсолютні. Так само як неможлива річ, щоб на одному торгу корець пшениці продавали дорожше або дешевше, залежно від того, чи єго випродуковано на ліпшій, чи на гіршій землі, так само не можна собі представити, щоб капіталови одного складу і вартости заглядали, так кажучи, в зуби і щоб інакше для відрубних індивідуів функціонував в продукції капітал, зібраний давніше, ані-ж капітал, зібраний пізніше. При такій різноті виробляла ся-б остаточно фактична привілегія для одних і більший тягар для других. Існуючий в нашій гіпотезі орган зсолідаризованих інтересів, розпоряджующись капіталом, мусів би вживанне єго обкладати зиськами такими, якими-б треба обкладати вживанне капіталу ще неоплаченого, та тільки-б була та різнота, що зиськи, які-б приносив капітал вже оплачений, звертались би не на надмірну користь відрубних індивідуів, а на користь всеї суспільности.

Завважу на останку, що я з заміром вказав на даний орган суспільних інтересів, як на головного посередника між тими, що виробляють і тими, що вживають капіталу. Можуть завсіди існувати, і починатись мало звірані підприємства, в яких орган суспільних інтересів не мати ме відваги підіймати ся того і там буде місце для ізольованої більшої відвічальности і можливих більших втрат і зисків. Само по собі, що й тут у відносинах капіталісти і робітників зазначений суспільний орган мав би поважний посередній вплив.

На останку не треба вже мабуть додавати, що не здасть ся мені, щоб діла перейшли в даний склад відразу, що еволюція в даному напрямі мусить іти спролвола, що суспільний орган, про який річ, не може зразу обняти цілком відносних інтересів, а мусить повагом вироблятись і що до своєї мети, і що до сфери практичного прикладування.

На питанне про те: чи таке зрівноваженне, яке я старав ся вказати в загальних рисах, діло тільки теоретичної спекуляції, чи діло, до якого прямує історичний розвиток суспільности, не можна апріорно відвітувати, і знов тут треба звернути ся до індукційної студії. Як що вона нам вкаже на збільшуванне солідарности індивідуальних інтересів і на вирібку реальних органів такої солідарности поруч з триванням енергії індивідуального стимулу, то можна думати, що загальний розвиток суспільности прямує до такого ширшого зрівноваження інтересів в зазначаному вище напрямі в тій або іншій формі; як що ні, то треба-б

визнати, що поки-що не видно даних, щоб вказували на можливість того ширшого зрівноваження.

Зазначивши ще й сей пункт для спостерегань появ дійсного життя, до яких перегляду перейду в другій частині сеї праці — закінчу теперішній вивід теорії зисків капіталу приложенням єго до теорії вартости.

У викладі тої теорії я сказав попередю вже, що неоднакова єсть розмірна участь капіталу в різних вітках продукції. При істнованню зисків капіталу треба спеціально приложити до сего факту загальну формулу, що міряє вартість продуктів безпосереднім вкладом праці в їх вирібку.

Отже доки капітал не отримав звороту своєї вартости в формі зисків — працю вложену на єго виріб треба вважати як посередній вклад праці в виріб тих продуктів, яким прислужує даний капітал. Виріб продукту в таких обставинах, за якими треба на ново складати і капітал змінний, що дає можливість брати ся до даної продукції, буде найважчий з істнуючих способів виробу сего даного продукту (лекший в загальній економії тоді, як вже істнує готовий, оплачений зисками капітал).

На ринку одначе і при теперішньому складі речі і при гіпотезі більшого зсоцідаризовання індивідуальних інтересів, вартість продукту (як вже казано) в'являєть ся обкладена зисками така, як коли-б на єго виріб треба було складати на ново і даний капітал змінний.

Як що так, то відносно формулу вартости можна так визначити: продукти, оперті в своєму виробі на участі капіталу, міняють ся між собою після скількості і якості праці потрібної на їх виріб при найтруднійших істнуючих умовах продукції, на скільки сї умови залежать від участі капіталу в продукції.

Годить ся тут може висловити те, що остаточно часто повторюєть ся про інші економічні формули і що виходить із попередних розглядань: формула зисків капіталу, а за нею прикладуванне її до формули вартости, як і всі загалом економічні формули, виражає собою не стільки докладний образ появ дійстности, скільки точку, до якої сї появи гравітують. У відносинах до інших формул економіки часто се повторюють, тут треба се повторити з особливим натиском, бо вже й незалежно від більшої детальної обсервації видно заздалегідь значну силу перепон, котрі відхиляють дійсне життя від даної точки. Але-ж про се ширше буде мова тоді, коли розглядувати мемо появи дійстности.

Як що поставимо тепер собі безпосередно питання, яке посередно обговорювалось у всему виводі нашої формули, а достеменно питання про

робочу платню, то, здасть ся мені, досить буде згадати попередній виклад, щоб найти і жадану відповідь.

Зиськи капіталу в'являли ся нам там як та частина вартости продукту, що йде на користь капіталісти; самі відносини капіталісти і наймита-робітника ми розглядували як акт заміни продуктів готових в останній їх вжитковій формі на продукти будучі, вироблювані робітником в часі споживання тих готових продуктів. Формула зиськів, що припадають в сему акті заміни на користь капіталісти, в'являлась нам як спеціальне прикладування формули зиськів, котрі припадають на користь розмірно більшого капіталу при заміні продуктів, вироблюваних самостійними продуцентами.

Постановивши так питання, відповідь на єго сама собою складаєть ся, а достеменне і міра заробітної плати єсть вартість її продукту minus та єго частина, що йде на користь капіталісти в формі зиськів капіталу.

Таке обмежування височини заробітної плати не суперечить формально відносній формулі Рікарда, а за ним Маркса; неоднаковість лежить тільки в тому, що вони приймають в даному порівнянню робочу плату, за відому величинь її відкидаючи її від вартости продукту, виводять височину зиськів капіталу, я-ж намагав ся вивести формулу зиськів капіталу і обмежовую височину робочої плати, відкидаючи від вартости продукту зиськи капіталу.

Перемінів я становище в студії над даним питанням через те, що дані, на основі яких вони приймали робочу плату за відому величину, здавали ся мені недостаточними і суперечними з дійсностю, що не здаєть ся мені, щоб в існуючих речевих і психічних чинниках економічного життя, було доволі даних, які-б давали змогу вивести вдоволяючу об'єктивну формулу височини робочої плати на тій дорозі, на якій вони її шукали. З другого-ж боку мені здавало ся, що в відносних появах: в речевій вартости капіталу і психічних стимулах присутних економічному життю єсть материял, що дає можливість вивести об'єктивну формулу зиськів капіталу, придатну для вирозуміння їх колихань, що до місця і часу і які-б обіймали собою появи не тільки виключно капіталістично-наймицького господарства, але і всякі інші форми господарських відносин, де капітал приймає участь.

Мисли сі висловлені будуть виразнійше, як що здебільшого вкажу на звязок викладаної тут теорії зиськів капіталу з іншими, ближчими до неї, на спільні їх підстави і відзнаки, а також і на те: через що сі інші теорії мене не вдовольняють.

Говорячи се, маю на увазі теорію Рікарда і дальший її розвиток у Маркса.

Рікардо ясно і твердо вимовив, що високість робочої плати і зисків капіталу стоять у відворотних відносинах; що ціна продукту (незалежно від тої її частини, що йде на земельну ренту) складається тільки з робочої плати і зисків капіталу. Ціна — не що інше, як вартість виражена в грошевім еквіваленті, вартість же залежить від суми праці, яка вкладена в продукт. Отже покладаючи для якогось часу незмінну вартість грошей і стагнуючу техніку продукційну — мати мемо в сему часі і нерухому ціну продукту. Як що та ціна розкладається на дві вище зазначені частини (робоча плата і зисків капіталу), то само по собі, чим вища робоча плата, тим нижчі зисків і на виворот.

Така постанова питання вказує на обоюбічні відносини інтересів капіталу і праці; вказує на те, що Рікардо бачить джерело зисків в тій частині капіталу, яку Маркс називає змінним капіталом, але ще сама в собі не вказує регулятора даних антагоністичних відносин.

Регулятора сего зазначає одначе Рікардо, встановлюючи теорію обочої плати. Минаючи часові торгові коливання, єсть, каже він, пункт, до якого прямує високість робочої плати і пункт той називає він натуральною робочою платою. „Праця — каже він — як і всякі інші речі, що продають ся і купують ся, і яких лічба може бути збільшена або зменшена, має ціну натуральну і торгову. Натуральна ціна праці буде та, яка безпремінно потрібна для того, щоб дати робітникам засіб існування і продовжування свого роду так без єго збільшення, як і без зменшення“. Більше сильний зріст робочої людности тоді, як що торгова ціна підіймається вище даної рівни, а за сим зростом подачі праці упадок торгові її ціни і на виворот — зменшення робочої людности (чи то через менше розмножування, чи через більшу смертність) при упадку торгові ціни праці низче даної рівни — робить, з погляду Рікарда, дану „натуральну“ високість робочої плати пунктом, до якого раз-у-раз тягнуть появи дійстности серед своїх часових коливань.

Приймаючи теж капітал змінний за джерело зисків, Маркс бере в основу своєї формули регулятора заробітків, повисшу мисль Рікарда, але розвиваючи її, дає їй в своїй стилізації більше широкую підставу, підводячи дану формулу під загальну формулу вартости.

З погляду Маркса вартість праці, як і кожного іншого товару, залежить від суми праці, яка потрібна на продукцію і репродукцію даного специфічного товару. Існування сего товару залежить від існування індивідуума і роду, а значить: скількість праці, потрібна на випродукування робочої сили (Arbeitskraft) обмежується скількістю праці потрібної на випродукування засобів утримання індивідуума, що працює. „Сума засобів утримання одиниці, що працює, повинна вистачати

для того, щоб удержати її, як таку, в нормальнім життєвім стані (in seinem normalen Lebenszustande)“.

З того розсліду вже видати, що в сій тут теорії зиськів капіталу я приймаю ту підставну думку приведених теорій, що джерело зиськів капіталу лежить у капіталі змінному. Запomoгoю сеї-ж підставної думки я намагався вияснити згідно з нею і те: через що капітал материяловий приносить зиськи в приватних господарствах. Мені здається, що в сему я зробив не що інше, як консеквентне приложення думки, яку загальнійше, виразив Рікардо, а Маркс докладнійше. Зустрічається вона на останку менше оброблена у Сміта, виражається не раз у Дж. Ст. Мілля і по інших, а найбільше-ж у англійських економістів.

Приймаючи єго думку, я приймаю й ту її консеквенцію, що високість заробітків і високість зиськів капіталу стоять у відворотних відносинах, що формула зиськів капіталу повинна включати в собі основи поділу вартости продукту між капіталом і працею, але такий регулятор цих відносин, який нам дають Рікардо і Маркс, не видержує, здається мені, критики.

Сума засобів утримання, яка потрібна для існування робітника і продовження єго роду, натуральна робоча плата, як каже Рікардо; сума праці, що вкладена в продукти, і яка потрібна для удержування робітника в єго нормальнім життєвім стані, „in seinem normalen Lebenszustande“, як каже Маркс — має бути регулятором робочої плати, а значить — з погляду прийнятої теорії — регулятором зиськів капіталу.

Яка-ж се сума продуктів? Який се „normaler Lebenszustand“? Чи се яка біологічна норма? — Ні: досить позирнути до опису дійствних відносин у Маркса-ж, щоб переконатись, що не її він мав на прикметі. Чи се яка історично вироблена стала норма існування класу робочих? — і знов ні: і Рікардо і Маркс знають і кажуть те, що в різних часах робітники бувають гірше або краще оплачувані і буває так, що зріст сеї або упадок їх добробуту триває довший час, ані-ж часове коливання торгової плати. Триває він через кілька поколінь, а значить зріст людности і надача праці не завжди функціонують в напрямі, який їм вазначає Рікардо. Твердо держачись єго викладу, не можна загалом виробити факту, який і він признає, факту зросту або упадку добробуту робітників, який би тривав кілька поколінь.

Маркс виразно каже; „Розмір так званих потрібних засобів утримання, як і спосіб задоволення потреб, се продукт історії і залежить переважно від загальної культури даного краю, між іншим теж п е р е-

важно від того: в яких умовах і з якими звичками і вимогами життєвими зросла кляса вільних робітників. — Для даного одначе краю і часу середній розмір потрібних засобів утримання єсть даний“. Звідки даний? Даний в залежності під загальних умов існування і навчок, серед яких зросла кляса вільних робітників, каже Маркс. А сі умови існування і навчок робітничої кляси від чого залежать? В кожному разі велику тут мають вагу і відносини фактичні обоїльної надачі капіталу і праці; сему, мабуть, ніхто, а насамперед Маркс, не заперечив би.

Виходить так: як считаємо, від чого залежить розмірна подача праці при даній вартості капіталу, нам відповідають: від норми життєвих навчок робітників. Як що считаємо: від чого залежить норма сих навчок, нам відповідають: від надачі капіталу при даній людности. Як що считаємо: що регулює надачу капіталу, нам відказують: норма навчок робітників.

Але як що сума потрібних засобів утримання єсть розумінне релятивне, то не єсть вона стала біологічна, ані історично вироблена норма існування кляс робочих. Для даного краю і часу се факт, але не регулятор фактів. Факт сей складаєть ся під впливом загального суспільного розвитку і між чинниками того розвитку обоїльна надача капіталу і праці безперечно велику має вагу. Виходить так, що сума засобів утримання робітника, що мала служити регулятором обоїльної надачі капіталу і праці, єсть в переважній мірі результат тих самих відносин, які вона мала регулювати. Те, що мало дефініюватись, дефініюєть ся тим, що мало дефініюватись.

Ось через що, не вважаючи в даному регуляторови ані фактичної сталости, ані теоретичної придатности — я мусів єго відкинути і шукати регулятора відносних появ де інде.

Сума праці потрібна на виріб якого товару, при даному стані техніки, величина обмежована і об'єктивна а до того обмежовуєть ся вона поза сферою заміни продуктів, де ся вартість конкретно виражаєть ся; — ось через що критерій сей зовсім придатний в формулі вартости продуктів. Нічого такого обмежованого і об'єктивного не має в собі регулятор, прийнятий Марксом в даному питанню, дарма, що приложено до него стилізацію формули вартости, а до того сей яко би регулятор виробляєть ся як результат саме в фокусі тих появ, які наче-б то має регулювати.

Признаючи і те, що Рікардо і Маркс були праві в тому, що шукали регулятора дотичних відносин в приложенню теорії вартости —

я думаю одначе, що вони помилялись в способі приложення сеї правдивої мисли.

Мені теж здаєть ся, що регулятора відносин капіталу і праці треба шукати в теорії праці, як підставі вартости, але мені здаєть ся, що речевий, технічно даний об'єкт сего розглядання — се сума праці, потрібна на виробленне капіталу змінного, его вартість, залежна від технічно даних умов часового тривання продукції того товару, для виробу якого він служить і що в приложенню загальних психічних стимулів економічного життя до того материяльного, даного загальними побутовими обставинами, об'єкту — треба шукати відповідно поставлене питання.

Звернути в сеї бік шуканне відповіді на питання про відносини капіталу і праці тим доконечнійше, що ініціатива в продукції, а посередно і в даних відносинах, лежить на стороні капіталу, раз єсть дана неможливість сучасної продукції без запасу продуктів пройшлої.

Далі присутність капіталу, як доконечної умови можливости дальшої продукції, не єсть виключно властивість тільки того господарського устрою, що називають капіталістичним; вона в'являєть ся і при самостійній продукції, яка і в сучасних суспільностях обіймає широкий кружок економічної діяльности, як дрібні сільські господарства і ремесла. Так як величина потрібного капіталу в'являєть ся і тут не однаковою, то питання про зиськи капіталу спливає і тут на поверх економічного життя. Вдоволяюча відповідь, яка-б задовольнила питання про функціонуванне якого чинника, повинна огорнути всякі можливі его прояви, а сего не може зробити в даному разі формула, заснована виключно на появах капіталістичного господарства. На останку — сталий регулятор взаємодійства чинників не може опиратись виключно на діяльности одного з них; він мусить опиратись на яку небудь ширшу підставу, що стоїть поза сферою самої боротьби тих чинників, як напр. у відносинах заміни готових продуктів вартість, вимірена скількістю праці потрібної на їх виробку, а не сам попит і надача. В даному разі, як материял, в обрібці якого треба шукати такого регулятора дотичних відносин, в'являєть ся сума праці, вкладена в виробку капіталу (его вартість) і ті психічні чинники економічного життя, які викликають діяльність сеї праці.

В попередніх розгляданнях я намагавсь вивести формулу обонільних відносин капіталу і праці на сій підставі; в другій частині сеї студії я зважу ся зібрати і проаналізувати фактичний материял, потрібний для розсв'ічення даного питання. Поки що на підставі найзагальнійших даних обсервацій я важив ся установити головні риси відносної формули (як що се гріх, то гріх сеї лежить на всіх формулах, принятих в економіці) і таким способом установити потрібні обсерваційні пункти для аналізи появ дійстности.

На скільки вміло використував я матеріял, до якого звернув ся, трудно мені самому судити; здаєть ся одначе мені, що незалежно від більше або менше умілого виконання сеї роботи, треба прийняти, що в сему, а не іншому напрямі в аналізі того матеріялу, який я тут поставив на передній плян — треба шукати відповіди на дану проблему.

Щоб закінчити сеї відділ попередних теоретичних розсьлідів, подивимо ся, яке репартиційне значінне має дотичний зріст вартости капіталу материялового.

З сим зростом злучені значно компліковані появи, отже для ліпшого зрозуміння істоти речі стараймо ся яко мога відділити головні, доконечні появи від можливих, але недоконечних комплікацій і більше часткових симптомів. Зрозумівши істоту речі в головних її проявах, лекше вже вияснити і більше компліковані появи.

Отже з такої речі перше подивимось на репродукційне значінне зросту капіталу материяльного в становища загальних інтересів капіталу і праці, незалежно від того часткового значіння, яке має сеї зріст для робітників даної спеціальної вітки.

Далі — задля сеї-ж мети будемо допускати, що при такій або іншій абсолютній лічбі людности, процент людности, який приймає участь в продукції, зостаєть ся без зміни, а також здатність до праці, інтензивність і метоводність її.

На останку в розсьлідах наших будемо покладати, що психічний стимул капіталізованя — *caeteris paribus* — зостаєть ся без зміни за весь час пробігу появ, які студіюємо. Се допустивши для більшої простоти і ясности студії, розсьліджувати мемо репартиційне значінне зросту вартости капіталу материялового в часі, коли він зростає, далі репартиційний вплив его тоді, як вже зріст той наступив і се в становища виробу вартости і з становища виробу вжиточности. Почнемо в студії над зростом вартости капіталу материялового однооборотного, далі перейдемо до такої-ж студії над капіталом многооборотним.

Вартість загалом єсть результат праці; сума праці якої небудь суспільности в протязі даного часу залежить від лічби її людности, допускаючи, як ми тут робимо, що та людність в однакових процентних відносинах бере чинну участь в продукційній праці. Отже через те при студіюванню питання, яке маємо на прикметі, треба доконечне звернути увагу на те: чи лічба людности підчас розглядання даних появ однакова раз враз, чи вона зростає, чи упадає.

При однаковій лічбі людности появи, звязані з зростом вартости однооборотного капіталу материялового, виступають найбільше ізольовано

і через те відносно студію почнемо при гіпотезі однакової лічби людності.

Зріст вартости однооборотного капіталу материялового може виходити або з зросту суми праці, яка безпосередно звернена на него, або й через передачу на него часті вартости збільшеного многооборотного капіталу материялового. Зріст вартости однооборотного капіталу материялового, що виходить з сего останнього джерела, єсть одна з появ, звязаних з функціонуванням многооборотного капіталу материялового і через те про неї буде мова при студії над репартиційним значінням зросту многооборотного капіталу материялового. Тут обмежаємось тільки появами, звязаними з зростом вартости однооборотного капіталу материялового на стільки, на скільки вони виходять з зросту суми праці, яка звернена на его виріб безпосередно.

Вартість продукту загалом залежить від суми суспільно-потрібної праці, що звернена на его виріб. Як що так, то при даній лічбі людности і даній участі її в продукції, сума вартостей, які вона вирабляє в даному часі, также дана. При однаковій лічбі людности за два рази довший час виробить вона два рази більше вартостей. Капітал материяловий загалом єсть не що інше, як продукти, які вирабляють ся в даній суспільности, в певній, але не останній фазі свого розвитку. Продукти тільки в той момент перестають бути капіталом материяловим, коли отримують свою остатню вжиткову форму, до того моменту — вони капітал материяловий, в часті однооборотний, в часті многооборотний.

Про появи, звязані з зростом вартости многооборотного капіталу материялового, в сім місці нема мови; отже допускаємо, що вартість ся та-ж сама, зросла тільки вартість однооборотного капіталу материялового, а за ним і продуктів в останній їх вжитковій формі, в простій залежности від того зросту. Як же вона могла зрости, коли лічба людности та-ж сама?

Зросла вона, бо більше вложено в неї праці, а коли людність та-ж сама, то се може статись не інакше, як через продовження часу тривання продукції від її початку до моменту надання продуктови останньої его вжиткової форми. З становища виробу вартости дане збільшення вартости однооборотного капіталу материялового рівнозначне (коли людність однакова) з продовженням часу технічно-потрібного для виробу продуктів в останній їх вжитковій формі. В протязі усього того часу, що відділяє початок продукції від моменту виробу продукту в останній его вжитковій формі — продуценти можуть споживати тільки капітал змінний, що існує вже в останній вжитковій формі.

Ясно, що при даній величині капіталу змінного, чим довше тягнеться сей час, тим менше капіталу змінного упадає на кожную відрубну часову одиницю, а вважаючи на те, що ми приймаємо тут ту-ж саму лічбу людности, то і на кожную одиницю праці в обмежаному часі.

Інакше казавши, досі видно, що зріст вартости однооборотного капіталу материялового — *ceteris paribus* — тягне за собою зменшенне споживання продуцентів, чи заробітків робітників до часу, доки капітал материяловий не перейде в форму останнього продукту і збільшенне в тому-ж часі зисків капіталу на таку саму суму, на яку зменшились заробітки. Се тільки дві сторони одної появи.

Роздивимсь тепер, як складуться відносні появи пізнійше се-б то тоді, як збільшена вартість однооборотного капіталу материялового перейде вже в збільшену вартість продуктів в останній їх вжитковій формі.

Роздивляти мемо се перше з становища вартости, задержуючи всі попередні умови і студії, прийняті задля її ізоляції, далі з становища вжиточности.

Збільшена вартість однооборотного капіталу материялового веде за собою збільшену вартість продукту одного обороту продукційного; се так тісно лучить ся одно з другим, що тільки математична, так мовлячи, лінія відділяє одну вартість від другої. Таким побитом оден закінчений оборот промисловий дає в результаті більшу вартість продукту в останній его вжитковій формі і достеменно на стільки більшу, на скільки збільшилась вартість однооборотного капіталу материялового. Продукт в останній его вжитковій формі єсть той материял, з якого добуваєть ся змінний капітал; отже стає перед нами питання: чи ся збільшена вартість продуктів в останній їх формі веде за собою зріст вартости змінного капіталу і як що так, то в якій мірі.

Ми прийняли при аналізі даних появ, що психічний стимул капіталізації остаєть ся без зміни за весь час тривання пробігу розгляда-них появ і прийняти се доконечне треба, бажаючи аналізувати дану появу саму в собі. Отже виходить так, що в руках капіталістів єсть більша сума вартостей; часть їх вони звертають на змінний капітал, — чи звернуть вони на него стільки, скільки звертали до сего часу, чи більше. Змінний капітал має для них вагу готового продукту, який вони міняють на продукт, що буде потенціонально зложеній в робітничій здатности до праці.

При новому складі обставин продукції, се-б то відколи вона перейшла до техніки, яка вкладає більше праці в обрібку однооборотного капіталу материялового, оден оборот промисловий (при однаковій лічбі людности) триває довше. Сума вартостей, яку вироблять робітники за сей

довший час тривання обороту промислового, буде більша достеменно у відносинах продовження сего часу. Коли-б в сей новий оборот продукції було вложено стільки змінного капіталу, скільки его перше вкладано, то, в заміну за вартість однакової величини, капітал отримав би більшу вартість, ані-ж попереду, а значить збільшились би его зиски. Але-ж ми відаємо, що в даному разі психічний стимул капіталізації остаєть ся без зміни і зиски прежньої височини (такі, які приносив змінний капітал перед даною зміною техніки) вдовольняли інтереси капіталу. Як що так, то на капітал змінний буде відкладено більше вартостей, ані-ж відкладано перед даною технічною зміною і достеменно стільки, щоб зиски капіталу довести до прежньої височини. Се вийде тоді, як що давна вартість капіталу змінного буде збільшена в таких же відносинах, в яких збільшуєть ся тепер вартість останніх продуктів одного обороту. Така сама часть сих продуктів відділить ся на змінний капітал, як і попереду, а вважаючи, що вартість сих продуктів збільшилась тепер, то в таких-же відносинах збільшить ся і змінний капітал. Таким побитом ми бачимо, що в новому складі речі збільшуєть ся і матеріял, з якого добуваєть ся змінний капітал і єсть достаточні причини збільшити его.

На перший погляд може здавати ся, що такий зріст абсолютної вартости капіталу змінного і зрівноважує ті негати́вні наслідки для інтересів праці, які мав зріст вартости однооборотного капіталу матеріялового в першій стадії розвитку даної появи. Так одначе не єсть. Збільшив ся капітал змінний в таких самих відносинах, в яких протяг ся час тривання одного продукційного обороту; робітники користують з збільшеного змінного капіталу, але за те мусять ним вдовольнитись довший час і достеменно довший у відносинах зросту сего капіталу; на оплату одиниці праці припадає така сама вартість, як і перше, перед початком розвитку появи, яку ми розслідили.

Таким побитом зріст вартости однооборотного капіталу матеріялового, при незмінній лічбі людности, веде за собою обниження заробітків підчас першого виробу сеї збільшеної вартости; в дальшій розвитку появ заробітки вертають ся до прежньої височини, але негати́вні впливи, які мала дана поява в першій стадії свого розвитку, ніколи не зрівноважать ся. Се виключно з становища вартости.

З становища вжиточности можуть сі діла складати ся інакше. Новий наддаток праці, вложений в дану продукцію може робити новий продукт далеко догіднішим, далеко користнійшим в споживанню і то в відносинах більших, ані-ж відносини скількості праці в попередньому і новому складі продукції. Може бути і таке, що сей наддаток праці, не змінючи при-

датности продукту що до споживання, веде за собою виріб збільшеної лічби об'єктів споживання у відносинах більших, ані-ж відносини скількості праці при прежнему і новому складі продукції. Зріст вартости буде тоді тільки у відносинах зросту скількості праці, але скількість об'єктів споживання (меншої вартости, але однакової вжиточности) збільшиться більше, ані-ж в сих відносинах. Отже з становища виробу вжиточности, і тільки з сего становища може існувати зрівноваженне негативних наслідків, які тягне за собою для робітників зріст вартости однооборотного капіталу материялового. Може існувати і часто існує, може переважувати негативні наслідки, може їх неповно компензувати, може і зовсім не існувати.

Більший вклад праці в обрібку продуктів може мати і має часто на прикметі збиткову фінезю об'єктів споживання, зовсім недоступних для робітників. Можлива компенсація для інтересів робітничих залежить тут наперед всего від того: чи даний зріст вжиточности відносить ся до об'єктів споживання робітничого (як що ні — ніяка компенсація не може вийти для них з сего джерела), далі від того: в якій мірі зростає вжиточність продуктів під впливом даної додаткової праці.

Досі ми розсліджували появу при гіпотезі одностійної лічби людности і тільки при такій гіпотезі присутні її властивости виступають відразу з усею релієфністю. Роздивимо одначе для більшої певности дану появу і при гіпотезі тих комплікацій, які в неї вносять зріст або упадок лічби людности. Істота появи і в сих випадках не перемінить ся, як заздалегідь вже видно — гляньмо одначе на се ближче.

Почнім з роздивлювання появи при зростанню лічби людности, задержуючи інші умови ізоляції появи. Допускаючи, що лічба людности зростає підчас пробігу студійованої появи, треба допустити, що зростає вона з такою-ж силою, з якою зростала перед тим. Така гіпотеза дасть нам можливість легше виділити істоту роздивлюваної появи. Пам'ятаймо, що не детальний перегляд всіх можливих комплікацій маємо тут на прикметі, а встановленне тих загальних підстав, за допомогою яких можемо врозумівати компліковані появи дійстности.

Час тривання продукційного обороту обмежовується ся однаково як при зростанню так і тоді, коли людність таж сама, технікою продукційною, та тільки буде тут та відміна, що при постійній людности і при однаковій техніці продукційній вартостний результат кожного обороту продукційного буде рівний; при тривалім зростанню людности кожен наступаючий оборот продукційний дасть вартостний результат більший, ані-ж результат попереднього обороту і достеменно більший у відносинах зростання людности. Я вже, здається, доволі говорив про звязок лічби

людности з виробом вартости в протязі якого небудь даного часу, щоб не треба було обясняти ще й тут попередню асерцію. В зазначеному складі речі і вартість однооборотного капіталу материялового буде збільшуватись в таких же відносинах і то при одностійній техніці продукційній при однаковому напрямі продукції. Такий зріст вартости однооборотного капіталу материялового, зріст у відносинах до зросту людности єсть результат тільки сего зросту, а не зміни в техніці або в напрямі продукції і не підпадає тут під наше теперішнє розсліджуваннє, що має на прикметі тільки зріст, який виходить з сих останніх джерел. Отже розглядати нам тут треба такий випадок, коли вартість однооборотного капіталу материялового під впливом змін в техніці або в напрямі продукції зростає більше, ані-ж у відносинах зросту людности. Але-ж такий новий зворот в продукції викличе і при зростанню людности, так як і при одностійности довшого тривання обороту промислового, а значить і ті появи, які ми помічали при гіпотезі одностійної людности в часі першої стадії пробігу розгляданої появи се-б то в часі, коли виробляється вперше збільшана вартість однооборотного капіталу материялового.

Не змінить ся істота репартиційних впливів даної появи і після того, як закінчить ся даний перший оборот продукційний. При істнуванню тривалого зросту людности пункт рівноваги зисків капіталу встановляється, вважаючись і з впливом сеї появи; отже і тут довше триваннє обороту продукційного, під впливом нового укладу продукції, викличе зріст капіталу змінного у відносинах до зросту часу тривання продукційного обороту і появи з становища вартости складуть ся тут так само як і при попередній гіпотезі одностійности лічби людности.

Що до пробігу появ з становища вжиточности, то, видима річ, годить ся тут переказати те саме, що вже сказано попереду.

Не трудно приложити се розумованнє до пробігу розгляданої появи і при гіпотезі зменшення лічби людности; отже вважаю ся в коротких тільки словах зазначити ті пункти, в яких та сама метода розумовання звертається на змінені обставини.

При тривалому в даному часі упадку лічби людности кожен наступаючий промисловий оборот дає в результаті — *caeteris paribus* — менший вартостний результат і то у відносинах до упадання лічби людности. Отже для того, щоб істнувала поява, що тут розглядаємо, не потрібно доконче, щоб вартість однооборотного капіталу материялового зросла абсолютно; вистачає, щоб вона зменшилась тільки в слабих відносинах, ані-ж зменшеннє лічби людности. Така вже поява викличе продовженнє часу тривання обороту продукційного з усіми наслідками, які виявились в попередніх розслідах. Як ще додамо до того, що і пункт

рівноваги зисків капіталу при тривалому в даному часі упадку лічби людности обмежується, приймаючи в рахубу і сю появу, то мати мєм всі підставні дані розумовання, яке нас доконечне проведе до таких самих виводів про репартиційний вплив зросту вартости однооборотного капіталу материялового, до яких ми прийшли і при гіпотезі одностійности, і при гіпотезі зросту лічби людности.

Переїдїм тепер до розсьлїду репартиційних впливів зросту вартости многооборотного капіталу материялового.

Вартість многооборотного капіталу материялового може збільшуватись або коштом вартости однооборотного капіталу материялового або безпосередно.

В першїм разі якась частина праці, котра попередю служила до виробу однооборотного капіталу материялового; загальна сума капіталу материялового зостаєть ся без зміни; змінить ся тільки склад его: вартість однооборотного буде на стільки менша, на скільки збільшить ся вартість многооборотного. При такому переході вартости капіталу материялового з одної форми на другу — репартиційне его значінне зводить ся до різноти репартиційних впливів зросту одної або другої форми капіталу материялового. Через те репартиційні впливи зросту вартости многооборотного капіталу материялового коштом вартости однооборотного догіднійше розглядати після того, як роздивимось по впливах безпосереднього зросту многооборотного капіталу материялового себ то тоді, як зріст сей виходить з наддачі праці на виріб многооборотного капіталу материялового, при чому сума праці, зверненої на виріб однооборотного капіталу материялового зостаєть ся без зміни.

І тут появи розглядати мєм перше з становища вартости, далі з становища вжиточности.

Задержуючи інші, умови ізоляції даної появи, які вже приняті, будемо тут, як і попередю, розглядати впливи даного зросту наперед при гіпотезі одностійної лічби людности. В сему теж роздивлюванню, як і в попередньому, будемо поосїбно роздивлювати дану яву в двох стадїях її пробїгу: перше в стадїї першого виробу збільшаної вартости многооборотного капіталу материялового, опісля — в стадїї дальшої продукції, опертої на істнованню сего збільшеного многооборотного капіталу материялового.

Більша вартість многооборотного капіталу материялового не може бути результатом чого іншого, як більшого вкладу праці в виріб его; при одностійности лічби людности і одностійности вартости однооборотного капіталу материялового більшого вкладу праці в виріб многооборотного капіталу материялового не можна отримати інакше, як через

протяг часу тривання виробу сего капіталу. Але-ж і після закінчення сего виробу не входить він ще ніякою частиною в склад вартости продуктів в останній їх вжитковій формі себ то в склад того материялу, з якого добуваєть ся капітал змінний. Перша часткова передача части сеї вартости випаде після закінчення першого обороту промислового, в якому сей капітал приймає участь. Отже до тої хвилини оден оборот промисловий протяг ся на стільки, на скільки протяг ся час виробу збільшеної вартости многооборотного капіталу материялового; в сій тільки хвилі відкриваєть ся те джерело, звідки можна добувати капітал змінний себ то прибувають продукти в останній їх вжитковій формі. До того часу продуценти можуть користувати тільки в існуючого вже капіталу змінного. Час сей під впливом зросту вартости многооборотного капіталу материялового протяг ся в простих відносинах сего зросту, отже і на всяку одиницю праці в даному часі упадає менше змінного капіталу, ані-ж попереду.

Досі, як бачимо, зовсім так, як при зрості однооборотного капіталу материялового.

Ідім дальше себ то роздивім ся, як складати муть ся репартиційні появи після того, як даний збільшений многооборотний капітал материяловий починає передавати частками свою вартість продуктам в останній їх вжитковій формі. Така перша передача упадає на хвилю закінчення першого обороту промислового, в яким сей капітал приймає участь. За час тривання сего обороту промислового суспільність виробляє стільки вартостей, скільки випадає з лічбового її складу і часу тривання сего обороту; до сего прибуває передача части вартости, виробленої попередньою працею, яка виявила ся в многооборотнім капіталі. Сей капітал збільшив ся, отже і вартостний результат одного обороту промислового, виражений в продуктах останньої форми, теж збільшив ся. На перший погляд виходить так, наче-б від хвилі першого обороту продукційного, в якій приймає участь даний збільшений капітал многооборотний через увесь час функціонування сего капіталу, суспільність має в своєму орудуванні в формі останніх продуктів більшу вартість, ані-ж результат її сучасної праці, що такий склад речі дає підприємцям більші зиськи, ані-ж попередні. Вважаючи-ж на те, що попередні зиськи вдовольняли їх інтереси, побачите, що і при принятій тут незмінности психічних стимулів капіталізованя, речеві обставини викличуть зріст капіталу змінного у відносинах прибуваючих вартостей наддачі і що таким способом негативні впливи на інтереси робітників, які ми помічали в першій стадії пробігу розсліджуваної появи, зрівноважать ся в дальшому її розвитку

і достеменно цілком в хвилі вичерпання вартости даного многооборотного капіталу.

Так одначе не єсть. Новий уклад продукції вимагає участи в ній збільшеного оборотного капіталу материялового. Капітал сей в кожному відрубному обороті промисловому нищить ся в такій часті, яку часть вартости передає останньому продуктови того обороту. Але-ж повий уклад продукційних обставин вимагає тривалого функціонування многооборотного капіталу материялового даної вартости. Треба, значить, при кожному обороті промисловому частину праці звернути на реставрацію вартости сего капіталу. Вартість, яку треба реставрувати при кожному промисловому обороті як раз рівна тій часті вартости многооборотного капіталу материялового, яку він передає останнім продуктам сего обороту. Але-ж ся реставрація вартости вимагає тривалого обертання на її вирібку часті продукційної праці. Для праці, що виробляє останні продукти безіосередно, застаєть ся менше продукційних сил; оборот промисловий значить тягнеть ся довше і то в простих відносинах сего обертання часті продукційних сил на часткову реставрацію вартости многооборотного капіталу материялового. В яких відносинах зросла після одного обороту вартість останніх продуктів, в таких самих відносинах продовжилось тривання одного обороту продукційного, а такий склад речі веде, як вже перше показано при розгляданню появ, звязаних з ростом вартости однооборотного капіталу материялового, до того, що відносини капіталу і праці вертають ся до попередньої ровени.

Як що так, то бачимо, що при одностійній лічбі людности зазначені вище часові негативні впливи на інтереси робітників, що помічають ся в першій стадії пробігу розсьліджуваної появи, не зрівноважують ся ніколи з становища вартости.

Додати тут годить ся, що трохи більша, ані-ж зазначена тут вартість результатів праці, опертої на многооборотнім капіталі материяловім, а достеменно та її часть, яка виходить з обложення зиськами сего многооборотного капіталу, не може йти — *caeteris paribus* — на зріст змінного капіталу, бо — з одного боку тільки дана більша сума зиськів вдовольняє інтереса збільшеного капіталу (розмірні зиськи застають ся без зміни), з другого — склад сеї більшої вартости, при незмінности вартостного результату сучасної праці, обнизив би стопу зиськів, що не згідно єсть з принятою тут задля ізоляції появи гіпотезою про незмінність пункту рівного зиськів капіталу підчас пробігу студіюваної появи.

Таким побитом ми бачимо в пробігові появ, звязаних з зростом вартости многооборотного капіталу материялового, повну аналогію з про-

бігом появ, зв'язаних з зростом однооборотного капіталу материялового. Через те після того, що вже сказано про репартиційні впливи зросту однооборотного капіталу материялового при гіпотезі зростання або меншання лічби людности, говорити поосібно про появи, зв'язані з зростом вартости многооборотного капіталу материялового при гіпотезі такого або іншого руху людности — не здаєть ся мені потрібно. Ми бачили, що істота речі не зміняєть ся під впливом такого або іншого руху людности, треба тільки розрізняти зріст абсолютний і розмірний з одного боку, з другого пам'ятати, що біжуча стопа зиськів вкладаєть ся, вважаючись і з появами такого або іншого напрямку в руху людности. Отже, не розтягаючи тут непотрібне нашого розсьлїду, зауважмо, що репартиційний вплив зросту вартости капіталу материялового однооборотного і многооборотного після істоти речі такий самий і що різнота тут виявляєть ся в темпі пробігу даної появи. Після зросту вартости однооборотного капіталу материялового репартиційні відносини вертають ся до попередньої ровені безпосередно після сего зросту, при многооборотнім капіталі сей зворот до попередньої височини наступає не безпосередно після факту даного зросту, а віддїляєть ся ще часом тривання одного обороту промислового.

Се зрівняннє і буде відповідю на питаннє, який вплив на репартиційні появи мати ме зріст многооборотного капіталу материялового коштом однооборотного.

Все те виключно в становища вартости. З становища вжиточности годить ся тут сказати все те, що сказано про однооборотний капітал материяловий, в більшим навіть натиском, бо звичайна мета затрати праці на капітал многооборотний не що інше, як збільшеннє її спірности. Відома річ, що більша спірність праці викликає одночасно і збільшеннє лічби вжиточних об'єктів і зменшеннє вартости кожного поосібно в таких самих відносинах, в яких зросла спірність продукції. Через те-ж то уся компенсація негативних впливів даних появ може виходити виключно з вжиточности, а не вартости продуктів. Годить ся може ще тут переказати, що компенсація, яка з сего джерела може виходити, тоді тільки істнувати ме, як що дана технічна меліорація має на меті продукцію об'єктів робітничого споживання.

Так складають ся репартиційні появи, злучені із зростом вартости капіталу материялового, дивлячись з становища загальних інтересів капіталу і праці: зріст сей викликає часове поменшеннє заробітків праці і зріст зиськів капіталу підчас тривання самого сего зросту; після того дані відносини вертають ся до попередньої ровені, не даючи ніякої вартостної компенсації інтересам праці, але роблячи можливою сю компен-

зацію в становища вжиточности. Робітники — завжди з сего тільки загального становища — можуть легше або важче переносити сі часові пертурбації залежно від загального їх добробуту; як що сей добробут досить високий і як що існує компенсація в формі вжиточности, то може бути і в становища робітничих інтересів корисно перенести дану часову пертурбацію; інакше при нижчому рівені добробуту. Додаймо на останку, що в часі, в якому в особливою силою ідуть одна за другою технічні зміни, які викликають приріст вартости капіталу матеріялового, дані часові негативні впливи тривають без перестанку і виходить так, як би острє часове недомагання переходило в хронічне. Се так, само по собі, буває, як що розвиток сих появ не буде комплікуватись якими іншими чинниками — от напр. можливим в сих обставинах зростом ініціативи підприємців і енергії капіталізованя. Але-ж про комплікації і взаїмодійство рівних чинників, дуже можливе і часте в комплікованому дійстному життю, придатнійше буде говорити після обширнійшого перегляду появ дійстности; тут йде річ про вагу простих елементів сего комплікованого життя і загального напряму їх діяльности.

Тут ще тільки кілька слів про деякі часові і місцеві обставини, звязані з пробігом розсліджуваних появ.

Так продукти вироблені за допомогою меліорованої техніки (а таку меліорацію мають звичайно на меті технічні переміни, які викликають зріст вартости капіталу матеріялового) — не зразу отримують на торгу вартість, обмежану вкладом праці; торгова вартість переважає звичайно сю останню, що, заневняючи премію за меліорацію, содержує в собі стимул до розширення її і частенько викликає горячкову спекуляцію, а за нею кризи з усіма важними їх наслідками.

Далі знов буває так, що даний живійший напрям продукційний, переносячи свою діяльність у місцевість, яка більше сприяє его розвитку, — стягає капітал змінний з інших місць, викликаючи там зменшення его надачи, тут — збільшення. Нам відомо, які впливи на загал суспільности має даний зворот, але зменшення, розложене на значну обшир, може бути непримітне, для особливої-ж місцевости можуть складала ся речі інакше, тут можуть зростати заробітки праці.

На останку — і се часто найтяжче злягає на суспільні відносини — зріст вартости капіталу матеріялового (найбільше многооборотного) злучуєть ся з такими перемінами продукційної техніки, які збільшуючи спірність праці в даній вітіці, роблять непотрібною часть робочих сил, приложених до неї і нераз довго триває час, доки ті зміщені сили прилягодять ся до інших віток продукції, що нераз викликає несказану нужду і горе серед зміщених робітників. Часто теж сей новий склад

продукції прикликає до вартатів слабші жіночі і дитячі сили, викликаючи таким побитом збільшення надачі праці. Хоч сими силами збільшується загальна сума вартостей, а посередно і капітал змінний, проте-ж часто з сими новими появами в'яжуться чимало негативних наслідків іншої, не економічної природи, а і з становища економічного руйнування слабких дитячих сил, в часі самого розвитку організму, не може не тягти тяжких наслідків.

Все те речі, котрих значіння і міра видніші будуть при розсьліді появ дійстности.

Тут годить ся ще може додати, що попередні виводи, дотичні репартиційного значіння зросту капіталу материялового, включають в собі і підстави для відповіді на питання, яке репартиційне значіння має виробка таких об'єктів збитку, що не йдуть на звичайний торг — от як оздобні парки, дома і т. і. В часі виробу сих об'єктів помічаємо зріст капіталу материялового, але-ж після закінчення сего виробу не отримуємо на загальному торгу нової вартости, отже й джерела, з якого добувається змінний капітал. Правда, даний зворот діл викликає зріст зисків капіталу і таким способом сприяє пізнійшому зростови капіталу змінного, але так як в даному разі з'являються на торгу нові вартости, які-б давали і материял для капіталізації, то мусить вона добувати з інших джерел, а се, розуміється, затыгає на довший час даний процес.

На сїм і закінчу сї вступні розсьлїди теорії зисків капіталу і заробітків праці. В них я старав ся зарисувати об'єктивно дане природою речей джерело зисків капіталу, вказати, до якого пункту рівноваги прямують суспільні появи під впливом сих речевих даних і психічних стимулів суспільно-економічного життя, зазначити неминучу суперечність відносних появ під впливом ізольованости індивідуалістичного стимула і ту її поправку, яку може ввести солідаризация індивідуалістичних стимулів. Далі я старав ся зазначити значіння відрубних складних частин капіталу і репартиційне їх значіння. Побіч сих загальних теоретичних рисів я намагав ся вказати на ті обсерваційні пункти, з яких треба дивити ся на компліковані появи дійсного життя, щоб врозуміти відносну силу тих его моторів, які я намагав ся виділити в сїй вступній студії.

Тепер перейдемо до розглядання репартиційних появ, які злучені з земельною власністю.

IV.

Земельна власність і рента.

Теорія земельної ренти на стільки оброблена в економії політичній і на стільки виразну форму отримала ще у Рікарда, що в сих вступних теоретичних розслідах доведеть ся найбільше переказати готову вже теорію, що осьвічує її з становища, яке переважає в нашій студії, себ то з становища того впливу, який має на репартицію майна сучасне правне нормованне експлоатації землі і володіння нею.

Я вже вказував, як на оден з характерних рисів сучасних правних норм економічного життя, на піднаданне під індивідуальну власність усіх матеріяльних об'єктів, які тільки можна присвоїти: чи то вони лежать у даремних силах природи, чи вони продукт людської праці, і на спільність підставних правних норм для всіх родів власности. З погляду сего принципу земельна власність єсть власність індивідуальна, яка не дає власителеви ніяких особливих позаекономічних прав, ні обовязків.

Я вже натякав на досить часті обмеження сего принципу в практичному життю, обмеження, які встоюють по части як слід пройшлого, по части як прямовання і в будуччині, а в дальшому перегляді суспільного життя розглядимо детальнійше сї обмеження. Проте не можна заперечити, що в горі зазначене правне порівнянне земельної власности і інших її родів переважає так в ближших попередніх прямованнях, як і в сучасному нормованню економічного життя.

Тепер розходить ся про те, щоб вирозуміти, на скільки ся спільність правних норм відповідає внутрішнім властивостям економічних чинників, до яких відносить ся.

З становища загально-філософічного і етичного нема такої спільности між різними об'єктами власности; одні не можуть істнувати без участі праці людської, другі -- земля, її родючі сили, поклади мінеральні і т. і. істнують незалежно від праці людської; в основі володіння першими лежить виробленне їх, в основі володіння другими лежить факт займання, апропріації.

Бажаючи одначе вирозуміти практичне сучасне значінне сих різних родів власности, не можна задержуватись на зазначеному тут становищі, вважаючи, що в теперішньому часі доходять до володіння землею такими-ж стежками, як і до всякої іншої власности. Признаючи різноту першого джерела, з якого виходять згадані роди власности, ми ще не розсьвічуємо питання про появу, звязані з сучасним їх функціонуваннем,

а в сему, само по собі, лежить практична вага питання. Появи, які виходять з функціонування згаданих родів власності тісно лучать ся з законами вартости продуктів промислу добуточного і промислу обріркового і через те звернемо ще раз увагу на се питання, дарма, що в загальних рисах розглядали вже ми его, говорячи про теорію вартости.

Уся сила матеріяльної продукції людської лежить не в чому іншому, як в метозгодному оброблюванню матеріяльних об'єктів, даних природою; отже в початку кожного продукційного акту лежить заволдінне об'єктом природи; у всіх вітках матеріяльної продукції можна прослідити стадію добування продукту (промисел добутковий, екстракційний) і стадію дальшого его оброблювання (промисел обрірковий).

В сему помиляють ся часто, вбачаючи зуповну наче-б то основну різноту між відрубними продуктами праці людської; достеменно надто часто не добачають в тонко оброблених продуктах стадії добування сирого матеріялу. Різниця дотикаєть ся тут тільки до відповідної кількості праці, що обробляє, в порівнанню з працею, що добуває.

Отже права, під які підпадає промисел добутковий важать у кожному матеріяльному продукті праці з тою тільки різнотою, що в одних права сі обіймають весь сливе акт продукції, в інших дотикають ся меншої, часом сливе непримітної его части, залежно від відносної кількості праці добуткової і обріркової, яка вкладена в продукт.

Пункт межовий сих двох відділів продукції буде та хвилина, коли праця людська відділить об'єкт оброблення від діяльності тих чинників, які нерівномірно обмежено, або як частійше кажуть — підпомагають праці людській. Ся нерівномірність, чи обмежність підпомоги сил природи лежить в недостатковій тїсних відносин між нею і висилками праці людської. (Родючі сили землі, загальне багатство і доступність покладів мінеральних і т. п. з одного боку, сила атракції, еластичности, тепла і т. д. з другого).

З тої хвилі, коли сили природи підпомагають праці людській в тїсних відносинах до її висилків, починаєть ся промисел обрірковий; з того часу шанси продукції, на скільки вони залежать від підпомоги їх природи, рівняють ся і праця стає основним регулятором вартости. Теорія праці, як регулятора вартости, вироблена на підставі сего відділу продукції. Я вже намагав ся вяснити: як треба розуміти сю формулу в відносинах до продуктів, вироблених при неоднаковій відносній участі капіталу; тепер роздивимось, як її треба розуміти у відносинах до продуктів промислу добуточного, а найбільше до головних его типів: продукції рільничої і копальняної.

Сили природи підпомагають праці людській нерівномірно на врожайніших і менше врожайних землях. А і по землях однаково врожайних (не залежно від часових коливань) підмога ся не йде рівномірно з зростом вкладу в них праці людської. Звертають ся люди до обробки гірших земель через те саме, що новий додаток праці людської на землях врожайніших дає після якоїсь точки, яка обмежуєть ся практично для всякого ґрунту в особна, додаток продукту менший, ані-ж пропорціональний. Як що культура земельна дійде до якоїсь даної точки інтензивності, то після того, здвоївши вклад праці, отримаємо більше продуктів, але не два рази більше.

З сего закону природи виходить те, що, після займання найліпших земель під культуру рільничу, коли потреба в продуктах річних зростає до якоїсь височини, то для того, щоб її вдовольнити, не вистачає зріст праці рільничої в простих відносинах до зросту сеї потреби; працю рільничу треба побільшити, не в самих тільки відносинах а значить треба перейти до менше продукційної додаткової праці на землях першосортних, або звернутись до культури земель другосортних, або одно і друге разом. Таким самим способом переходить ся до дальшої інтензивізації культури на землях першо- і другосортних і до заняття земель третесортних і т. д.

Якби торгова вартість сего додаткового продукту рільничого, отриманого в трудніших умовах сумою праці a була менша, ані-ж вартість інших продуктів нерільничих, отриманих такою-ж сумою праці, то продукційні сили відлягли-б від праці рільничої і перейшли до користі-ших віток продукції. Тоді-б не вистачало рільничих продуктів; як що їх виробляєть ся стільки, скільки треба для збільшеного споживання, то се може бути не інакше, як при такій торговій вартості продуктів рільничих, яка оплачує дану додаткову працю рільничу так, як працю у всіх інших вітках продукції. Значить сума праці, потрібна на отримання продуктів рільничих в умовах найгірших з існуючих, регулювати ме вартість продуктів рільничих і ось в якому розумінню треба розуміти прикладування загальної формули вартості до сих продуктів.

Як що вартість продуктів рільничих, отриманих в умовах найгірших з існуючих, регулює вартість загалу сих продуктів, то яка небудь дана скількість праці рільничої, функціонуючої в ліпших умовах (на землях ліпших або понизче зазначеної вище точки інтензивізації) привносити ме вартостний результат більший, ані-ж вартостний результат додаткової праці рільничої або праці в інших вітках продукції.

Те-ж саме — *mutatis mutandis* — відносить ся і до продуктів праці в копальнях і загалом до промислу добуткового.

Вважаючи на першорядну вагу рільничої продукції для спеціальних задач даної студії — я задержався тут довше; говорити-ж обширніше про копальняну продукцію мені не здається тут потрібно, вважаючи на повну аналогію пробігу мисли в приложенню даної теорії до сего промислу і на достаточне оброблення її в науці.

Вертаюся до приведеної вище формули вартости продуктів рільничих і загалом продуктів промислу обрібкового.

Говорячи попередю про теорію капіталу, я вивів досить анальоґічну формулу вартости продуктів, опертих на нерівній участі капіталу в їх виробі. Зазначуючи сю анальоґію, треба зазначити і різноту приведених формул. Так для продуктів, опертих на підомові капіталу, як і для продуктів промислу добуткового — вартість обмежується потребою для їх добутку кількістю праці, що функціонує в найгірших існуючих умовах; для продуктів, опертих на участі капіталу в продукції, через те, що торгова вартість продукту обмежується не тільки сумою сучасної безпосередньої праці, але і праці попередньої, вкладеної в змінний капітал незалежно від того: чи ся праця була вже індемнізована, чи ні; для продуктів промислу обрібкового через те, що нова наддача продукту отримується наддачами праці більше ані-ж пропорціональними. В одному і другому разі вартість продуктів обмежується сумою праці при найгірших умовах, які існують, але існує різнота в першому джерелі сих появ. При постійних умовах торгових вона менше примітна, але виявить ся вона виразно, коли продукція поширюється. Нове її розширення, на скільки воно залежить від участі капіталу, не вводить нових, трудніших від попередних, умов продукції, а значить і зростання вартости продуктів; для продуктів промислу обрібкового усяке розширення продукції тягне за собою — *caeteris paribus* — більшу трудноту продукції, а за сим і дальший зріст вартости продуктів.

Вяжить ся се ось з якою властивістю промислу добуткового і промислу обрібкового. В промислі обрібковому дана сума технічно-рівної праці виражається завжди в данім рівнім вартостнім і вжиточнім її результаті; в промислі добутковому дана сума технічно-рівної праці виражається в нерівнім вартостнім і вжиточнім її результаті.

Дальше — поступи техніки прямують до обниження вартости даних вжиточних об'єктів (інакше казавши, до зменшення суми праці потрібної для отримання даного вжиточного результату). В промислі обрібковому се прямування не зустрічає ніякої перепони і викликає звичайно з поступом часу зменшення торгової вартости его продуктів; в промислі добутковому сему прямуванню поступів техніки суперечить загальне право сего промислу, після якого дана наддача продукту отримується надда-

чею праці більше, ані-ж пропорціональною. Торгова вартість продуктів промислу добуткового з поступом часу складається під впливом взаємодійства сил суперечних течій і найчастіше виражається поступним зростом вартости продуктів сего промислу.

Не дивлячись на те, що ці нерівності розкидані по всему пробігу продукції і заміни витворів промислу добуткового — існує єдиний резервоар, до якого всі ті нерівності стікають. Сей резервоар, до якого стікають всі ті шанси промислу добуткового, які зникають ся понад рівень загальних шанс продукції, відомі в економії політичній під назвою земельної ренти.

Рента — се виключно дохід з володіння землею і не треба її змішувати з процентом від капіталу, що вкладений в будівлі або меліорації земельні.

Розтягнення спільних норм правних на власність земельну і на власність продуктів праці людської, творить класу земельних власників, які через сю спільність норм правних стоять фактично в виключному економічному становищі.

Теорія земельної ренти стоїть на підвалині теорії вартости продуктів рілнихих і загалом промислу добуткового і тісно в'язеть ся з нею.

До того часу, поки розміри потребовання продуктів рілнихих такі, що землі першорядної врожайности вдовольняють се потребованню, доти вартість рілнихих продуктів залежить виключно від суми праці, яка вкладена в них, так само як се буває в промислі обрібковому. В такому складі речі нема ще місця для ренти.

Тільки тоді, коли вже натиск потребовання рілнихих продуктів не може вдовольнятись територією першорядних земель і викликає перехід до культури земель другорядних — вартість продуктів рілнихих регулюється кількістю праці, потрібної для отримання їх на землях другорядових. Продуценти рілнихих на землях першорядних виробляють після даного висилку праці більше продуктів, ані-ж продуценти на землях другорядних. Вважаючи-ж на те, що вартість всіх сих продуктів обмежується кількістю праці, яка вкладена в дану одиницю продукту на землях другорядних, вийде, що вартостний результат даної суми праці на землях першорядних буде більший, ані-ж вартостний результат такої-ж суми праці на землях другорядних або в промислі обрібковому. Що до промислу обрібкового буває се через те, що продуценти сего промислу міняють результат праці a на результат такої самої кількості праці рілничої на землях другорядних тільки.

Як що власитель землі буде сам вести продукти на землях першорядних, то через факт свого володіння отримає він в вартостнім результаті своєї праці вартість відповідну її скількості, плюс наддача рівна вартості тої скількості продуктів землі першорядної, якою вона переважає врожайність землі другорядної. Ся наддача і єсть те, що зветь ся рентою. Властитель-продуцент на землях другорядних отримує в результаті своєї праці вартість відповідну її сумі без усякої наддачі; отже нема єму звідки отримувати ренти. Як що земля першорядна буде віддана в державу, то та наддача, яка складає земельну ренту, виступить відрубно. Державець заплатить властителєви чи то частиною земельних продуктів, чи грошима вартість, рівну вартості вказаного наддаткового продукту. Само по собі при такому відділенню рента виступає в виразнійшій формі, але істота речі не зміняєть ся від сего.

Праця на землях другорядних, даючи такий самий вартостний результат, як і праця в інших вітках продукції — не дає ніякої наддачі властителєви, не приносить єму ренти; отже землі другорядні не можуть бути в сєму складі речей віддані в державу за яку-небудь плату. З земельною рентою зливають ся в практичному життєу зиськи від капіталів, які вкладені в будівлі, в земельні меліорації і т. д. і через те найгірші землі можуть бути арендовані за плату, але в теорії, так як і в добрій приватній бухгалтерії, зиськи з капіталу, вкладеного в земельну власність, можна і треба відрізняти від земельної ренти.

Як що натиск потребовання рілньничих продуктів вимагає оброблювання земель третьорядних, то вартість земельних продуктів регулюєть ся скількостю праці, потрібної для виробу їх на сих третьорядних землях. Тоді властитель продуцент на першорядних землях отримає вартостний результат відповідний сумі єго праці, плюс таку вартостну наддачу, яка рівняти меть ся вартості переваги єго продуктів над продуктами такої-ж праці на землях третьорядних. Властитель земель другорядних отримає вартостний результат, відповідний сумі єго праці, плюс таку наддачу, яка рівняти меть ся вартості переваги єго продуктів над продуктами такої-ж суми праці на землях третьорядних. Властитель земель третьорядних отримає вартостний результат, відповідний сумі єго праці без усякої наддачі. Височина сих наддач і буде обмежувати височину земельної ренти на землях першо- і другорядних і буде основою державної плати, як що сї землі будуть віддані в державу. Другорядні землі, що перше не давали ренти, приносити муть її тепер; рента першорядних земель збільшить ся; не приносити муть тепер ренти тільки третьорядні землі і т. д.; при кожнім новім розширенню території культури, як що з ним іде перехід до земель менше врожайних, рента по-

являєть ся на передшосьлідних сортах землі і піднімаєть ся на всіх вищих після міри різноти результатів даної скількості праці на них і на землях найгірших поміж культурними, при чому сі найгірші землі не приносять земельної ренти.

Треба одначе тут додати, що може бути і буває такий склад речий, при якому всі сорти землі, а між ними і найгірша, приносять ренту в тіснім значінню сего слова. Буває се тоді, коли зростаюче потребованне продуктів рільничих вдовольняєть ся не тільки розширеннем території культури, але й більшою інтензивізацією її. Ми знаємо вже, що після якогось даного пункту додаткова праця на одній і тій самій землі дає додаток продуктів менший, ані-ж пропорціональний сеї додаткової праці. Додаткова ся праця може функціонувати тільки тоді, коли вартість продуктів стоїть на такій височині, що оплачує ся додаткову працю так само, як працю в інших вітках продукції. Але в такім разі попередня, видатніша праця рільнича приносить вартостний результат більший, ані-ж ся праця додаткова і ані-ж праця в інших вітках продукції. Різнота між вартостним результатом додаткової і менше видатної праці на найгірших землях і вартостним результатом остальної праці рільничої — буде підставою рентовання видатніших покладів праці на різних сортах землі, а між ними і на найгіршій. Ровень нерентуючої праці рільничої обмежуєть ся найменшою вартостною видатністю додаткової праці, а переважка видатности праці на різних сортах землі над сею ровеню — обмежує ренту, яку приносити муть різні сорти землі.

Згадати ще тут треба, що одна з причин, що піднімає або обнижає вартість якого продукту в данім місці єсть і те: чи багато, чи мало треба докласти праці для того, щоб сеї продукт приставити на місце его потребовання. Під впливом сеї причини вартостний результат даної скількості праці вимірюєть ся не тільки скількістю продукту, але і его більшою або меншою відлеглостю від торгу. Побіч більшої або меншої врожайности ся більша або менша відлеглисть від торгів буде теж причиною приношення більшої або меншої ренти даним шматком землі.

Так представляєть ся в загальних рисах теорія земельної ренти, вироблена до сего часу наукою; дальші студії можуть доповнити деталі, вияснити їх відносне значінне для загалу економічного життя, але головноу підставу сих дальших студій треба вважати за дану.

Вважаючи на сі добутки теорії, практичне питання про те: чи і на скільки спільність норм правних для земельної власности і для власности продуктів праці людської відповідає внутрішнім властивостям сих різних родів власности, треба вважати за спіле.

Я сказав вже вище, що всі шанси рілньничих продуцентів, які зникають ся понад рівень загальних шанс продукції, виражають ся в земельній ренті власителів і що під анальоґічні права підпадають всі інші відділи продукції добуткової.

Властивости ренти, яка впадає на користь відрубних земельних власителів, творять у суспільности відрубну клясу власителів, яка відрізняєть ся від усіх інших власителів даної суспільности і справді:

Загальний склад речей прямує, як вже нераз казано і як подрібнійше побачимо при перегляді появ дійстности, до обниження стопи зисків капіталу для власителів земельних — і до зросту ренти.

Зростанне доходу, що виходить з володіння обробленими продуктами, може отриматись не інакше — *caeteris paribus* — як збільшеним вкладом продуктів у капітал; для земельних власителів рента зростає без всякого висилку чи привації з їх сторони, як незалежний від їх чинности результат зросту потребовання рілньничих продуктів і самого факту володіння землею. Вони, як каже А. Сміт, позичаючи деінде енерґічний вираз, жнуть, де не сіяли.

Замінова вартість усякої власности, виражаної в продуктах людської праці, прямує, під впливом поступів техніки, до обниження; вартість земельної власности, не дивлячись на сі поступи, прямує загально до зросту і через зріст ренти, яку достачає даний шматок землі і через обниження стопи процентової. Виходить се так: вартість земельної власности виціновуєть ся на підставі капіталізації ренти. Чим нижча стопа процентова, тим більша буде торгова вартість землі при однаковій височині ренти; при однаковій стопі процентовій височина сеї вартости буде пропорціональна височині ренти; при обниженню стопи процентової і при зрості ренти торгова вартість землі зростає під впливом спільного дійства обох сих чинників.

Одним словом — на власителів земельних пливають без усякого висилку з їх сторони користи з тих битових обставин, які суперечать інтересам усеї суспільности, що стоїть поза їх кругом, а достеменно з того, що при зрості продукції добуткової природа підпомагає в меншій, аніж пропорціональна, мірі, хоча власителі земельні користують разом з усіма з обниження вартости продуктів промислу обрібкового. Вони тільки користують виключно з щедрійшої підпомоги природи в промислі добутковім, там де вона в'являєть ся; для решти суспільности наче-б не істнували врожайнійші землі, рибнійші води, кращі настівні, багатші поклади мінеральні; сій решті суспільности дістають ся їх продукти дорогою заміни в таких умовах, як коли-б істнували тільки найгірші ґрунти, найубожші копальні, найменше рибні води і т. д.

Таким побитом сучасні звичаєві і правні норми включили у спільні рамці такі роди власности в функціонуванню, яких єсть значна різнота, часом повний антагонізм.

Що до самої рілничої продукції, то вона, оплативши ренту, стає в однакові умови з усіма іншими вітками продукції, а таким побитом виразно зарисовуєть ся збірник нерівности шанс людської праці в промислі добутковім.

Як що і тут, і в сему відділі екопомічних відносин схочемо глянути на правдоподібність їх уладження в будуччині, то на підставі даних добутків теорії і загального напрямку суспільно-екопомічної еволюції можемо визначити такі головні пункти.

Різнота в функціонуванню земельної і інших родів власности, що і в нашому часі викликала прямійше втручуванне суспільне у відносини земельні, анї-ж інші (обовязкові викупи земель селянських і чиншових, обмеженне лісового господарства, регламентація права мінеральної експльоатації на чужих землях і т. ін.), тягги ме за собою що дальше — більше виразне правне формулованне різноти відносин земельних і відносин, обертих на володінню продуктами праці людської.

Самосвідома суспільна акція, поклавши собі на-меті зрівноваженне шанс праці людської, користувати меть ся з виразно вказаного теорією збірника нерівности їх в продукції добуткової, ренти, і таким робом мати ме обмежований обект своєї діяльности, виключаючи нетерпеливість хаотичних аспірацій, дає змогу рахувати ся з вимаганнем на індемнізацію набутих прав, але разом дає акції тверду підпору і консеквентність в прямуванню до мети. Такою метою в'являєть ся тут суспільне заволодінне повільне рентою задля того, щоб сей збірник нерівности шанс людської праці зробити засобом зрівноваження їх і щедрійшу підпомогу природи, де і на скільки вона проявляєть ся, розілляти на всій ровени суспільного життя. В таких обставинах тип держави, арендовання, в'являєть ся, як головний тип експльоатації в промислі добутковім. Продуценти сего промислу, сілотивши ренту до рук таких чи інших органів суспільного інтересу, приймають участь через них рівномірно з іншими веретвами суспільности в результатах щедрійшої підпомоги природи, де і на скільки вони істнують, самі-ж стають до праці при рівних шансах на всій лінії промислу добуткового і людської продукції загалом. Близкий стан агрикультури в англійських фермерських господарствах вказує, що ся форма не суперечить розвиткови рілничої техніки, аби тільки речинці державні відповідали потребам тої культури, яку в даному господарстві мають на прикметі. Таке обставленне рівности шанс праці в сему відділі продукції виключає і тут потребу і метозгодність прямо-

вання до ангільзації індивідуальної ініціативи. Про загальне її значінне говорилось вже в попередньому відділі; тут годить ся хіба додати, що технічні обставини рільництва дають їй тут ще виразнішу вагу, частійше викликаючи її діяльність. Се через те, що при великій комплікації чинників рільничої продукції, при великій їх розмаїтості, тип продукції рільничої не дасть ся підвести під так непорушні зразки, які мають силу в фабричній продукції.

Далі — добута теорією ренти виразна локалізація нерівности шанс людської праці в промислі добутковім відбирає принципіальне (з становища зсолідаризованих інтересів суспільности) значінне питанням про форми і розміри експлоатації рільничої. Вглядаючи в будуччину суспільности людська мисль не потребує ставити питання про бути або не бути при кожній частковій або місцевій студії над відповідною силою тих або інших форм експлоатації землі. Різnorodність спеціальних об'єктів продукції і місцевих умов дає натуральну перевагу раз одному, другий раз іншому типови господаровання, але умови рівноваги шанс праці людської лежать не в виключному панованню одностійного типу господаровання.

Сими загальними указками і закінчу сі уваги. Постеріганне факту, що всі відрубні моменти суспільного (як і всякого іншого) життя в'являють ся як етапи еволюції, веде до вгадування будуччини, але в сему вгадуванню не годить ся надто входити в подробиці: живе життя вирабляє що дня нові форми істновання; вгадуванне будуччини не може сягати дальше, як до постерігання загального напрямку і головних рисів суспільної еволюції.

Попереднім переглядом загальних тенденцій репартиційних появ, звязаних з земельною власністю і рентою, закінчу сі прелімінарії їх роздивлювання; детальнійший перегляд фактів дійстности вкаже нам, яку відносну силу в загальному складі суспільного життя мають зазначені тенденції сих появ.

V.

Людність.

Говорючи про умови розкладу багатства, не можна поминути того фактора відносних появ, який лежить в лічбовому складі і рухови людности.

Складлось воно так через різні причини, про які нема потреби довго тут розказувати, що економічні школи, які більше нахилиють ся до ре-

форми економічного життя в напрямі більшого розкладу рівноваги, ігнорують звичайно значіння сего чинника, або й вважають, що вказування на сю вагу єсть тільки полемічний спосіб, що відвертає увагу від справжніх причин труднот економічного життя.

Може бути, що одностороннє використання значіння сего чинника з супротивного боку викликало таку реакцію, про теж певна річ, що не на користь науки йде такий спосіб роздивлювання появ, в якому перші вражіння партійної суперечки переважають над студійованнєм істоти появ.

Згадано ще тут, що популяризації яснійшого погляду на дане питання багато суперечить думка, неначе-б то наука, користуючи з основної мисли Мальтуса, мусить приймати її як зовсім закінчену, що не підпадає під ніякі додатки і модифікації, відповідні сучасному становищу побору фактичного материялу і наукової методи. Діло стає ще труднішим через ходячі серед ширшої публіки афоризми, які неначе-б то формулюють основи поглядів Мальтуса.

Питання, про яке тут мова, має дві сторони: одна та, що б вяснити, який вплив на загальний добробут і розклад появи має такий або інший рух людности; друга — та, щоб вивозуміти, від чого залежить такий або інший рух людности в різних краях і в різному часі.

Різнота буває тут дуже значна; в одному і тому-ж самому краю темп руху людности дуже значно різнить ся при зміні обставин суспільного життя (напр. у Франції підчас великої революції і пізнійше); одна і та сама порода людей розмножаєть ся не однаково швидко по різних краях (напр. Европейці дома і в північній Америці); між провінціями досить однородними по національності і близькими по географічній ширині буває значна різнота в руху людности (напр. старопруські німецькі провінції східні з одного боку, Вестфалія і приренська провінція — з другої); люди одної породи і в одному краю розмножають ся неоднаково міцно в звязку з різними обставинами (напр. давні колоністи Европейці по деяких американських сполучених державах і недавні імігранти); буває знов, що зовсім неподібні суспільні обставини ідуть паралельно з подібним темпом руху людности (напр. Ірландія в першій третині ХІХ. в. і північно-американські сполучені держави і т. д.).

Буває тут стільки відмін, такі різнородні причини складають ся на сей або інший темп руху людности, що питання не можна інакше розглядати, як на підставі яка мога багатого набору фактичних даних. Отже при перегляді появ дійстности в другій часті сеї студії дбати му, щоб, скільки спроможно, зібрати відносні фактичні дані, щоб на них об-

перти виводи в сему важному питанню. Тут обмежусь тільки зазначенням великої суспільної ваги сего боку питання.

Видно се з того значіння, яке має для загального добробуту і розклад багатства, такий або інший рух людности, склад її після літ мешканців і її гущина. Про сей бік питання можна і годить ся тут вже сказати кілька слів.

Найголовніший тут чинник, від якого залежать і інші згадані тут сторони появи — се сам лічбовий рух людности.

Вплив такого або іншого руху людности різнить ся що до своєї сили і форми залежно від того: чи маємо на прикметі продукти, які можуть виробляти ся, як кажуть, в практично необмежній скількості, чи продукти промислу добуткового.

Гляньмо перше на значінне даного чинника в відносинах до продуктів промислу обрібкового. Щоб облегчити студию, ізольймо попередю появу, а достеменно не забігаймо в бік се-б то відкладім на дальше роздивлюванне впливу, який має певна гущина людности на спірність праці, а также допустімо, що в роздивлюваному часі продукційна техніка єсть постійна. Далі — гляньмо на річ незалежно від істновання таких або інших норм розкладу; отже допустімо тимчасом, що всі продукти промислу обрібкового розділяють ся порівно між усіма членами суспільности. Таким способом зможемо зрозуміти появу, незалежно від тих або інших, змінних в часі, норм розкладу се-б то зрозуміти її бутуву істоту.

В промислі обрібковому однаковий висилوک праці дає — *caeteris paribus* — однаковий вартостний і житковий результат; отже сума продуктів стоїть в простих відносинах до лічби продуцентів і через те на перший погляд може здавати ся, що в відносинах до продуктів промислу обрібкового такий або інший рух людности не має ніякого значіння. Так одначе не єсть. Споживати можна тільки ті продукти, що вже існують, а не ті, які ще будуть вироблені. Підчас тривання кожного відрубного обороту продукційного суспільність споживає продукти попереднього обороту, виробляючи одночасно продукти, які служити муть для будучого споживання підчас наступного продукційного обороту.

Результат даного продукційного обороту приходить ся розділити: а) при постійній лічбі людности на таку саму лічбу членів суспільности, яка була підчас тривання сего обороту, б) при зростаючій лічбі людности на більшу лічбу членів суспільности, ані-ж їх було підчас тривання сего обороту, в) при меншаючій лічбі людности на меншу лічбу членів суспільности, ані-ж їх було підчас тривання сего обороту. Як що в першому разі на долю кожного дістанеть ся p вартостий, то в другому —

менше ані-ж p , в третьому більше, ані-ж p , в відворотних відносинах до зросту чи поменшення лічби людности.

Так стоїть питання у всій своїй простоті, не змінюють його істоти деякі комплікації дійсного життя, які на перший погляд затемняють его.

Гляньмо на них.

В кожній суспільности єсть споживці-продуценти і споживці-непродуценти (діти, малолітки, старі, нездатні до праці); кадри продуцентів підновляють ся пошалу прибутком з молодших категорій людности і з іншого боку часть продуцентів через старість і т. ін. переходить в непродуценти.

Коли лічба людности стояти ме на одній мірі, *caeteris paribus* — скільки продуцентів відбуває через перехід в непродуценти, стільки їх і прибуває з молодших категорій людности; коли лічба людности зростає, прибуток продуцентів з молодшої категорії людности переважає їх відбуток через смерть або перехід в непродуценти.

Таким побитом, як що допустимо два краї з зовсім однаковою продукцією (виключно обрірковою для даного разу) і однаковою лічбою людности в данім моменті, з тою тільки відміною, що в першім краю лічба людности буде стояти на одній мірі в другому, починаючи з даної хвилі, — зростати, то в першому продукційному обороті після сеї хвилі в краю, де людність зростає, виробить ся більше продуктів, ані-ж в краю з людністю постійною.

Але яка середня дивіденда продуктів упаде на відрубних мешканців сих країв підчас тривання поступаючого продукційного обороту се-б то того, в якому вони споживати муть сі продукти?

Гляньмо перше на самих споживців-продуцентів, а потім і на споживців-непродуцентів. В краю з постійною людністю, яка була лічба продуцентів в початку першого обороту, така була і до кінця его, така осталась і підчас наступаючого обороту. В сій (продукційній) категорії людности не прибуло продуцентів, не прибуло і споживців; дана лічба продуцентів працювала підчас всього першого обороту продукційного від початку до кінця; така сама лічба продукційної людности споживати ме результати сего обороту підчас тривання другого.

В краю з зростаючою людністю підчас тривання першого обороту лічба продуцентів буде повагом прибувати: в початку обороту було їх менше, далі вони прибували, під кінець стало найбільше. Так само буде і в другому поступаючому обороті.

На результат першого обороту склалась праця тих, що і працювали від его початку до кінця, далі тих, що з початку не працювали,

а потім прибували повагом в кадри продуцентів. Отже результат сей буде менший, ані-ж той, що вийшов би, коли-б вся лічба продуцентів до кінця обороту працювала від его початку. Проте-ж підчас тривання наступаючого обороту продукційного в лічбі споживців-продуцентів єсть однаково і ті, що працювали від початку до кінця першого обороту, і ті, що працювали тільки ту або іншу часть тривання сего обороту. Вже через те-саме дивіденда в категорії споживців-продуцентів в краю з зростаючого людністю буде менша, ані-ж в краю з людністю постійною. Але тут не кінець, підчас тривання наступаючого обороту продукційного прибувати муть знов продуценти, а споживати можуть вони тільки результат попереднього обороту. Та вже лічба продуцентів, що прибуває підчас тривання другого обороту, зовсім не працювала в першому, котрого результат одначе споживає. Се ще більше, як видно, обнизить дивіденду споживання серед споживців-продуцентів в краю з зростаючою людністю в зрівнянню з споживанням сеї-ж категорії людности в краю, де вона постійна.

На скільки процентів достеменно? Коли-б вся сума споживців-продуцентів, що в краю з зростаючою людністю прибуває в часі тривання даного обороту продукційного, прибувала одноразно в кінці сего обороту і в початку другого, то дивіденда, припадаюча на кожного споживця-продуцента в сему краю, була би на стільки процентів низча від дивіденди, що припадає на споживцю-продуцента в краю з постійною людністю, на скільки процентів зросла лічба споживців-продуцентів за час тривання одного обороту. Але-ж сї споживці-продуценти прибувають не одноразно, а повагом за весь час тривання даного продукційного обороту по мірі того, як недолітки переходять у літа продукційні (а родили ся-ж вони — як відомо — не всі одного дня), чи змінить же се і на скільки істоту речі?

Той факт, що споживці-продуценти, якими наповнялись кадри продуцентів підчас тривання першого продукційного обороту, приймали часткову участь в продукції сего обороту, збільшує результат его в зрівнянню з тим, який би він вийшов при гіпотезі одноразового їх прибування в самім кінці обороту продукційного. Як що підчас тривання наступаючого, другого продукційного обороту не прибуло би зовсім людности сеї категорії (споживці-продуценти), то припадаюча на них дивіденда була би вища від зазначеної попереду на таку часть, яку часть загалу праці, вкладеної в перший продукційний оборот, складає праця тих продуцентів, що повагом прибували підчас тривання першого обороту.

Але-ж підчас тривання другого продукційного обороту прибуває знов людність сеї категорії майже в такій самій лічбі і таких самих відступах часу, як прибувала ся категория людности підчас тривання першого обороту продукційного. Ся вже людність зовсім не приймала участі в продукції першого обороту, хоч в споживанню своїм мусить обмежити ся результатами сего обороту. Таким побитом се прибування людности даної категорії підчас тривання другого обороту продукційного звівечить зовсім той плюс, який припадав би на дивіденду споживців-продуцентів через часткову участь нових продуцентів в праці першого обороту. Попередня формула, що на дивіденду споживців-продуцентів в краю з зростаючою людністю, в зрівнанню з краєм з людністю постійною, припаде менше на стільки процентів, на скільки процентів зросте людність підчас тривання одного обороту продукційного, останеть ся в своїй силі.

Навіть треба-б її усилити через те, що при однаковій стопі зросту підчас другого продукційного обороту прибуде людности більше, ані-ж підчас першого: бо сама сума людности зросла під koniecь першого продукційного обороту.

Що сї самі основи розумовання приведуть до відворотних виводів при гіпотезі людности меншаючої — легко зрозуміти. Отже не будемо тут і гаятись.

Досі ми мали на прикметі тільки тих споживців, що приймають участь в продукції, але-ж єсть у кожній суспільности, як вже казано, і споживці-непродуценти. Чи змінить же їх присутність попередній вивід і як що змінить, то як?

Як що ми допустимо, що і в краю з людністю постійною і в краю з людністю зростаючою лічбові відносини продуцентів і непродуцентів будуть однакові, то, розумієть ся, попередній вивід не змінить ся. Бажаючи студіювати вплив самого зросту людности ізольовано, ми-б могли снм і обмежитись. Годить ся одначе тут сказати кілька слів про те: в якому напрямі сильнійший зріст людности впливає на лічбові відносини продуцентів і непродуцентів.

Всі вікові категорії людности (Altersklassen) поповняють ся повагом новорожденими з різних років, але смерть забирає, як відомо, часть людей всякого віку на всім протязі життя людського. Не всі новороженні даного року доживають весь рік, не всі однолітки доживають до кінця другого року і т. д. Через те в краях з постійною, чи з зростаючою людністю однолітків єсть більше, ані-ж людей в усіх інших відрубних роках життя, двулітків більше, ані-ж людей в усіх інших роках життя, окрім однолітків, і т. д. Графічно можна-б виобразити склад люд-

ности після віку пірамідою, що сильно звужується до верха. Непродукційна людність лежить на обох краях піраміди: на споді і зверху. Перших 15 до 20 літ і останніх коло 15—20 літ (після 50, 60 літ) можна загалом уважати за вік непродукційний. Розуміється, що в першій з цих відділів буде далеко більше людности, ані-ж в другій. Отже лічбові відносини людности продукційної і непродукційної головно залежать від того, яка відносна лічба буде тої людности, що ще не продукує, се-б то дітей і недолітків. Сильніший зріст людности виражається — *caeteris paribus* — більшою лічбою породів; отже зріст людности в зрівнянню з її постійністю сприяє більшій відносній участі непродуцентів в загальному складі людности. Перегляд відносних статистичних даних потвержує сей апріорний вивід.

Кольб в своїм „Handbuch der vergleichenden Statistik“ цитує W a r r ä u s-a про склад людности після віку, не вказуючи на останку літ списів, людности, до яких відносять дані лічби. W a r r ä u s-a не маю на сей раз під рукою, але так як его „allgemeine Bevölkerungsstatistik“ вийшла в 1859 р., то загалом ці дані можна розглядати, як оперті на списках людности, зроблених коло половини XIX. століття, а посередно як на результат руху людности в першій половині сего-ж віку.

На підставі даних, дотикаючих лічби людности, приведених в цитованій праці Кольба середній річний приріст людности в процентах був ось який в різних краях — розкладаючи їх від *minimum* до *maximum* середнього річного приросту.

1) Франція	від 1801 до 1851 р.	0,53%
2) Бельгія	„ 1831 „ 1856 „	0,72%
3) Нідерланди	„ 1829 „ 1849 „	0,78%
4) Швеція	„ 1800 „ 1850 „	0,79%
5) Ірляндія	„ 1800 „ 1841 „	1,12%
	„ 1841 „ 1851 „	1,96%
	„ 1800 „ 1851 „	0,45%
6) Норвегія	„ 1815 „ 1855 „	1,31%
7) Великобританія	„ 1800 „ 1851 „	1,37%
8) Північно-Американські сполуч. держави	„ 1800 „ 1851 „	3,00%

В цих же краях на 10.000 людности припадало.

	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.
в літах	Франція	Бельгія	Нідерл.	Швеція	Ірландія	Норв.	В. Брит.	Спол. Держ.
0—15	2731	3233	3338	3287	3825	3493	3546	4095
15—20	881	899	928	977	1084	855	988	1098
20—50	4356	4193	4149	4122	3796	3974	4042	3906
50—60	1017	780	815	832	648	781	690	490
більше 60	1015	895	750	782	667	897	734	420

Я виробив сю таблицю на підставі даних W a r r a u s - a, розділяючи людність на такі вікові відділи, які потрібні нам тут для студії поставленого питання. Людність до 15 літ треба вважати як безумовно непродукційну; людність старшу від 60 літ як переважно непродукційну; між 15 і 20 роками людність вже приймає якусь участь в продукції; участь ся трохи слабше між 50 і 60 роками; головна продукційна сила людности держить ся між 20 і 59 роками.

Опріч чинника, який тут маємо на увазі се-б то більшого або меншого відносного зросту людности на даний її склад після віку впливають також інші природні (як раса, підсоне) і суспільні (як заможність, еміграція і іміграція) причини. Причини сі (як раса, підсоне, заможність) можуть викликати більшу або меншу резистенцію життя в дитячих і молодих літах, сприяти більшій або меншій довговічності; еміграція, обіймаючи головню людність, що хоче і може шукати нових обставин життя — ослабляє участь продукційної людности в загальному її складі; іміграція — на відворот.

Отже вважаючи на зазначену комплікацію чинників, треба признати, що погляд на приведену тут таблицю вказує на той переважний вплив на участь людности продукційної непродукційної в загальному її складі, який має такий або інший приріст людности і достеменно в такому напрямі, що повільніший зріст людности сприяє сильнішій відносній участі людности продукційної в загальному її складі, швидший — на відворот.

Як що за продукційну людність вважати мєм всю людність від 20 до 60 літ, то в згаданих краях на 10.000 людности припаде людности продукційної — розкладаючи їх від *maximum* до *minimum*.

4) Франція	5373	5) Норвегія	4755
2) Бельгія	4973	6) В. Британія	4732
3) Нідерлянди	4964	7) Ірландія	4444
4) Швеція	4954	8) П. Ам. Сп. Дер.	4396

Порядок сей вийде зовсім такий самий, як порядок приросту, але не від *maximum* до *minimum* приросту, а від *minimum* его до

maximum. Виняток відносить ся тільки до Ірландії, що в таблиці зросту людности від minimum до maximum займає 5-е місце, а в сій таблиці 7-е. Виняток се зовсім зрозумілий: приріст людности в Ірландії від 1801 до 1831 річний середній був коло 1, 4⁰/₉, але між 1831 і 1841 роком почала ся сильна еміграція, що звела річний приріст людности майже до 0,5⁰/₁₀¹⁾, а всилившись ще більше між 1841 і 1851 р. викликала поменшення людности (річно-середньо на 1,96⁰/₁₀). Значить на ослабленне відносної участі продукційної людности в загальному складі людности ірландської впливали: і сильніші відносини породів, ані-ж видно з даної цифри і еміграція, що видалила з краю переважно людність в літах продукційних.

Теж саме майже з малими перестановками зазначеного порядку найдемо і тоді, як звернемо увагу на головну масу продукційної людности в літах від 20 до 50, або й як обнимем в сю рубрику всю людність від 15 до 60 літ.

Ось як укладають ся згадані краї в порядку від maximum до minimum після сих критеріїв.

На 10.000 людности припадає:

в літах від 20 до 50 літ		від 15 до 60 літ	
1) Франція	4356	1) Франція	6254
2) Бельгія	4193	2) Швеція	5931
3) Нідерланди	4149	3) Нідерланди	5892
4) Швеція	4122	4) Бельгія	5872
5) В. Британія	4042	5) В. Британія	5720
6) Норвегія	3974	6) Норвегія	5610
7) Спол. Держ.	3906	7) Ірландія	5528
8) Ірландія	3796	8) Спол. Держ.	5425

Таким побитом ми бачимо, що Франція, займаючи перше місце що до участі продукційної людности в загальному складі її людности, остаєть ся на сему місці чи тоді, як глянемо на людність від 20 до 60 літ, чи від 20 до 50 літ, чи від 15 до 60 літ. Далі, що чотири перші місця займають після сих всіх критеріїв ті 4 держави, в яких річний приріст людности менший від 1⁰/₁₀, чотири останні — держави в яких він більший від 1⁰/₁₀. Малі перестановки порядку в сих двох групах по-особіно взятих об'ясняють або всім відомими впливами еміграції з Ірландії і іміграції у Північно-американські сполучені держави, або іншими

¹⁾ Kolb. Handb. d. vergl. Statistik

причинами другорядовими, що до розкладу смертності на різні категорії після віку. Не входячи тут в 'дальшу' аналізу сих другорядових впливів — обмежуюсь констатованнем того, що переважний вплив на склад людності після віку має приріст людності в тому достеменно напрямку, що сильніший зріст людності сприяє слабшій участі в її складі людності продукційної, на відворот: слабший зріст людності сильнішій участі в її складі продукційної людності.

Таким побитом попереду зазначені негативні впливи зросту людності на дивіденду споживців не тільки не слабнуть тоді, коли візьмемо на увагу і споживців-непродуцентів, але й всилують ся.

Се все ми говорили при гіпотезі рівного поділу продуктів між всіма мешканцями краю; як же складуть ся відносні появи при істнованню сучасних репартиційних норм?

При істнованню сих норм робітники не отримують для свого споживання всеї суми готових продуктів, а тільки ту їх часть, яка йде на змінний капітал.

Як що з одного обороту у другий капітал змінний буде складати таку саму пропорціональну часть загалу продуктів, то вплив зростання лічби людності на добробуток робітничий можна виразити попередньою формулою, прикладаючи тільки її до даних репартиційних норм і достеменно так: плата робітнича в краю з зростаючою людністю в порівнянню з краєм з людністю постійною буде — *caeteris paribus* — на стільки процентів менша, на стільки процентів зростає людність в протязі одного продукційного обороту.

Значить уся вага питання лежить в тому: чи загальні обставини, звязані з приростом людності (а релятивно з сильнішим приростом людності) сприяють капіталізованню більше анї-ж пропорціональному до зросту загалної суми продуктів і до якої міри треба-б зрости сему більше анї-ж пропорціональному капіталізованню для того, щоб знівечити зазначені негативні наслідки зросту людності на заробітки робітників.

З загалної суми готових продуктів — як вже казано — може відкладатись більша або менша частина на змінний капітал, залежно від загальних обставин суспільного життя і психічних моторів економічної діяльності; через те питання тут комплікуеть ся і не можна вже его змістити в такій простій арифметичній формулі, як попередне.

Та або інша височина зисків капіталу, а релятивно відкладання тої або іншої части готових продуктів на капітал, не єсть який параграф октройованої конституції, а продукт живого життя, боротьби антагоністичних інтересів і різних стимулів економічної діяльності. Отже для того, щоб вирозуміти загальний напрями відносних появ під впливом

зросту людности, треба проаналізувати вплив сего зросту на головні чинники, від яких залежить відкладання тої або іншої часті загальної суми продуктів на змінний капітал.

В своєму місці я говорив про пункт рівноваги зиськів капіталу і заробітків праці, відповідний тому або іншому становищу загального розвитку суспільности і вказував на загальні умови, що сприяють або суперечать тому, щоб відносини капіталу і праці дійшли до того пункту рівноваги, який в'являєть ся як добуте розвитком і боротьбою інтересів *minimum* зиськів капіталу, відповідно загальному становищу даної суспільности.

Гляньмо-ж тепер докладнійше, на скільки сприяє або суперечить зріст людности тому, щоб зиськи капіталу, дійшли до того *minimum*. Подивімось на річ перше з становища відносин капіталу і праці, далі виключно з становища інтересів капіталістів.

Щоб мати міру для порівняння, візьмім на увагу з одної сторони край з постійною, з другої з зростаючою людністю. Капіталісти, не дивлячись на загальну солідарність їх інтересів, як що будемо їх ставити супроти інтересів робітничих, мають проте свої особливі інтереси кожний і з сего виходить остра не раз конкуренція між ними. Як що відрубні капіталісти хочуть збільшити розміри своєї продукції, то не можуть сего інакше зробити, як збільшуючи капітал, а в першій початку сего розширення (безпосередно або посередно) не іншу єго часть, як змінний капітал. Отже збільшуючи змінний капітал в краю з постійною людністю, мусять вони ввійти в конкуренцію за робітників з іншими капіталістами, бо збільшений капітал змінний покликає ту саму що й перше лічбу робітників. Такий стан речі сприяє, очевидно, тому, щоб стопа зиськів капіталу обнижувалась і прямувала до *minimum*, відповідного даним загальним обставинам суспільности.

Збільшення капіталу змінного в краю з зростаючою людністю, зустрічаєть ся з прибутком сеї людности і значить, до якоїсь границі (тим дальшої, чим сильнійший зріст людности) не викликає конкуренції за робітника, а таким способом зріст людности суперечить в більшій або меншій мірі тому, щоб зиськи капіталу доходили до загального *minimum*.

Далі — зазначений пункт рівноваги зиськів капіталу і заробітків праці виробляєть ся не тільки односторонною діяльністю капіталістів, але й життєвими фактами, якими відкликають ся робітники на даму, в якому небудь відрубному моменті височину стопи зиськів. Відносини капіталу і праці — як вже казано — єсть в дійности відносини заміни

готових продуктів на будучі продукти, потенціально зложені в робітничої здатності до праці.

Як що зиск, яким обкладена ся заміна на користь готових продуктів, здасть ся робітникам більшим, ані-ж належний, то сей їх погляд заважить в дійстному життю тоді тільки, як що вони або збільшать надачу готових продуктів, кинувшись самі до капіталізованя, або зменшать надачу продуктів будуччини, зложених потенціально в їх здатності до праці се-б то зменшать надачу праці, або одно і друге разом.

Першого з сих способів обниження стопа зисків не дотичить безпосередно зріст людности, хоч, як зараз побачимо, содержує в собі указки і на більшу або меншу правдоподібність сего звороту економічного життя.

Що до другого, то зріст людности і єсть безпосередня надача праці, надача будучих продуктів, зложених потенціально в робітничій здатності до праці. Отже як що на дачу височину зисків, якими обложена заміна готових продуктів на продукти будучої праці робітники відповідають зростом людности се-б то зростом надачі продуктів будучої праці, то життєві факти складають ся так, як би робітники були вдоволені даною височиною зисків. Посередно се й робить мало правдоподібним і те, що б вони звернулись до капіталізованя.

Отже й тут бачимо в зрості людности чинник, що суперечить обниженню стопа зисків капіталу і приближенню їх до можливого для даної суспільности *minimum*.

Се *minimum* не єсть якась природжена ідея; вона виробляєть ся серед дійсного життя, самі заінтересовані сторони не вміють его апріорно обмежувати і біжуча стопа зисків приближаєть ся до можливих її границь тоді тільки, коли загальні обставини сему сприяють. Звичайно всяку біжучу стопу зисків вважають за таке *minimum*, одначе в'являють ся часом в суспільному життю обставини, при котрих видно, що біжуча стопа зисків, дарма що трвала вона довший час, була все таки вища від можливої при данім розвитку суспільности меншої височини. Таке ми бачимо усякий раз, коли побільшують ся заробітки праці як напр. в XV. віці або в перших $\frac{2}{3}$ XVIII. віку в Англії, коли ряд врожайних літ побіч зросту продукційної техвіки дозволив робітникам твердійше торгуватись за заробітну плату¹⁾.

Отже зазначені тут обставини що до відносин капіталу і праці, якій складаєть ся під впливом зросту людности, не сприяють тому на-

¹⁾ Подрібійше про се буде розказано в 2-ій часті сеї праці.

тискови суспільних появ, при якому біжуча стопа зиськів доходить до своєї можливої мінімальної границі. *Ceteris paribus* — ся біжуча стопа зиськів буде держатись вище в краю з зростаючою людністю, ані-ж в краю з людністю постійною.

До сего-ж виводу прихилимо ся тоді, як глянемо на річ виключно з становища стимулів діяльності капіталістів.

Більша біжуча стопа зиськів не єсть ще сама в собі достаточний стимул для капіталізованія більше ані-ж пропорціонального до зросту загальної вартости готових продуктів, як я намагав ся тут вказати; се тим більше, що в комплікації чинників економічної діяльності капіталістів лежать перешони до такогo поступовання.

Зиськи, які приносить капітал, мають для капіталісти два значіння: материялу споживання і материялу дальшого капіталізованія. Допустімо, що більші зиськи, викликані зростом людности, яка до даного моменту числово була незмінною, будуть стимулювати капіталізованіє в більшій мірі ані-ж пропорціональній до зросту загальної суми продуктів. В такім разі треба-б, щоб споживаніє капіталістів ставало менше ані-ж пропорціональним до зросту капіталу і то в тим значнійшій мірі, чим більший відносний зріст людности в порівнанні до попередньої біжучої столи зиськів. Тільки при таких умовах зріст висилку капіталізованія може звнвечити негатиwні наслідки зросту людности на височину заробітків.

Щоб се вирозуміти, треба перш усього взяти відносні появи в лічбові рамці.

Допустімо, що в розгляданому краєви людність була постійна до якогось даного моменту а після почала зростати і рівняймо склад речі в тому краєви перед тим моментом і після него.

При зрості людности з продукційного обороту в оборот на 1% людність зростати не повагом після складаних процентів або після прогресії геометричної з знаменником $1\frac{1}{100}$.

Сума продуктів (маємо тут ще завсїгди на прикметі продукти промислу обрібкового) зростати не в такій же прогресії, бо вартість продуктів стисле пропорціональна сумі праці в них вкладаної. Як щоб з обороту в оборот відкладалась однакова пропорціональна часть, то і капітал зростав би з обороту в оборот в такій же прогресії.

Але так як людність може вживати тільки продуктів попереднього обороту, то дивіденда робітників була би при такому складі речі на стільки процентів низча, ані-ж попередня (підчас числової постійности людности), на скільки процентів приростає людність з обороту в оборот. І відворотно стопа зиськів капіталу була-б на стільки-ж процентів вища.

Для знівечення сего негативного впливу на заробітки робітників треба-б, щоб зріст капіталу йшов після тої-ж прогресії, але попереджаючи її завжди на оден член, се-б то щоб першому членови прогресії приросту людности відповідав 2-ий член приросту капіталу; 2-му членови прогресії приросту людности — 3-ій член приросту капіталу і т. д.

Так як капітал береть ся з готових продуктів, то треба-б з продукції першого обороту відділити на капітал стільки, скільки-б при пропорціональному (до зросту загальної суми продуктів) виділюванню на капітал упало, відділити з продукції другого обороту; на капітал другого обороту стільки, скільки-б упало на 3-ій оборот і т. д.; виділюванне на капітал задля осягнення даного наслідку (знівечення негативних впливів зросту людности на заробітки) мусить бути більше ані-ж пропорціональна до зросту суми готових продуктів після зазначеного тут порядку. Загально кажучи, більші зиськи заохочують до капіталізованя, але щоб вирозуміти, чи в такій мірі — гляньмо, як такий стан речі, такий поступ капіталізованя відкликнув ся-б на складі речі капіталістів.

Як що допустимо, що при постійній людности біжучий зисък капіталу за оден оборот було 3%, які при сій постійности йшли на споживанне капіталістів, не нарушаючи даної височини зиськів, то при людности зростаючій підчас одного обороту на 1% — треба-б, щоб після першого обороту споживанне капіталістів спало з 3% від їх капіталу майже до $3\% - 1\% = 2\%$, се-б то щоб спало на стільки майже, скільки вийде після вичитання стопи зиськів, в другому обороті мало що менше і т. д. Споживанне капіталістів зрівняло-б ся при даній гіпотезі з попереднім (тим що було при постійности людности) аж тоді, коли-б людність, а за нею і сума готових продуктів збільшилась в $1\frac{1}{2}$ раза.

Через що так?

Для того щоб досягнути даної попередньої норми споживання капіталістів, треба-б з загалу продуктів першого обороту відкласти 3%, з більшої суми продуктів 2-го обороту вже менше ані-ж 3% і як дійде до того, що ся сума продуктів збільшить ся на стільки, що 2 її проценти будуть рівні попередній нормі споживання, то аж тоді капіталісти при даній гіпотезі могли муть споживати сю норму.

Як що допустимо стопу зросту людности з обороту в оборот на 1%, а попередню стопу зиськів капіталу 5%, що споживались капіталістами, то при даній гіпотезі капіталістам треба-б зменшити споживанне після першого обороту з 5% загальної суми продуктів майже до $5\% - 1\% = 4\%$ і споживанне їх дійшло-б до попередньої норми тоді, коли-б загальна сума продуктів зросла так, щоб 4% того загалу складала таку

суму, яку складає в початку 5% се-б то щоб людність (а посередно і загал продуктів) зроста в відносинах 4 до 5 се-б то в $1\frac{1}{4}$ раза.

При початковій стопі зисків рівній 5% і зрості людности рівнім 2% , в даній гіпотезі споживання капіталістів зменшилось би до 5% — 2% = 3% після першого обороту і зрівнялось би з попереднім тоді, коли-б людність зроста в відносинах 3 до 5 се-б то коли-б збільшилось в $1\frac{2}{3}$ раза, і. т. д.

Питання про обмежування того часу, в якому капіталісти при гіпотезі такої сили капіталізованія зійшли-б до попередньої норми споживання, зводить ся до рахунку складних процентів зросту людности. В першій з наших прикладів такий момент упаде між 41-м і 42-м оборотом, в другій між 23-м і 24-м і т. д. В часі всіх сих оборотів капіталісти, володіючи більшим і до того зростаючим капіталом, мають в даній гіпотезі триматись споживання низчого, ані-ж попереднє, не кажучи вже про те, що і в сему пункті значно більший капітал дає їм можливість споживання тільки рівного попередньому і що на дальше споживання їх буде пропорціонально до суми капіталу менше, ані-ж попереднє.

Вважаючи на середні спонукання і причини людської економічної діяльності, такий пробіг появ здаєть ся нам правдоподібним. Допускаючи більшу стимулізацію капіталізованія збільшеними зисками, звязаними з зростом людности, правдоподібнішим все таки здаєть ся, що воно не дійде до такої інтензивности, що така або інша часть зросту продуктів викличе розширення привычок споживання капіталістів і задержить, значить, височину зисків на вищій ровені, ані-ж та, яка виробила ся-б при постійній людности. Се тим правдоподібніше, що інші, попередю згадані тут обставини, теж впливають з переважною силою в сему напрямку.

Можна-б іншими арифметичними прикладами підперти сю саму думку, але здаєть ся мені, що сказаного вище доволі для того, щоб встановити, що приріст людности — *caeteris paribus* — сприяє тому, щоб біжуча стопа зисків задержалась на вищій ровені в краю з людністю, зростаючою; ані-ж в краю з постійною людністю.

Сі уваги вистачають для того, щоб вияснити загальний вплив лічбового зросту людности на репартиційні появи, на скільки вони звязані і продукцією тих об'єктів, що виробляють ся, як то кажуть, в практично необмеженій кількості, се-б то з продукцією промислу обрібового. Далекі більшу вагу має зріст людности тоді, як візьмемо на увагу виріб так званих сирих продуктів, продуктів промислу добутоквого. Значінне зросту людности в відносинах до репартиції сих продуктів єсть далеко більше і далеко лекше вияснити его. Проте я задержав ся тут довше

через те: 1) що ся сторона питання ніколи не була, на скільки мені відомо, доволі оброблена, 2) що освідчуючи тут інакше, ані-ж звичайно прийнято, теорію зисків капіталу і заробітків, я вважав за обовязкове для себе — докладнійше розглядати питання, які злучені з сею теорією.

З того, що ми вже відаємо про продукцію об'єктів промислу добуткового — не трудно зрозуміти, в якому напрямі і з якою силою такий або інший рух людности впливає на поділ і вживання продуктів сего промислу. Через те не прийдець ся нам тут багато говорити про сю дуже важну сторону суспільної економії.

Ми вже бачили, що нова наддача продуктів промислу добуткового отримуєть ся в звичайному ході діл наддачею праці більше ані-ж пропорціональною. Отже як збільшуєть ся лічба людности, то збільшуєть ся і потреба продуктів промислу добуткового, але збільшена пропорціонально до зросту людности лічба продуцентів в сих вітках промислу не збільшить в такий же пропорції скількості продуктів. Треба збільшити тепер більше ані-ж пропорціонально суму праці, яка звернена на промисл добутковий для того, щоб отримати тільки пропорціональну наддачу сирих продуктів.

Само по собі тут допускаємо однаковість техніки продукційної, бо се чинник сторонній і про єго значінне була вже мова. Що сила одначе сего чинника в загальному складі життя не перемагає сили чинника, який лежить в обмежности підпомоги сил природи в промислі добутковім — видно з того, що людскість прийшла до оброблювання земель дуже мало врожайних в порівнанню до найврожайнійших земель в районі одного торгу і до експлоатації далеко менше видатних або далеко менше доступних копалинь. Завело її туди не що інше, як докопечна потреба, а потребу сю викликав лічбовий зріст людности і збільшує її, примушуючи до продукції об'єктів промислу добуткового в умовах, що дальше, то труднійших скрізь, де тільки існує се зростання людности.

При гіпотезі рівного поділу всіх продуктів промислу добуткового між членами суспільности — виїде, що праця суспільности стає при зростанню лічби людности менше спірною в промислі добутковому і через те до поділу стає пропорціонально менша скількість вжиточних продуктів.

Ми вже бачили, що зростання людности уменшає середню дивіденду членів суспільности (при гіпотезі рівного поділу або робітників при існуючих репартиційних нормах) і тоді, коли розходить ся о вживання продуктів промислу обрібкового се-б то продуктів, при вироблюванню яких спірність праці не змінюєть ся, сей вплив руху людности

востаєть ся в своїй силі і в відносинах до продуктів промислу добуткового, але тут прибуває ще далеко сильніший чинник, що лежить в згаданому поменшенню спірности праці.

Так складали ся-б речи при гіпотезі рівного поділу всіх продуктів між усіма членами суспільности, як же складуть ся вони при істнуючих правних нормах економічного життя?

Не трудно вгадати, що зазначений вплив тут дуже обгострить ся. При гіпотезі рівного поділу продуктів промислу добуткового між усіма членами суспільности негати́вний вплив зростання людности визначив ся в зменшеній спірности додаткової праці людности зростаючої і через те середня загальна спірність праці даної суспільности обнижалась. Сю середню спірність праці треба-б було вивести на підставі праці, яка функціонує в промислі добутковім і в найлучших, і в середніх, і в найгірших умовах. За тих істнуючих правних норм економічного життя дієть ся інакше.

Ми знаємо, що вартість продуктів промислу добуткового обмежуєть ся кількістю праці, функціонуючої в найгірших з істнуючих умовах, що більше приязні умови продукції ідуть виключно на користь власників земельних в формі ренти — отже для всеї маси суспільности, що стоїть поза межами володіння землею, виходить так, як би при зрості людности обнижалась не тільки спірність останньої додаткової праці, але і спірність функціонуючої праці сеї маси в промислі добутковім, починаючи від праці по найліпших землях, або по найбагатших копальнях. Рента нівелює всі ті відділи праці після норми найменшої її спірности.

Додам ще тут, що густина людности, яка не має з даного тут становища безпосереднього впливу на добробут людности, на скільки се дотичить продуктів промислу обрібкового — тут має вже вплив великої ваги. Все попереднє розгляданнє так надто виразно визнаєє его, що осібно про се нема що говорити.

Як що згадаємо, що велика маса робочої людности споживає переважно продукти, на які відповідно менше вкладаєть ся праці обрібкової, продукти, на виробі яких з переважною силою впливають умови продукції добуткової, то зрозуміємо, яку вагу має розсліджуваннє се для добробуту людности. Ігнорованнє его з сторони тих шкіл, що ближче приймають до серця інтереси людности, видаєть ся нам тим більше дивним, як що зважимо до того, що такий тип руху людности, який обнижає добробут робочої людности, сприяє інтересам капіталу і земельної власности і замітимо, що на негати́вні его впливи звернемо перш за все увагу з сторони репрезентантів тої школи, яку вважають за головного оборонцю інтересів капіталу і земельної власности. Після сего зрозумі-

ємо, яку путанину може ввести в науку розсліджування появ не після їх істоти, а з становища партійної полеміки. Але вертаймось до свого діла. Вказавши на негативні впливи лічбового зросту і гущину людности — остаєть ся мені вказати і на позитивні впливи сего чинника і помітити в загальних теоретичних рисах межі сих впливів. Се тим потрібніше, що часто зустрічаємо з маловаженнем їх і основаною на нему негатицею значіння впливів негативних.

Позитивні впливи на добробут людности вяжуть ся з якоюсь мірою гущину людности; зріст людности, доки вона не дійде до тої міри гущину, може теж мати посередно такий позитивний вплив. Обмежувати в яких небудь абсолютних лічбах ту міру гущину людности, при якій позитивні її впливи переважають над негативними — очевидно річ, трудна, але можна вказати на те, яким способом гущина людности впливає позитивно на її добробут, а се і вкаже нам на ті межі, до яких сей позитивний вплив сягає.

Спірність праці значно збільшуєть ся, як відомо, її поділом на відрубні вітки і дальшим її поділом у тих відрубних вітках. Отже людність дуже рідка не може достаточно провести в організації своєї праці сего поділу і через те гущина людности до якоїсь міри, збільшуючи спірність праці, сприяє загальному добробуту. Де-ж одначе ся міра?

Приглядаючись до поділу праці між різні вітки продукції, ми бачимо, що ся праця розкладаєть ся між ними не рівно; по одних вітках працює більше людей, по других — менше, в залежности від суспільного потребовання різних продуктів.

Далі — спеціялізація праці, користна для її спірности, обмежуєть ся даною продукційною технікою. Отже на те, щоб спірність праці, котра виходить з сего джерела важила з усею своєю силою — треба, щоб в районі даного ринку було досить людей на те, щоб розкласти працю на відрубні вітки в такій пропорції, в якій потребує суспільність продукти сих відрубних віток і щоб скількість людей, зайятих в них, була достаточна для того, щоб привести в них ту спеціялізацію, якої вимагає дана техніка. Числову групу людей, що вдовольняє її потреби, можна-б назвати суспільно-організованою одиницею продукційною. В звичайнім складі суспільности значна скількість таких суспільно-організованих одиниць продукційних існує побіч себе в районі одного ринку. Як що тільки приріст людности іде не на організацію одної такої суспільно-організованої одиниці продукційної, а на складанне побіч неї нових або на відповідне зміцненне даної — то се буде ознака, що всі позитивні впливи гущину людности, які вяжуть ся з збільшеною спірністю праці через її спеціялізацію, вже досягнені

і з дальшим зростанням людности ваяуть ся всі вище вказані негативні его впливи з становища економічного.

Правда, єсть деякі прояви діяльности людської, що при однаковім майже висилку служаць більшій або меншій скількості людности (от напр. діяльність ученого), єсть такі, котрих відносини до малої скількості людности не заповняють робочого часу їх репрезентанта (напр. діяльність лікаря, учителя, продуцента більше субтилізованих материяльних виробів) і через те при рідшій людности, не хотівши відказатись від плодів такої діяльности, треба її дорожче розмірно оплатити. Але-ж безперечно на діяльність сих категорій звертаєть ся розмірно дуже невелика часть людської праці; отже хоч би ся категория продукції людської і дорожче коштувала менше густу людність, то добробут її далеко менше терпів би від сего, ані-ж від зросту трудности в тих вітках, на які звертаєть ся дуже переважна сила продукційної праці суспільности.

Таке-ж саме зрівнянне плюсів і мінусів добробуткових треба приложити і до способів комунікації і залізниць, каналів і т. д., в яких теж потрібний вклад праці зростає менше ані-ж пропорціонально до зросту продукційних їх функцій. Признаючи се, треба памятати і про відповідно обмежену вагу сего чинника і рівняти его з вагою інших чинників продукції, на які зріст людности і її густина впливає зазначеним вище негативним способом.

Одно слово — визволившись від кумирів, і головно від кумира, якому привичаїли нас кланятись односторонні доктрини економічні, кумира суми продукції краєвої, не глядячи на добробут краєвців — ми мусимо признати значну вагу того напрямку, якого в своїм часі і в формі відповідній тогочасному становищу науки — рішучим репрезентантом був Мальтус.

На сему і закінчу мої теоретичні прелімінарії. В другій части праці перейду до історичного перегляду репартиційних появ в різних краях.

Пристрій до мірення сили скорочень уразу (uterus).

Розвідка Дра Черняхівського.

Ще й досі не маємо ми способу визначити характер і силу скорочень родового уразу (uterus) числовими датами. Змагання до того є вже давно, але так методи, як наприклад визначення сили скорочень через визначення сили потрібної, — щоб розірвати водові болонки (membranae ovi), або через визначення здатности до опору при тракції плоду кліщами, само від себе розуміють ся, мимо усіх інших вад, не можуть бути до речі при кожному випадку біля ліжка поліжницї. Так само і спосіб Schatz'a, засаджений на переданню тиснення водової течі пружній кульці, злучені з манометром (токодинамометр), не здатен для мет клінічного висьліду. В Росії, о скільки я сьвідомий, були зроблені дві проби строгого наукового досьліду над діланнем токодинамометру; зробили їх Д-рі Буховцев і Смольский. Праці ті, маючи з багатьох поглядів певну вартість, не поставили проте вжиток токодинамометру на ступінь підручника в поліжничих клініках. Ясна річ, що сама техніка его вжитку вимагає від лікаря доброї вправи й терпеливості, а останньої ще більш від слабої. Мені особисто переказував Др. Войно-Оранський, що займав ся тим само питанням в петербурському поліжничому закладі 1890-го року, що робота з токодинамометром біля ліжка поліжницї чисті муки для висьлідувача. Перш для досьвіду треба, щоб жінка родила уперше і мала зів уразу (os uteri, Mutterstock) відкритим не більш, як на 2 пальці і само собою з цілим плодовим пухирем. Навіть у такому великому закладі, як петербурський поліжничий, доводило ся ждати іноді трохи не цілу добу, доки з'явиться поліжниця, що відповідає усім вище названим умовам, і, коли така знаходилась, треба старати ся всунути кульку за голівку (межи стінками уразу а пухирем)

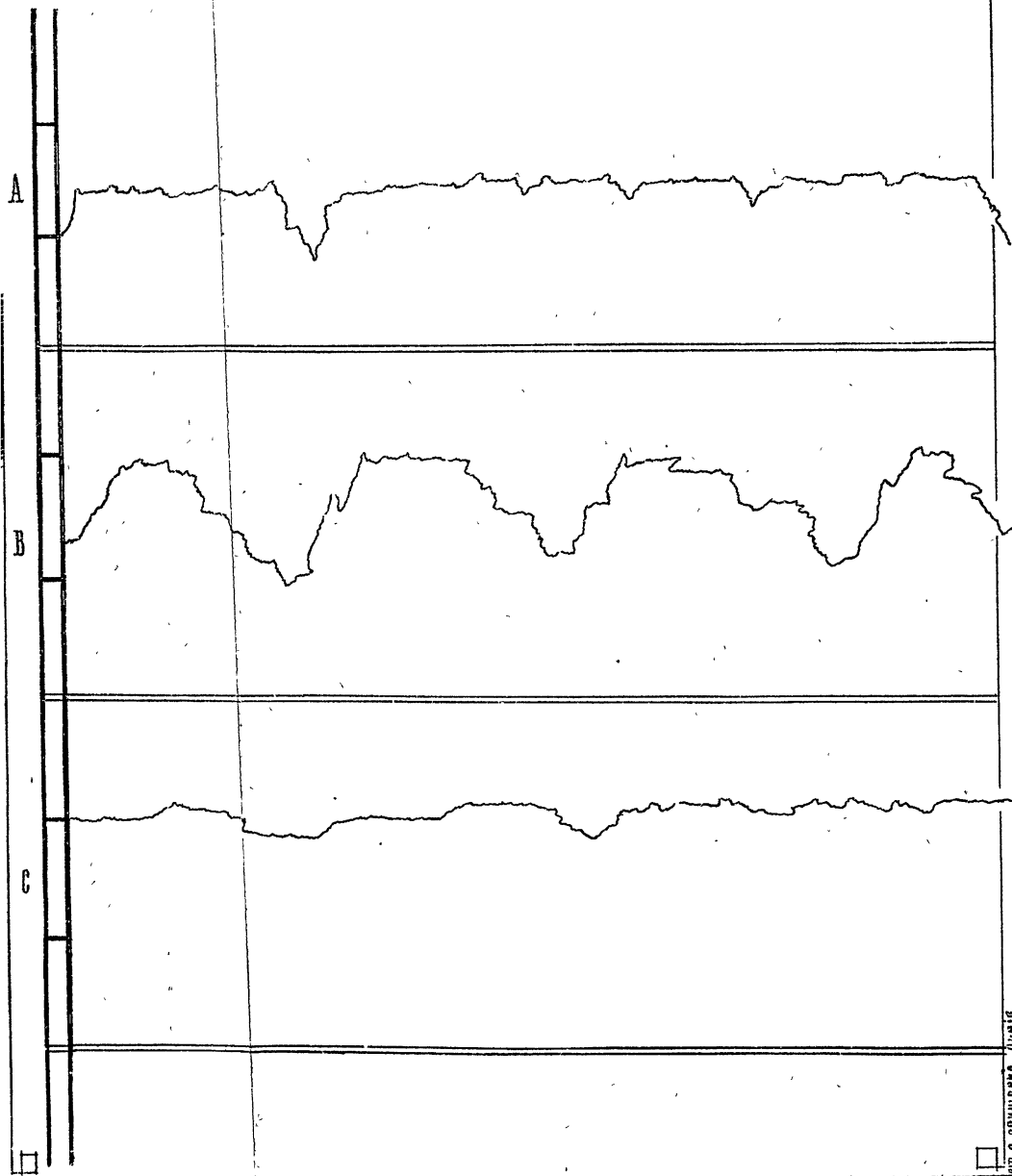
так, щоб не продерти болонок, — а се може легко скоїти ся навіть при досить добрій навиклости вправляти ся з токодинамометром; в такім разі треба знову чекати на здатну до досьвіду поліжницю і далі засушення кульки межи стінками матки а пухирем слугує за певного енергічного підбудяча уразу; так що у тої, що родить у перше, родиво, скінчується, починаючи від відкриття зїва, навіть за 2—4 години, а часом просто таки викликають ся спазматичні скорочення. Уважаючи на се, що-ж ми можемо сказати певного про вислід нормальної діяльності уразу; швидче тут можна говорити про вплив пружної кульки на силу скорочень уразу. Таким способом видно, що токодинамометром не можна скористуватись для вислїду впливу розмаїтих лікарних матерій на скорочення уразу як і на кожен з ліків, діланнє яких бажало-б ся знати. Опріч того токодинамометр може занести заразу в ураз, хоч ми й можемо зробити єго асептичним, проте не можна бути цілком певним, що ми зарази не внесли, уживаючи єго при досьвіді і таким способом не дали початку процесу, який легко може дати наслідком *exitus letalis* пацієнтки; а до того токодинамометр укупі з тарабаном, що рушає, видає досить великий на обсяг апарат, що, як звичайно машина, лякає собою поліжницю і через те далеко не всяка між їх згожується, щоб її впроваджено було пристрій.

Проте визначеннє, хоч би й зглядної сили й характеру діяльності родового уразу дуже великої ваги річ, бо ми вживаємо силу усяких фармакологічних і фізичних способів, щоб відмінити сю діяльність і міркуємо про чинність сих агентів або наслідків, або з вчуття руки, або з вчуття самої поліжницї. Певна річ, що одержані випадки зовсім не внясняють характеру відміни діяльності, а всяке суб'єктивне вчуттє не може слугувати за загальну мірку, не кажучи вже про єго оманливість: інший може учути рукою скорочення там, де другий сего не постерегає зовсім, інша поліжниця скаржить ся на біль, коли у неї нічого не болить. Тим то, кажу вдруге, дуже о те ходить, аби мати спосіб, хоч би й зглядно, визначити на лічбу силу і характер скорочень родового уразу. На мою думку, такої мети може досягнути пристрій Дра Войно-Оранського, що про єго мені змисленник особисто переказував, вважаючи на те, що я зацікавлений сим питанням, доки він сам не оголосить свої спостереження по перевірених і розширених досьвідах. Уладженнє сего пристрою засаджено на тому, що всяке пружне тіло, що перебуває раз ураз під тиском ваги, тим більш здушується, чим твердіший субстрат, що на нему воно лежить. З спочатку змисленник, щоб зміряти скороченнє уразу, уживав пружну гумову кульку, повну забарвленої течі і злучену з довгою, скляною, капілярною дудочкою. Кулька та містила ся під тис-

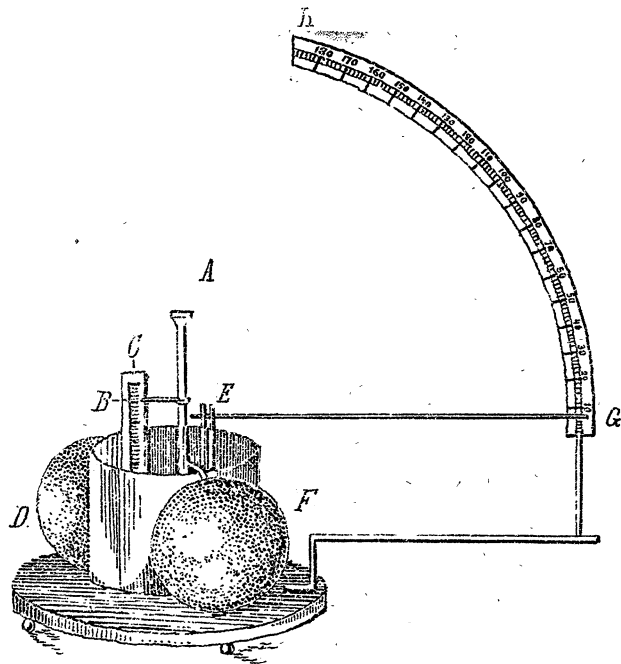
ком 3-фунтів на дно родового уразу. В наслідок значної переваги обсягу кульки над діаметром каналу дудочки що найменше ущільнення уразу виявить ся значним підвищенням стовпа забарвленої течі. Одначе на практиці пристрій сеї став ся не до ужиття, бо гумова кулька при швидких скороченнях уразу не встигала по стиску брати свій попередній обсяг і опріч того було трудно стежити хитанню стовпа течі, через те гумову кульку було замінено на пружну спіралю, що клала ся на дно уразу під тиском знов таки 3-х фунтів, а стиск спіралі відзначав ся приробленою до неї підоймою, одно рамя якої кільканапять разів довше від другого; в наслідок того незначний стиск спіралі викликає значні хитання підойми. Щоб пояснити, додаю рисунок пристрою (див. на кінці книжки). Досвід робить ся ось як: пристрій ставить ся на дно уразу і, коли біль перерветь ся, шрубою *A* підойма підносить ся до визначеного ділання, скажемо до 10-го, далі кожна відміна в положенню підойми буде залежати від зміни в щільності уразу, бо всі інші умови лишають ся не відміненими. На се можна замітити, що, коли ураз скорочуєть ся, то опріч ущільнення, як відомо, робить ся теж зміна его положення, себ то дно его підіймаєть ся у гору; але на стиск спіралі се не може справляти впливу, бо перше, вага пристрою лишаєть ся тою самою, і коли підіймаєть ся дно у гору, підіймаєть ся й сам пристрій, бо він нічим не утримуєть ся в непорушному стані, друге — гудзик спіралі займає таку невелику верхню, що вплив змін в горизонті сеї верхні не може мати значіння.

Є справді одна річ, що робить великий вплив на показання пристрою, се саме грубість стінок живота, надто розмаїта у різних суб'єктів; але тут річ не про безглядне змірення сили скорочень уразу, а тільки про зглядний характер его діяльності у одної і тої самої особи; опріч того, щоб мати змогу усе таки пристосувати до одної ровени розмаїті спостереження, пристрій ще має скалю, — що показує опір стінок живота у кожному поодинокому випадку, власне: коли ми з початку досвіду через шрубу *A* урівноважимо підойму до 10-го поділу, то стрілка *B*, що рушає по скалі *C*, покаже, який опір у кожному данім випадку перемагаєть ся спіраллю з боку стінок живота, щоб піднести підойму до визначеного (10) поділу. З отсих посвідчень можна через порівняння вивести відносини, щоб в їх вставити потім лічбові дати, які показувати муть високість піднесення підойми. Щоб записати високости піднесення підойми, ми користувались тарабаном, що крутить ся; до тарабану чіплялось лівню з поділами, що відповідають поділам металевої дуги пристрою, і піднесення підойми намічувались олівцем, що вільно бігав по лінії. Таким робом можна було дістати криві, що деякі з їх

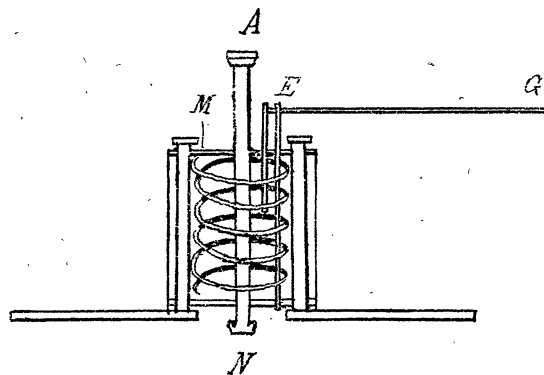
До пояснення ділянки пристрою
мірення скорочень родового уразу, (uterus).

Пристрій до мірення скорочень родового уразу (uterus).

- А. ШРУБА,
- В. СТРИЛКА,
- С. СКАЛЯ,
- Д, F. ВАЖКІ КУЛІ,
- Е, G. ПІДОЙМА,
- h. ГРАДУЙОВАНА ДУГА,
- М. СПІРАЛЬ,
- Н. ГУДЗИК СПІРАЛІ.

подаю тут для пояснення. Надто характерна в їх крива *A*; її дістано у поліжницї з невеликими болями спазмадичного характеру. Як знати з рисунку кривої (див. 2 рисунок на кінці книжки), скорочення мають разуразний характер, високість кривої, порівняючи, незначна і рідко відмінюєть ся, так що крива має нахил заховувати горизонтальне положеннє. Другий рисунок (*B*) кривої набуто у тої самої поліжницї по теплій купели, що зроблена була на те, щоб усунути спазмадичний характер болїв і піднести їх; тут крива має хвилястий характер з гострими підвиснуваннями і понизжуваннями і до того високість підвиснування більша як на попередньому рисунку. Третій рисунок (*C*) показує з себе криву скорочень знову таки у тої-ж самої поліжницї по повторній купели. Треба завважити, що повторна купіль з недознаlosti доглядачки була зроблена занадто довгою і поліжницю було витягнуто з купели у підбудженому станї, як знати з рисунку, лінія скорочень майже простолїніова і високість підвиснення доволї значна, себ то в наслідок занадто довгої купели скорочення подужчали, але набрали ся знову спазмадичного характеру. Отже-ж тепер питання, яким іншим способом можно було-б дістати докладнїше розуміннє про вплив купели на скорочення уразу хоч наприклад у данім випадку. Певна річ, що з підбудженого стану поліжницї і з висльїду рукою щільности дна уразу можна довідати ся про зміну характеру скорочень, але добути картину їх, хоч би й зглядну, щоб мати змогу порівняти її до інших спостережень, се стає можливим тільки, уживаючи вище описаного пристрою. Про токодинамометр Schatz-а нема чого й казати; раз він сам по собі здатен, викликати спазмадичні скорочення. Треба завважити, що вжиток пристрою до речі тільки до з'явлення натужної діяльности, одначе коли ся діяльність вже з'явить ся, пристрій все-ж таки показувати ме суму виганяючих сил. Про зміреннє сили скорочень уразу тут, певна річ, нічого й казати. Досї я говорив про пристрій, як тільки про зглядний показчик, однак з боку змисленника було зроблено спробунок надати єму характеру безглядного показчика, а властиво градувати дугу пристрою з хитань живого срібла (*Hydrargirum metallicum*) манометра (токодинамометра), при сукупному ужитку обох пристроїв у одної і тої самої жінки, що її досльїжуємо. Тепер доктор Войно-Оранський пробує установити посвїдчення пристрою ось як; він бере велику гумову кулю, підводить її під ріжний тиск стовпами течі і ріжний ступінь ущільнення кулі відмічає на дузі пристрою лічкою, що показує тиск стовпа течі. Але поки що, се є тільки недокінченї спостереження, що переказав менї Войно-Оранський і, що будуть оголошенї по своїм скінченню, а поки пристрій можна вживати до зглядних змірень при клінічних працях. Модель єго є у

склепі Ніппе (Nippe) в Петербурзі. Нема що й казати, що при спостереженнях може виникнути багато нещевного, доки досьлідач не має досить доброї навиклости до вживання пристрою. Треба, наприклад, спостерегати, щоб пристрій не поставлено на дно уразу відповідно якій небудь твердій частині плоду, як се легко може стати ся при положеню впоперек або ніжками, або щоб під гудзик спіралі не попала якась дрібна частина, що іноді випинає стінку живота, надто у тих, що кілька разів родили і т. д. Прецінь навиклість ся легко дасть ся набути. На останку додаю, що не раз змагали ся проти самою принципу пристрою, а власне, коли пристрій має визначену вагу і навіть досить значну (над три фунти), то він сам по собі через стиск своєю вагою тканини, що низче лежить, робить сю тканину щільнішою і, значить, він не може показувати нормальної її щільности. Але ось в чім річ, що коли мовити про пристрій як про зглядний показчик, то таке змаганне не має рації і опріч того пристрій у свому дії навколо гудзика спіралі має значну вирізку і таким робом, тканина, що лежить під гудзиком, зовсім не придушеть ся, а сам гудзик передає усе таке надушенне спіралі. Се усуває наведене змаганне і при пробах надати пристроєви значіння беззглядного виміряча.

Картка з історії Волині на початку XIV. віку.

Розвідка Іванова.

Дорогоцінне джерело для внутрішньої та зверхньої історії Волині за давні часи, — галицько-волинська літопись, зупиняєть ся на князюванні Мстислава Даниловича; дальші відомости про Волинь ми беремо вже з джерел, які, багато де в яких випадках, дуже непевні.

Хто князував на Волині після смерти Мстислава Даниловича, певно трудно сказати. Мстислав Данилович мав сина Данила, про якого літописець згадує під роком 1280; сего року вкупі з батьком, Володимиром Васильковичем, Львом та Юриєм, Данило ходив на Поляків з Татарами. Потім вже інших відомостей в літописі про Данила не можна знайти, хоть літописцеви аж двічі доводилось, щоб можна було про него згадати. Під роками 1282 і 1283 літописець подає нам імена князів галицько-волинських, що знехотя приймали участь в татарському поході, однакже поміж отих князів Данила не згадує; може вже на той час він не був живий? Коли вже зовсім недужий Володимир Василькович мусів рушити з Татарами вкупі, то як вияснити неприсутність Данилову? Нам невідомо, чи Данило Мстиславович був жонатий, чи ні, чи були у него діти, про се не має ніяких звісток. Дехто між письменників, от як Зубрицький,¹⁾ Шараневич,²⁾ та знов і Андрияшев,³⁾ вважаючи на припис відомий (1376)⁴⁾ на Румянцовській євангелії, гадають, що згаданий

¹⁾ Зубрицький — Крит. Пов. стор. 131, пр. 36, Іст. Гал. Руськ. кн. т. III. ст. 267, пр. Анон. Інізи. і Длугош, стор. 18—88.

²⁾ Шараневич — Іст. Гал. Вол. кн. стор. 220.

³⁾ Андрияшев. Оч. ист. Гал. Вол. кн. 199, 205.

⁴⁾ Ось який припис: „Се я князь Юрій Холмской, сынъ Данилія Холмского, по смерти сына моего, князя Семена, придали есмо к церкви Божой пречистой Бого-

тамечки Юрій Данилович був сином Данила; Стадницький же, неважаючи на отой припис, також вважає за можливе існування в другій половині XIV. віку князя Юрія, сина Данила Мстиславовича.¹⁾ А вже чеський вчений Ржежабек в творі своєму: „Jiří II., poslední kníže, veškeré, Malé Rusi“, розібравши докладно се питання, доводить, що вкладний запис Юрія Даниловича, князя холмського підроблений і підроблений невідомо ким і для чого іменем Юрія Наримунтовича, що помилкою названо Даниловичем, тоді як друге імя его було Гліб.²⁾

Хоть дуже непевним здаєть ся таке покладання, але авторови его вдалось переконати читача, що згаданий в тому запису Юрій Данилович не повинен був бути сином Данила Мстиславовича, а що Юрій Белзький, про якого згадувано по декількох умовах Литовців з Поляками, не хто інший, як Юрій Наримунтович. І справді якомсь дуже чудно, з якої речі законний спадчик галицько-волинського столу Юрій Данилович (а ще ранійше его батько Данило) лишив ся при самому тільки злиденному холмському уділі, а лідизного его голдували як спадчики чужосторонці! Лонгинов, в розправі „Грамоты малорусскаго князя Юрія II. и вкладная запись князя Юрія Даниловича Холмскаго XIV. в.“, по черзі розібрав критично деякі покладання Ржежабка про Юрія Даниловича і прийшов до ось якого доволі імовірного вислідку: „Син Мстислава Даниловича, князя Володимирського, Данило, не міг князувати в Холмі, а той князь, що вчинив отой вкладний запис був не хто інший, як володар в спадку буйної частки Холмської землі, а величав себе князем холмським наслідком місцевого родовоу себ то з такої-ж речі, як інші князі називалсь Вишневецькими, Острожськими, Корецькими, Збаражськими і т. і. (від відомих міст) і для чого близькі до княжої родини князі називали ся холмськими. Може бути, що він був брат Михайла та Митра Даниловичів, князів волинських, що загинули в бою понад р. Ворсклою року 1399.“³⁾

Певного покладання про те, хто такі були оті Юрій Данилович та его батько Данило — гадати про се тепереньки трудно; більше певно буде мовити, що се були підручні литовські князі, з родовоу Володимира сьвятого — отсе так.

матери на Богомоле вечистое, села: Стрижево, Слепче, Космово, Цуцнево з обома береги обоцоль Бугу, въ лѣто 6884, къ столцу епископіи холмское при Боголюбезіомъ Калисти епископи Холмскомъ и Белзскомъ“. Лонгиновъ. Гр. Юр. II., 29.

¹⁾ Stadnicki, Syn. Gedym. II, nr 20.

²⁾ Řeřabek — Jiří II. poslední kníže veškeré Malé Rusi. V Praze 1883.

³⁾ Лонгиновъ — Гр. Юрія.

Може бути, що на Волині після Мстислава князував Лев Данилович, що помер року 1301.¹⁾ Бо зовсім певно, що якимсь робом Волинь опинила ся під Юриєм Даниловичем. Доказом сего можуть бути 2 грамоти, що лишили ся від безпосередніх нащадків Юрія Львовича; на першій між ними (1316 р.) висить печать, а на одному боці її написано ось що: *Domini Georgii principis Ladimeriae*;²⁾ таким робом певно єсть те, що Юрій Львович на початку XIV. в. був князем володимирським і що року 1316 він уже був неживий, бо грамоту сего року видає не він, а єго сини Андрій та Лев. Як покладає В. Б. Антонович, сї князі тільки саме року 1316 й стали князями, бо ще вживали батькової печати,³⁾ значить Юрій Львович мусїв вмерти в сему 1316 році.

Тільки що згадані грамоти були дані: перша (1316) князями Андрієм та Львом Тевтонському ордену, а друга (1320) самим князем Андрієм містови Торну; в грамоті 1316 року князі затитуловані „*Dei gratia Duces totius terrae Russiae, Galiciae et Ladimeriae*“, а 1320 „*Andreas Dei gratia Dux Ladimeriae et Dominus Russiae*“.⁴⁾

Що до того, в якому році померли Андрій та Лев, то вчені не в одно кажуть. Проф. В. Антонович, здаючись на лист (21 липця 1324) від короля Владислава Локтика до папи Івана XXII., гадає, що вони померли 1324 р.⁵⁾ А в листі перший ось що пише: „*duo ultimi Principes Ruthenorum de gente schizmatica, quos immediatos pro scuto inexpugnabili contra crudelem gentem Tartarorum habebamus, decesserunt ex hac luce*“.⁶⁾ На се питання інакше дивлять ся інші вчені (проф. Дашкевич, Ржежабек, Филевич). За підвалину своїх думок вони покладають відомість літописи Биховця, про здобутте Гедиміном Волині та кнївської землі.⁷⁾ Таке оповідання літописи Биховця про се завойованнє переказали і Стрийковський, що користував з сеї літописи, зложеної в XVI. віку, і автор густинської літописи (доведена до 1595 р.) і перший сю подію відніс до 1320 року, а другий до 1304.⁸⁾ Професор

1) Карамзинъ IV., 202 пр.

2) Опис печати у Карамзина IV., 204 пр.

3) Проф. В. А. Антонович — Моногр. Т. I. стор. 58. Проте, як каже Карамзин, таку-ж печать уживав і Юрій II. Т. IV. 276 пр. На думку Ржежабка, Юрій міг вмерти й раніше від року 1316. R. 21.

4) Карамзинъ IV., 215 р. Зубрицький III., 251.

5) В. Б. Антонович — Монографіі т. I, 51.

6) Карамзинъ IV., пр. 275.

7) Лѣтопись Быховца, изд. Нарбутомъ, Wil. 1846, стор. 15.

8) Strykowski I, 363; Густинская лѣт. 343.

В. Б. Антонович сю звістку литовсько-руської літописи докладно аналізував¹⁾ та довівши очевидячки незуразність такої звістки, так жежи іншим висловив ся: „Коли вже справді в часі війни за Підляхию, князь литовський на Волині досяг аж до Володимира, і коли в бою біля сего міста справді поляг який-небудь із волинських князів, то шведче в такому випадку можно згодити ся з покладанням Шараневича, що похід на Волинь треба віднести на 1316 рік, та що той князь, що загинув в бою із Литвою, був не хто інший як тільки Юрій Львович.“²⁾

Згоджуючись з д. Антоновичем, „що він чудово довів непевність звістки про одночасне завойовання Волині та Києва Гедиміном від року 1319—1321 та вяснив усю непевність того оповідання“, — проф. Дашкевич, з тим вкупі, значно відхилився „від думки д. Антоновича, що завойовання Києва і взагалі південної Русі постало зовсім не за Гедиміна“.³⁾ Для нашої справи мають вагу переважно оті міркування д. Дашкевича, що дотикають ся до Волині. Вбачаючи в оповіданні літописи Биховця багато дечого певного про стичку Гедимінову з волинськими князями, д. Дашкевич одначе вважає вигадкою „виложений в сій літописі наслідок отої війни, себ то підбиття Гедиміном Володимира волинського зараз же після того, як володимирський князь був побитий“; „на сей раз, — каже д. Дашкевич — справа скінчила ся на прилученню до Литви Берестя та окільних земель“.⁴⁾ Однакже як розібрати се, то і Дашкевич і Антонович однаково дивлять ся на ту справу. Антонович же перечить тому, „що на початку свого князювання Гедимін провадив війну з галицько-володимирськими князями, війну, що, на думку д. Антоновича, могла скінчити ся на прилученню до Литви Підляся“.⁵⁾ Незгода тільки в тому, що д. Антонович має нахил відсупити оту війну на самий початок Гедимінового князювання, як ще живий був Юрій Львович, а д. Дашкевич відносить її до того часу, як вже князували Андрій та Лев Юриєвичі. Хто-ж каже правду? Літопись Биховця іменує Володимиром того володимирського князя, що обороняв від Гедиміна своє стільне місто; д. Дашкевич гадає, що так звали князя Андрія Юриєвича. Само по собі може й звав ся так князь Андрій, але з чого отсе ми повинні сему князеві надати таке імя? От наприклад Шараневич

¹⁾ В. Б. Антонович. Моногр. I., 47—58.

²⁾ Ibidem. 58.

³⁾ Н. П. Дашкевич. Зам. по исторіи Лит. р. г стор. 42.

⁴⁾ Н. П. Дашкевич. Зам. по ист. Лит. р. г. К. 85 г. 46 стор.

⁵⁾ В. Б. Антонович Моногр. I. стор. 57.

вважає князя Юрія Львовича за літописного Володимира... Даліше знов д. Дашкевич сам нагадує про відомість Равданського рукопису¹⁾ „про те, що року 1315 при кінци єго, як вмер Вітень, то Гедимін був у поході сунпроти руських князів“,²⁾ а року 1315 галицько-володимирське князівство ще могло й належати до Юрія Львовича. Навіть д. Дашкевич ладен „визнати за правду те, що володимирський князь загинув в тій боротьбі“³⁾; як ми казали вже попередю, не перечить сему і д. Антонович, але перший за князя, що загинув, Андрія Юрєвича, а другий (вкупі з Шараневичем) Юрія Львовича, і нам здаєть ся, що думка д. Антоновича більше певна, беручи на увагу особливо отой лист короля Владислава Локтика до папи Івана XXII., датований 21 липця 1324 р., про який вже згадано попередю.

Проф. Дашкевич дивлячись, як на певну на відомість літописи, що загинув князь володимирський Володимир (Андрій), вкупі з сим гадає, що князь Лев луцький „загинув, коли се справді було, в часі війни з Литвою, ранійше війни Гедимінової з володимирським князем: здаєть ся Лев луцький вже не був живий року 1320.“⁴⁾ На таку думку напровадило д. Дашкевича те, що грамоту 1316 р. дано від Андрія та Льва, а 1320 р. від самого тільки Андрія. Але така обставина ще не повинна-б впевняти д. Дашкевича, що єго покладання правдиве: адже сам він каже, „що відрубність Луцька від Володимира волинського єсть річ зовсім певна;“⁵⁾ значить не може бути нічогоісенько чудного в тому, що виключно від себе дав князь Андрій грамоту м. Торну. Для нас тому тільки саме те має вагу, що Дашкевич не вжить ся впевняти, що князь Лев загинув в часі війни з Литвою.

Таким чином доводи, на які здаєть ся д. Дашкевич, за те, що війна, про яку єсть оповідання у літописі Биховця, вела ся за часів князювання Андрія та Льва, і що в часі сєї війни загинули обидва князі, на нашу думку недоволі переконують. Ржежабек, здаючись раз-у-раз на оповідання літописи Биховця, каже, що князь Андрій загинув р. 1321, а Лев 1322. Але Ржежабек дуже вже легковажно приняв звістку літописи і не звернув уваги на відомість Равданського рукопису. Д. Дашкевич, промовивши, що літописє ся тільки каже, що війна Гедиміна

¹⁾ О Равдан. рукоп. дивись Narbutt, Hist. lit. nar. T. I. 156, 160.

²⁾ Н. П. Дашкевич. Зап. 45. Антонович відсуває смерть Вітєня до року 1316. Мон. 1. 37.

³⁾ Н. П. Дашкевич. Зап. 46.

⁴⁾ Н. П. Дашкевич. Зап. 47.

⁵⁾ Н. П. Дашкевич 47.

з південно-руськими князями почала ся тоді, як він „вспокоилъ землю Жомоитскую отъ Нѣмцевъ“, додав до сего справедливо, ще: „не зовсім докладно сказано про час війни Гедиміна; вона могла бути і як раз після згоди з Німцями, але могла стати ся і пізнійше. Про те напади Німців на Жмудь за Гедиміна поставали декілька разів“. ¹⁾ А тимчасом Ржежабек вихопивши з хроніки Петра Дюсбурга звістку про побитте на Жмуди хрестоносців року 1320, та прочитавши по літописі Биховця, що Гедимін „вхопивши землю Жомоитскую отъ Нѣмцевъ и пошолъ на князи Рускіе“ etc., взяв тай притулив сей похід до р. 1321 (Стрийковського 1320); сего року на його думку Гедимін захопив місто Володимир, а князя володимирського Андрія, що літописець помилкою іменує Володимиром, вбито; в наступному році теж саме скоїло ся і з князем Львом. ²⁾ Беручи на увагу, що Ржежабек не доказав, що Гедимін вчинив свій похід на Волинь року 1320, як раз як побив хрестоносців, то покладання його, що війна проваджена була за часу князювання Андрія та Льва, та що вони обидва загинули в часі сеї війни, як раз тоді як він каже — зовсім непевне.

Не згоджуючись ні з Дашкевичем, ні з Ржежабком, ми одначе не важимо ся зовсім відкидати оповідання літописи Биховця, яко за певне, про боротьбу Литовців з галицько-володимирськими князями; дещо вважає імовірним і д. Антонович, як вже ми пригадували. Ми-ж от як дивимо ся на сю справу. Ще, як каже, д. Антонович, зараз же після смерти Шварна Даниловича почало ся змагання між Львом Даниловичем та Тройденом, за володінне так званим Підлясем себ то південною частиною колишньої Ятвяжської землі ³⁾; в галицько-волинській літописи нам відомо, що частина сего Підляся (Дрогичин, Мелник) при кінці XIII. в. належала до Льва та його сина Юрія, а частина (берестейська земля) до Володимира Васильковича, а після його смерти до Мстислава Даниловича; вже потім як усе галицько-володимирське князівство перейшло до рук Юриєвих, певно і земля берестейська (яку Юрій був захопив навіть зараз після смерти Володимира Васильковича) впала на його власність і таким робом і усе Підлясе могло належати до него. Але ото при кінці XIII. в. з'являєть ся нова династія, якої першим заступником був Лютувер, а сего замінив син его Вітень вже року 1293⁴⁾. Ся нова династія,

¹⁾ *ibid.* Зап. 43.

²⁾ *Řeřabek* 11, 12.

³⁾ В. Б. Антонович. *Монотр.* I., 57.

⁴⁾ *ibidem* 36, 37.

в особі Лютувера, Вітєня та Гедиміна, встигла „зупинити рух (на Литву) хрестоносців, розпростерла межі своїх володінь, прилучивши до них багато руських земель і спорудила міцну державу“.¹⁾ З самого свого початку ця династія відзначилась численними нападами на сусідні землі.²⁾ Робивши напади на Польщу, само по собі вона не минула й руських земель. Наважуючись розпростерти свою державу коштом сусідських земель, само по собі, Литовці, звертали увагу і на ті землі, що перше належали до одного з їх племен та були заселені Русинами. Само по собі постав потяг відтягати у Русинів ці землі і на нашу думку не має нічого непевного в тому, що оповідає літопись воскресенська, що Вітєнь прилучив землі аж по Буг себ то Підлясе.³⁾ Стративши оту околицю, руські князі зовсім не покладали собі зовсім відцуратись від неї і ото в часі, коли Литовці воювали з хрестоносцями, може року 1311 (Біранд пише під сим роком: *Wytan rex Lituanoꝝ cum suis et Rutenis venit in Prussiam*),⁴⁾ вони не то що захопили Підлясе, але вчинаючи те, на що поняли ся перед хрестоносцями, почали допомагати їм в боротьбі з ворогами (на таке поняття натякають грамоти, про що ще буде мова потім) і кинули ся на литовські землі. Які-ж се були руські князі? Вже перше ми казали, що перед роком 1316 і навіть в сему році Галич та Волинь належали до Юрія Львовича. Єсть непевність в тому, що сам Юрій Львович не володів по всіх своїх землях, а як звичайно собі лишив яку небудь відрубну околицю а решту понадавав синам — до Льва міг належати Луцк, а до Андрія Володимир. А коли так було, то літопись Биховця, називаючи Льва луцьким, може й не помилила ся. Захопивши Підлясе, Юрій минає тутечки свого сина Льва, а сам вкупі з Андрієм опустошує, як згадано вже поперед, властиво литовські землі. Упоравшись з хрестоносцями, Вітєнь з одного боку бажаючи відібрати Підлясе у Русинів, а з другого помстити ся над ними за спустошення Литви, виряджає на Русинів свого брата Гедиміна. Стрийковський так само гадає, а тільки що до походу Гедимінового, то єго він відсуває на той час, як вже Гедимін князував самостійно. Проф. В. Б. Антонович визнаючи за певне, що „на початку свого князювання Гедимін воював з князями галицько-володимирськими“, додає, що Стрийковський вказує на причини сеї війни, не здаючись, на жаль, звідкіль він їх узяв. „Князі

¹⁾ *ibid.* т. I. 37.

²⁾ *ibidem* 37 і далій.

³⁾ Н. П. Дашкевич. Зап. 40.

⁴⁾ В. Б. Антонович. Моногр. т. I. 40.

волинські (каже він), відаючи, що Гедимін воює з хрестоносцями, замість того, щоб допомогти їм, чинили напади на литовські землі понад Вілією та біля Новгородка... князь Лев захопив був Берестя та Дрогичин за часу війни з хрестоносцями¹⁾ Покладаючись на звітку Равданського рукопису, що Вітень вмер року 1315, тоді коли его брат вчинив похід на Руськів,²⁾ і наш похід можно приладнати до року 1315, як ще Гедимін не був самостійним князем. Гедимін загарбує берестейську землю, рушає дальш, підходить до Володимира і облягає се місто. У сей час (може вже р. 1316) і гине Юрій. Спадчики его, бажаючи запобігти помочи у хрестоносців в боротьбі з Литовцями, зараз же, як тільки не стало батька, складають умову з орденом. Може бути, що напад хрестоносців, або й смерть Вітеня (по Равданському рукопису 1315 року) змусила Гедиміна зупинити боротьбу з волинськими князями, боротьбу, що умоцнювала за Литовцями придбанне Підляся, що справді вже за князьовання Гедиміна належала до Литовців, що можно вбачати перше в грамоти Юрія II. від р. 1335, в якій поіменовані воєводи значнійших галицько-руських міст, але поміж них нема воєводи берестейської землі, а по друге в грамоти, що списана Нарушевичем (з коронного архіву), де стоїть ось що: „*rex nihil juris habiturus unquam in Keistuli arces: in Brest, Kamienica, Dorohiczyn, Mielnik, Bielsk*“; значить берестейська земля була уділом Гедимінового сина — Кейстута.

Нам мало що відомо про діяльність князів Андрія та Льва, навіть не відомо й те, як поділили ся вони проміж себе батьківським майном Д. Дашкевич, відповідно, літописі Біховця, іменує Льва князем луцьким. Справді в часі боротьби з Литовцями за батькового ще життя, Лев міг бути ним, але навряд чи й після смерти батька він лишив ся тільки при самому луцькому уділі. — Ржежабек Льва називає галицьким князем. Він каже, що на початку, обидва брати, володіючи вкупі землею, потім поділили ся і Лев, яко молодший, взяв Галч.³⁾ Звідкіль же Ржежабкови відомо одначе, що Лев був молодший брат? В грамоті 1316 року князі Андрій та Лев титулюють ся: „*Dei gratia Duces totius terrae Russiae, Galiciae, et Ladimeriae*“, а в грамоті року 1320 — Андрій називає себе, — „*Andreas Dei gratia Dux Ladimeriae et Dominus Russiae*“⁴⁾. Як порівняти обидві грамоти, то побачимо, що в другій в титулі князя

1) В. Б. Антонович. Моногр. т. I. стр. 57.

2) Н. П. Дашкевич. Зам. стр. 45. *Narb. Dz. nar. lit.* I 159. IV. 464

3) *Reżabek* 10.

4) В грам. Юрія II. від року 1327 — *dux terrae Russiae, Galiciae et Lodomeriae*.

опущено слово *Galiciae*, і не має *totius terrae Russiae*. На нашу думку се не помилка: певно князь Андрій був князем волинським, а Лев галицьким. Тай справді, залишаючи на боці питання, на яке не має змоги відповісти тепер, хто був старший, а хто молодший межи двох братів — якось було б чудно надати Львови само князівство луцьке, а всю осташню землю віддати Андрієви!

Князі Андрій та Лев підтримували добрі відносини з хрестоносцями, бо се мало для них велику вагу. Обіцяючись хрестоносцям обороняти володіння їх від нападів татарських та взагалі усяких ворогів (*Ceterum terras vestras fideliter praemunire curabimus pro Tartaris dummodo constiterit et ab hostili qualibet invasione*), через те, само по собі, руські князі із боку хрестоносців забезпечались на випадок боротьби з яким небудь ворогом. Оті князі — що видали з листу короля Владислава Локтика до папи Івана XXII. (21. липця 1324) і справді були для своїх західних сусідів безпекою від Татар. До речі буде визначити запобігання одного з сих князів — Андрія (про другого звісток немає) про розвиток торговельних зносин з чужоземцями.

В липцю 1324 року обидва князі вже не жили: 21. липця 1324 р. король Владислав Локтик шле до папи Івана XVII. ось яку звістку „*Hinc est, quod Sanctitati Vestrae insinuatione praesentium cum dolore reverentias intimamus, quod duo ultimi Principes Ruthenorum de gente Schizmatica, quos immediatos pro scuto inexpugnabili contra crudelem gentem Tartarorum habemus, decesserunt ex hac luce; et quorum interitu nobis et terris nostris ex vicinitate Tartarorum, quos decerto credimus terram Ruthenorum, nostris metis contiguam occupare, perturbatio indicibilis imminebit*“¹⁾. Між іншим Ржежабек в листі сему вбачає запевнені своєї думки, ніби то Андрія та Льва вбито в часі війни з Гедьміном; король вживає слово *interitu*, а се, мовляв, вказує на наглу смерть²⁾. Не кажучи вже про те, що Ржежабек перекладав не так як слід вирази, що король вживає в листі³⁾;

1) Ржежабек 8.

2) Ржежабек 10.

3) Ржежабек звернув увагу на „*interitu*“, а *decesserunt ex hac luce* покинув без уваги. А тим часом, коли перше слово в листі вжито, щоб вимовити про наглу смерть, то останнє речення без додатку слів, що роз'яснюють, очевиднож, бажали промовити про натуральну смерть. Слово „*interitus*“ у стародавніх латинських письменників вживалося в розумінню — погибель, знищення (напр. і. *litterae, pecunia, navis naufragio*); в середні віки — *interitus* і *e mulcta, quae domino competit ex h. micidio, seu pro jurisdictione et cognitione eiusdem* — а глагол *in-*

треба ще спитати, чи можна надавати особливу вагу особливим словам? Ржежабек покладає, що смерть Андрієва та Львова склала ся року 1321—22, але чудно-б якомсь було гадати таке вже через те саме, що король, вболіваючи так, оповіщає папу про смерть князів, що вже два роки як скоїла ся, а то й більше. Навіаки здасть ся виложена в листі причина — небезпечність з боку Татар — змушувала-б короля швидче вдатись до папи з прозьбою про заплгому, а не відкладати сеї справи на такий далекий час; бодай паступник Владиславів Казимир, так іменно і чинить — довідавшись, що Болеслава Тройденовича отруєно 24 березоля 1340 р., він зараз же посилає про се звістку до папи Бенедикта XII., й просить заплгоми супроти Татар, маючи на увазі, що от-от станець ся їх напад.

Ржежабек, відносячи смерть Андрія та Льва до року 1321 чи 22, а початок князювання Юрія до останніх місяців 1324 чи початку 1325, мусів би здасть ся оповістити, що діялось на Волині в часі сего без-

terire = infundere (Див. Glossarium mediae et infimae latinitatis cond. a Carolo Dufreshe domino du Cange т III). Само по собі в листі Локтика *interitus* вжито не врозумінню „mulctae et homicidio“, а в розумінню знищення, заги ну треба гадати натурального, бо інакше було-б додано з якої речі став ся *interitus*. Див. *Totius latinitatis lexicon opera et studio Aegidii Torcellini* — „*interitus*“ — *patr. v. intereo — vita functus*; „*interitus — verb. ab intereo — actus intereundi, quasi discessus, et secretio, ac diremptio earum rerum, quae junctioe aliqua tenebantur*“ „*distruzione, sciogłomiento, rovina, morte*“. — Що-ж дотикаєть ся до *decesserunt ex hac luce, to decedere de luce, de vita, mundo* (також *migrare* в давнину значило — умерти, при чому річ інша про натуральну смерть; для виразу-ж нагальної смерті, смерті в бою etc. вживали слова інші; в середні віки *decessus — defunctus* (Du Cange, т II), *defungere de vita, luce etc.* = умерти (а не бути вбитим), *z świata żywota schodzą*“ (Mat. do Slow. Lat. pols. Dr. Lebiński). В середні віки *migrare*, навіть само, без додатку *de luce etc.* вживало ся в значінню мори (Du Cange т IV.). Щоб порівняти, подамо приклади з розправ середньовікових письменників. Ян з Чарикова про смерть Болеслава Тройденовича пише: „*veneno per Ruthenos intoxicatus interiebat* (сказано через що загинув) і в *Reczn. Traski* (M Ph. III., 860.) *Boleslaus filius Trojdeni ducis Mazoviae princeps Ruthenorum a suis incocinnatus ex hac vita migravit*; без вияснювання див. *Boguphali Cbr. Biel. M. Pol. II. st. 592.* „*Daniel rex migravit ad Christum de hoc mundo* (натуральна смерть). В мало польському статуті читаємо: „*Cum aliqui Kmetones seu rustici, vel alii civiles homines. absque prole de hac luce decedunt*“ Бест. Рюм. т. I. стр. 2. 4. кр 35. — Часом через слова *obitus, mors* (*decessus* можно віднести і *interitus*) вимовляли і натуральну і нагальну смерть напр. Ян з Чарикова каже — *post obitum* (Болеслава Тройденовича) *de morte Vladislai Lokytek, Boguphal — de obitu Danielis* (Данило Романович), *de morte* (замордованне) *Lestkonis ducis* (року 1227). Нехай інші міркують, чи Ржежабек справедливо каже чи ні, мовлячи, що вжите у відомому листі слово *interitu* вказує на нагальну смерть (смерть в бою Андрія та Льва).

княжй. Він справді і каже, що у сей час „в осиротілій країні постали непорядки, з яких зараз же ладнали ся скористувати Татаре, бажаючи або знов вернути собі минуле верховодство, або й зовсім запанувати там, що вже вони давно вчинили з одною частиною галицько-володимирського князівства, з Поділлем. Але перш над усе те, про що каже Ржежабек, не має ніякої підстави (а сам він одначе ваяеть ся в усіх тих випадках до вчених!), а подруге те покладання швидче може перечити думці авторовій що до років смерти Андрія та Льва. Таї справді чи не чудно, що в осиротілій країні галицько-володимирській постав нелад (само по собі постав зараз же після смерти князів?). Польщі загрожує близьке сусідство Татар, а тим часом король, не маючи змоги сам обороняти ся від ворогів, ледве через 2 роки обертаеть ся до папи, просячи за-помоги!!

Але якби не було, певно те, що в лиці 1324 р. ні Андрій, ні Лев вже не жили. Тепер постає питання — хто-ж заняв їх місце? На таке питання вчені кажуть не в одно і наслідком недостачи документів, на нашу думку, тепереньки відповідати певно не можна.

Як каже Ржежабек, від смерти Андрія та Льва до часу вступу нового князя пройшов якийсь час без князя, а потім князем став під назвою Юрія Болеслав, син мазовецького князя Тройдена, що був жонатий з руською князівною Марією, дочкою котрогось з Дашиловичів. Поміркуємо, яка в сему певність?

Тепер відомі з грамот — з років 1325, 1327, 1334, 1335 та 1339, що підписані іменем Юрія.

Здаючись на 4 перші грамоти¹⁾, Карамзин, раніше від інших російських письменників, вважає за наступника після Андрія та Льва (що на его думку померли близько 1324 р.) недорослого Георгія — Данилового правнука. „По латинських грамотах, які видаї за печатами єпископа з одного боку, а з другого княжого пестуна та воевод белзького, перемиського, львівського та луцького, про него писано яко про прирощеного князя та державця усеї „Малої Росії“ і він брав обовязок оберегати землю рицарів від нападів Монголів; він вживав нечати Юрія Львовича, свого діда, а жив то у Володимирі, то у Львові“.

Сей князь, як каже Карамзин, „вмер близько року 1336, не лишивши дітний і хан понасилав до Галичини своїх намістників; але меш-

¹⁾ Грамота Юрієва року 1339 невідома була Ржежабку, так само як була невідома декому з наших письменників (не згадуючи вже Карамзина, але і тим, що жили після него і що й тепер живуть), не дивлячись на те, що видрукована за кордоном вже року 1857.-

канці, по вказці якогось тогочасного історика, повбивали їх, та з дозволу ханського підлегли Болеслави, сину Тройденовому, князеві мазовецькому, та Марії, сестрі Георгієвій¹⁾.

Схожу з думкою Карамзина вимовили і свою думку і інші вчені польські, галицько-руські і російські — от як Бобржинський, Стадницький, Зубрицький, Шараневич, В. Б. Антонович (про те вимовляє свою думку зговорюючись, що „існує не менше ймовірна думка, що і Юрій II. і Болеслав Тройденович се таж сама особа²⁾), Гловайський, Бестужев-Рюмін. Як вони кажуть, після смерти Андрієвої та Львової князував до року 1335 чи 1337 Андрійв син Юрій. Зовсім супротилежну думку мав ще сто років тому, як мовить Лонгинов, Нарушевич. Нарушевич в своїй історії Польщі, здаючись на Вітодурана, та на листованні наші з Владиславом Локтиком, просто каже, що після загину на війні з Гедимином двох синів Юрія Львовича в році 1321 чи 1322, Русини оголосили своїм князем Болеслава мазовецького близько року 1324³⁾. В останніх часах такої-ж думки тримають ся Бельовський (М. Р. h. т. II., хр. Яна з Чаркова) польський вчений, Ржежабек, чеський, а з російських Н. П. Дашкевич, Липиценко, Филевич та Лонгинов. Питання про Юрія II. з усіх боків розглядав тільки Ржежабек між усіма отими письменниками. Що твір, де він розглядає оте питання, зветь ся: „Iři II., posledni kníže Male Rusi⁴⁾“. Роздивимось, з якої речі Ржежабек вважає Юрія II. за Болеслава Тройденовича.

Головне джерело для міркування, хто був після Андрія та Льва і про те, яка се була особа, ті грамоти, що зістались від того часу з іменем Юрія. Усіх їх п'ять. Перша писана року 1325 до великого магістра Вернера Арсельнського, друга з року 1327 (того-ж самого змісту що і грамота 1316) до тогож магістра, третя — 1334 до великого магістра Модера герцога Бравншвейського, четверта року 1335 (покріпила усі умови складені до сего року з орденом тевтонським), а на останку пята — року 1339; сею грамотою Юрій надає місту Сяноку Магдебурське право, роблячи війтом свого вірного слугу Бартка з Сандомиру. Юрій по сих грамотах величає себе раз *Georgius Dei gratia dux Rus-*

1) Карамзин — т. IV. стор. 214, 253, изд. Ал. Смирдина СПб. 1851.

2) В. Б. Антонович — Мон. 1—51.

3) Лонгиновъ — грамоты Юрія II, 6.

4) Праця перво на перво була надрукована в *Časopis Musea Kralovstvi Českého*, а потім вийшла осібним виданням в Празі 1883 р. На московську мову перекладено Гетеріовським; на основі постанови Академії Наук повинно було бути видрукваним в її записках; але на жаль сего ще й досі не зроблено.

siae (1325), вдруге — *Georgius Dei gratia dux terrae Russiae, Galiciae et Ladimeriae* (1327) а то знов „*Georgius Dei gratia Dux et heres regni Russiae*”, от як у грамоті 1339 р. Більшість грамот (грамота 1316 та 1320 р.) написані в Володимирі (1327, 1335, 1339), одна (1334) зі Львова, а ще одна (1325 р.) невідомо звідки.

Порівнюючи Юриєві грамоти, (окрім грамоти 1336 р.), Ржежабек доходить до того, що Юрій не був сином ні Андрієвим, ні Львовим, а значить коли називав Юрія I. своїм дідом, то через матір; через неї він міг вважати себе за потомка Романовичів. Ржежабек будує своє покладання на тому, що Юрій, згадуючи у грамоті 1328 року про своїх предків (*progenitores*), поміж них не згадує ні про Андрія, ні про Льва (*quod nostri progenitores filius recordationis rex Daniel, seu Leo noster atavus, aut Georgius noster avus carissimus*), а тим часом у грамоті р. 1334 та 1335 Андрія згадано поміж *predecessores* Юриєвих.

Однакже навряд щоб оті доводи Ржежабекові мали можливість оте доводити, не кажучи вже й про те, що взагалі булувати свої покладання на відрубних виразах, на нашу думку, варто великої уваги. Коли в грамоті 1325 року немає імені Андрієвого — та се могло стати ся не на умисне, або і наумисне. В грамоті 1325 р. дає хрестоносцям обіцянку, стояти з ними в дружбі, як се робили его предки. Тутечки не має нічого, що він понинімав ся обороняти землі ордену від Татар, а се єсть в Юриєвій грамоті 1327 року, що переказує від слова до слова грамоту Андрієву та Львову 1316 р.

Певно Юрій мав поважні причини мовчати про Татар в грамоті 1325 року, а з того стає зрозумілим, через що в сій грамоті пропущено імя Андрієве, що обіцяв хрестоносцям обороняти їх землі від Татар (*ceterum terras vestras fideliter premunire curabimus pro Tartaris*¹⁾).

Окрім того, правду каже Лонгинов, „в грамоті 1327 р. треба розуміти всляку в числі інших предків Юрія II. також і на братів Андрія та Льва“²⁾. Потім опущенне можно вбачати за невмисне — адже в грамоті 1325 року пропущений Роман, хоть і був він, — певна річ, *progenitor* Юриєв (навіть як би він був і справді Болеславом Тройденевичем), тоді як в грамоті 1327 р. Романа згадано поміж *predecessores*. Так само не навмисне пропущено і Льва. Але як би не було, а останній був попередником Юрія, був самостійним князем. А хіба незгадка про во-

¹⁾ Лонгиновъ — Грам. Юрія II. стор. 7.

²⁾ Ibid. стор. 7.

линських князів Володимира Васильковича, Мстислава Даниловича, хіба се не пропуск? Аджеж Юрій II., володіючи Галичиною та Волиню, став пересемником і отих князів, а значить і їх треба було згадувати, яко „*predecessores*“. Правда від їх часів не лишило ся ніяких грамот з умовами, що дотикались хрестоносців, але їх немає також і від часів Романа, Данила, Льва та Юрія I. Коли вже оті останні князі склали умови з хрестоносцями, то немає ніякої причини відкидати сего що до волинських князів, які згадані.

Нам здаєть ся, що на основі відомого листу Владислава Локтика до папи Івана XXII., датованого 21 липцем 1324 р., вважати Андрія та Льва останніми галицько-волинськими князями (а Болеслава Тройденевича їх наступником) — не можлива річ. Тут велику вагу для Ржежабка, щоб зробити таке покладання, мало вжито королем слово „*ultimi*“¹⁾. Але оте слово можно пояснювати різно²⁾. Вживаючи оте слово, може бути, що король бажав вимовити непевність, що пересемник Андрія та Льва не буде в стані обороняти від Татар ні власних земель, ні сусідних; значить не буде таким „*inexpugnabili scuto*“, якими були его попередники, останні між померлими володимирськими князями. А то ще, вбачаючи будучину, міг король промовити, що померлі князі були „останніми“ між руських князів, що з'являли ся супроти Татар, яко „*inexpugnabili scuto*“, а що вже тепер не можна від їх пересемника чекати того-ж самого. Само по собі, кажучи се, король міг не брати на увагу вдатности чи невдатности наступників Андрієвих та Льва, відгравати відому ролю; може він виявляв в такому стані сю справу, аби тільки одержати від папи заемогу, що була потрібна для него, маючи на увазі досягти певної мети. В сему випадку Татаре відгравали ролю страховища. І справді

¹⁾ „*Hinc est, quod Sanctitati Vestrae insinuatione praesentium cum dolore reverentias intimamus, quod duo ultimi Principes Ruthenorum de gente schizmatica, quos immediatos pro scuto inexpugnabili contra crudelem gentem Tartarorum habebamus, decesserunt ex hac luce: ex quorum interitu nobis et terris nostris ex vicinitate Tartarorum, quos de certo credimus terram Ruthenorum, nostris metis contiguam, occupare, perturbatio indicibilis imminet. Ea propter Sanctitati Vestrae supplicamus quatenus memores servitii nostri, pariter vestri honoris, cum ex eo debito nostrae subiectionis nos et terras nostras teneamini defensare vestro consilio et auxilio videlicet in praedicatione crucis et aliis subsidiis, contra gentem Tartarorum ne occupent terram Ruthenorum et per consequens nos invadant celeriter succurrere dignemini.* Карамз. IV. пр. 275; Stadnicki — Syn. Ged.: II, 10 пр. 22 — „Въ 1324 г. Ханъ Убекъ (по Никит. Лѣт.) послалъ князей воевать Литву; они возвратились съ плѣномъ“ Карамзинъ IV. 280 прим.

²⁾ Див. Lexicon Forcellini, tom. VI., v. „*ultimus*“

король не помилив ся в своїй рахубі, як каже Филєвич, бо в протязі 1½ місяців, від 20 червця до 1 серпня 1326, папа відіслав до Польщі 4 грамоти, то до короля, додаючи єму духа, то до польського духовенства та народу, закликаючи до хрестового походу супроти „схизматиків, Татар, поган та інших ще невірив“, що сусідами були з Польщею¹⁾.

Ржежабек, щоб уможливити свою думку, що Юрій II. з Болеславом Тройденевичем таж сама особа, здасть ся на лист папи Івана XXII., датований 16. червця 1327 до короля Владислава Локтика²⁾. Папа оповіщає короля, що „nobilis vir Boleslaus Russiae“ бажає стати з православного католиком. Хто був сей Болеслав, видати з листу — бо его називають тутечки „pronepos“ Владислава Локтика — а се іменно був Болеслав Тройденевич³⁾. Карамзин каже, що останній, як родич з боку матери Романовичам, „певно, за свого дядька, Георгія держав який небудь уділ в Галичині або на Волині“⁴⁾, а через се саме папа і величає его „dux Russiae“⁵⁾. Ржежабек з сим не згоджуєть ся. На єго думку, папа назвав Болеслава князем руським через те, що він у сей час справді володів Галичиною та Волинем, а покладанне Карамзина Ржежабек вважає за неправдиве. Але-ж сам Ржежабек оповіщає, що Індрих Глоґівський в листі своєму до папи Івана XXII. називає сам себе князем Галичини (Haliciae dux), а папа в листі до брата сего Індрихового Яна Глоґівського називає Індриха dux Lodomeriae. З якої речі? Через те, що Індрих був претендентом на оті руські землі, каже Ржежабек. Через що не покладати, що таке саме могло бути що й до Болеслава Тройденевича? А хіба-ж Володислав Опольський володів коли усею Галичиною та Волиню, що величав себе „dux totius Russiae“? Як син Русинки, з Романової семі, Болеслав Тройденевич міг сам

1) Филєвичь — Ж. М. Н. Пр. XI. стор. 173.

2) Карамзинь IV. пр. 329.

3) Лонгиновъ — Грамот. Юрія II., 50.

4) Карамзинь IV., пр. 329.

5) Cum itaque, sicut exultatione praegrandi nuper audivimus, nobilis vir Boleslaus, Dux Russiae, pronepos tuus, qui ex ritus imitatione Graecorum ab universalis S. Romanae matris Ecclesiae unione dividitur, spiritum, Dom'no aspirante, conceperit ad unitatem ipsius Ecclesiae redeundi, nec bene conveniat, ut ex tuae quod abest, degeneratione prosapiae arbor discepet a radice, rogamus excellentiam regiam quantum affectuose possumus, et hortamur, te nihilo minus in remissionem peccaminum obsecrantes, quatenus praefatum Ducem, cui super hoc per alias nostras literas scribimus, quod relicto huiusmodi ritu erroneo redeat seu veniat in suae salutis praemium ad ipsius Ecclesiae unitatem, paternis et salubribus inducere monitis non omittas“.

Карамзинь IV. пр. 329.

себе вважати кандидатом на галицько-руський престіл, на випадок як би останній опорожнив ся, а в такому розумінню і величати себе князем руським. Опріч того він, як гадає Карамзин, може володів частиною галицько-володимирського князівства, наприклад частиною холмської землі, а значить і міг називати себе руським князем. Ржежабек покладає, що Болеслав Тройденевич був змалку вихований в дусі латинства, був католиком, а вже православним став як дійшов до літ і се вдіяв він не з внутрішнього потягу, а маючи на увазі спадчину Романовичів. Як тільки він одержав її, то зараз же забажав знов занехати православну віру, через що запровадив з папою про се зносини, та ставши наново латинником, почав ревню утісняти православних.

Сеї перехід Болеслава Тройденевича на католика Ржежабек посуває до 1327 р., здаючись на записану у Длугоша під роком 321 звістку, що Болеслав князь Мазовії та Русинів одружив ся в Плоцьку з дочкою Гедиміною, перехрестивши її перед весіллям. А те, що Болеслав охрестив свою невісту в Плоцьку, а не в якому іншому місті галицько-володимирського князівства, дає Ржежабку змогу вимовити, що її охрещено яко католичку, бо інакше, мовляв, Длугош, згадав би про се достеменно. А коли се так, то значить що й сам Болеслав на сей час був вже латинником; вважаючи-ж на те, що він міг бути обраним на галицько-володимирський стіл тільки тоді, коли був православним, значить галицько-володимирським князем він став перед 1327 роком. Болеславови безнечно стало покинути православє тільки тоді, коли почув він змогу обирати ся на приходців — на Німців — а на се було доволі 2—3 років; звіділь Ржежабек випроваджує таке, що Болеслав став князем галицько-володимирським при кінці 1324 р. або при початку 1325, або кажучи інакше зараз-же після Андрія та Льва ¹⁾ та князував до р. 1340, значить доволі довгий час. А що се було так, Ржежабек здасть ся на Яна Вітодурана ²⁾ і тим гадає заперечити Карамзинови та іншим. Ставши православним, Болеслав став іменуватись Юриєм і з тим іменем він навпослі зістав ся, як став знов латинником.

¹⁾ Rębak 16. 17.

²⁾ Карамзинъ, IV., пр. 329. „Causum adventus horum paganorum (Татар на Польщу в 1341) aliqui aliter assignant, dicentes, quod imperator Tartarorum duos paganos breviter ante ista tempora reges satis idoneos Ruthenis praefecerat, quibus successive ab eis per venenum extinctis, procuravit eis christianum latinum (т. є Болеслава мазовецького), qui dum regni gubernacula per plura annorum curricula strenae gessisset, tandem cum numerum et ritum latinorum illic multiplicasset, et hoc Ruthenis displicuisset, illum intoxicabant per venenum tam fortem, quod dissiliit in plures partes“.

Те що Юрій та Болеслав (на думку Ржежабка) таж самі особа, свідчить і Ян із Чарикова. Воно правда, що тутечка замість „Болеслав“ двічі стоїть „Казимир“, але Ржежабек поясняє се помилкою та не того хто переписував, а самого Яна, він бачте, забув. Ян чув імя Болеслава, що отруєно вкупі з іменем его молодшого брата Казимира (князя плецького), що номер 1354—1355 р. своєю смертю. Така помилка стала ся через те, що Ян звик чути про Болеслава, яко про Юрія. Далій в тій же хроніці Яна, під роком 1349 знов згадано про отруєнне Болеслава і тут вже єму надано его власне імя¹⁾.

Розглядаючи критично думки Ржежабка, які він вимовив, треба зауважити, що він не так як слід мотивував їх та що їм можна закинути те саме, що він часто-густо закидає іншим. Справді здаючись тільки на оден вираз в папському листі (*redeundi*), автор з него вже виводить, що Болеслав до того часу, поки перейшов на православного, був латинником. Коли вже й тепер по офіціальних документах можна здібати не докладні вирази, то якже можна вимагати від документів XIV в. безумовної докладности? Далій слову *redeundi* можна надавати розмаїте розумінне — можно розуміти, як розуміє его автор — можно й інакше. Православні схизматики, вони відлучились від поєднання з правдивою церквою; до сеї схизматицької церкви належить і Болеслав. Папа умовляє останнього, яко схизматика, знов прилучитись до праведної матери церкви²⁾. Слово *redeundi* папа міг вжити обертаючись до кожного православного, який бажав прилучитись до латинства.

Те, що змусило Болеслава зробитись православним, хоть і походить може на правду (як се викладає Ржежабек¹⁾, але де шукати доводів на се? Як би такі мотиви істнували, то Болеслав міг би перейти на православного і не при галицькому-володимирському дворі (як каже Ржежабек¹⁾, а і в Черску. Проте стати православним Болеслав міг і без сїх мотивів, бо его мати була православною, бо родилась нею, мазовецькі князі були в приятних зносинах з православними руськими князями (варто пригадати про відносини Конрада Самовитовича до Володимира Вазильковича та до Мстислава Даниловича), а Лонгинов каже, що православне при дворі мазовецьких князів ще в XIV в. було розповсюжено; він вказує на довід сего, що по актах 1339 р. єсть згадка про пароха, що був в парафіяльній церкві св. Юрія в Плецку, де перебував тоді Казимир мазовецький³⁾.

¹⁾ Ręzabek 18. 19.

²⁾ Зр „Др. и Нов. Рос.“ т. III. стор. 322 Альберт Компенський пише між іншим до Климента VIII.: „Чим іншим може стати безсмертним ваше імя серед пізнього потства, коли не спомином про те, що за часу уряду вашого... усі Москалі вернули ся до лона праведної церкви“.

³⁾ Лонгиновъ — Гр. Юрія II, стор. 13. — Смотри возраженія Филевича „Къ вопросу о борбѣ Польши и Литвы-Руси“ Ж. М. Н Пр. 1891, XII. стор. 330.

За тим немає ніякої підпори відсувати перехід в латинство Болеслава до 1327 р. Одно певне можна сказати, що до сего часу він був православним. Те-ж, що Болеслав хрестив свою невісту в Плоцьку, нічого не подає на користь покладанню Ржежабка. Покладемо навіть, що Болеславова невіста була перехрещена в латинство дійсно; але все-ж таки, що се доводить покладання Ржежабка, не можна сказати; можна тільки гадати, що в році 1331 Болеслав Тройденович був латинником. Але докази Ржежабка на користь того, що невісту Болеслава Тройденовича хрестили по латинському обряду, не витримують критики. Длугош, супротивно авторови, промовимо ми, не вдовольняв ся-б самим тільки оголошенням про хрещення литовської князівни, як би се дійсно вчинило ся по латинському обряду (само по собі і ми маємо також право мовити так, як і Ржежабек своє). В Плоцьку могла бути православна церква, так само як у Володимирі католицька (адже-ж сам Ржежабек каже, що у Володимирі і в князівстві було чимало латинян, та і сам Болеслав зі своїми прибічниками був католиком), значить, з якої-ж речі була потреба їздити для хрещення невісти по латинському обряду в Плоцьк? ¹⁾ Се на́тяжка. Се швидче може вказувати, що Болеслав у сей час не був галицько-володимирським князем.

А коли докази Ржежабкові що до переходу Болеслава в латинство в році 1327 непевні, то також непевне покладання его, що Болеслав став князем у Володимирі в 1324—1325 році. Ржежабек відсуває смерть останнього Романовича до року 1322, а обрання за князя Болеслава Тройденовича до початку 1325 чи на кінець 1324; з якої-ж би речі стала ся така перерва? Ржежабек сю яву поясняє через те, що після 1322 р. в Галичині ще було військо Гедимінове ²⁾ але з якої речі він се каже? Адже-ж у сей час Гедимінови потрібне було військо для боротьби з Ливонцями. Филевич теж не згоджуєть ся в сему разі з Ржежабком. ³⁾

На останку обертаючись до відомого тексту хроніки Яна з Чарнкова, ми бачимо відміну в нему в двох виданнях хроніки, у Зомерсберга і у Бельовського. Ржежабек вважає за ліпше друге видання (Бел.), але і в такому разі ему доводить ся брати на увагу одно непорозуміння. Ян

¹⁾ Длугош проте каже тільки про вінчання в Плоцьку: „Boleslaus dux Masoviae et Russiae, filius Ducis Trojdeni Masoviae uxoratur, et accipit in uxorem filiam Gedimini Ducis Lithuaniae gentilem et barbaram. Qua fonte baptismatis a sordibus idolorum ablata, nuptiae ex more apud Ploczkum celebrantur“. Лѣтоп. Зап. Археогр. Комис. IV. стор. 329.

²⁾ Кеґабек 12 (в пр.).

³⁾ Филевичь. Ж. Пр. 1889, XII., 176.

згадує про Казимира (двічі) а Ржежабек поясняє се тим, що Ян забув; а се наче можливо нібито, що Ян усе чув про Юрія, а не про Болеслава. Таке пояснення само по собі, нікого не може задовольнити. Навіть сам Ржежабек завіdomляє, що в другому місці хроніки Болеслав з'являється з власним іменем; вважати же з'яву в сему місці імені Болеслава за допис пізнішого переписувача, як се каже Ржежабек, немає ніякої приклучки¹⁾. Лонгинов зрік ся, пояснення Ржежабкове визнати імовірним; але-ж і те, яке він сам предкладає — не до речі. На думку Лонгинова, „більше буде гаразд помилку що до імені Болеслава відсунути до більше пізнього часу (коли що се помилка і коли Болеслав назвав ся ще й Казимиром) та приписати її малограмотности переписувача, якому все ввижало ся імя Казимира Великого, яке скрізь розходило ся по Польщі“. ²⁾ З якої-же речі той же переписувач дальше не помиляєть ся, а називає Болеслава як сльід? Лонгинов самовольно перероблює сам текст, ось як і читає в перекладі: „Незабаром після того, як Русини отруїли сина мазовецького князя Тройдена, Болеслава, переємника в руському князівстві після смерті свого покійного дядька по матері, великого князя руського Казимира Георгиевича, Казимир Великий, понавшись відометити за смерть свого родича, зробив напад на Русь“. ³⁾ Однакже з якої речі він перевернув *Kazimiro dicto Georgio* на Казимира Георгиевича, розуміючи під ним Андрія Юриєвича? Се вже зовсім самовольне!

Взагалі здаватись на хроніку Яна з Чарикова, щоб вяснити питання про особу Юрія II., не можна, бо як се перше довів добре Филевич⁴⁾, три її перші глави, які мають тутечки для нас велику вагу, не можна вважати за справжні „а через те їх не можна залічати за такі, що мають вагу імовірного джерела“; — сі глави перероблені в XV. століттю, так бодай гадає д. Филевич. Крім того ще по різних виданнях хроніки текст не по всіх однаковий. От на пр. те місце в ній, на яке здають ся звичайно переважно, рішаючи згадане питання, у Зомерсберга написано: — *post (Карамзин; Шараневич та Зубрицький додають ще — coronationem Casimiri an. 1333) non multo tempore mortuo magnifico Principe Casimiro, dicto Georgio, totius regni Russiae Duce, Trojden Dux Masoviae (що кажуть учені треба читати Boleslaus Trojdeni filius) qui avunculo suo in ducatu Russiae successerat, veneno per Ruthenos intoxicatus interierat*“. Ржежабек здаєть ся на текст хро-

¹⁾ Филевичъ. Ж. М. Н. Пр. 1889, XII, 300.

²⁾ Лонгиновъ — Грам. Юрія II., стор. 12.

³⁾ Лонгиновъ — Грамоты Юрія II. — стор. 12.

⁴⁾ Филевичъ — Ж. М. Н. Пр. 1889 р. XII. стор. 299—311—2.

ніки, що видав Бельовський, а там той самий текст ось як пишеть ся: „Et post non multo tempore mortuo magnifico principe dicto Georgio totius regni Russiae duce filio Troydeni ducis Masoviae, qui Casimirus avunculo suo in ducatu Russiae successerat, veneno per Ruthenos intoxicatus interierat“. Карамзин, Шараневич та Зубрицький, маючи на увазі текст, надрукований у Зомерсберга, приймали Казимира за Юрія, Андрієвого сина. Карамзин, на пр. каже: „Значить, Болеслава родила сестра Георгія і здаєть ся напевно дочка Андрієва; а Георгій, опріч християнського імени, міг ще мати славянське — Казимира“.¹⁾ Коли пояснювання отих учених самовільні, то такими треба визнати й пояснювання Ржежабка і інших; значить Филевич мав право промовити: „одно слово, оті 3 глави (хроніки Яна) створило багато більш-менш дотепних, але вкінці самовільних пояснень, що однакже ні трохи не пособили вяснити справу“²⁾.

Зостаєть ся промовити тепер ще де-кілька слів про звістку Яна Вітодурана, на які здаєть ся Ржежабек. Що до него, то воно ніяким способом не годить ся, щоб уможовити покладання Ржежабкове. Він, звернувши увагу на слова Вітодуранові, що піддержують его думку (qui dum regni gubernacula per plura annorum curricula strenue gessisset etc.), зовсім не дає ніякої ваги іншим. А тимчасом сі останні вказують, що Болеслав князував не довго (breviter ante ista tempora), а по друге, що він був, як став князем в Галичині та на Волні, латинником — се значить католиком (christianum latinum).

Таким чином, Ржежабек не подав ні одного такого доказу, який би в стані був переконати читача в тому, що Юрій II. та Болеслав Тройденевич — се таж сама особа а значить і питання про особистість Юрія II. і взагалі про час та обставини смерги останнього з Даниловичів, зовсім не можна вважати, як про се гадає Филевич, за певне³⁾. Швидче можна вважати певною думку тих вчених, які вбачають в Юрію II. одного між Даниловичів. Однакже при тому треба зауважати, що не має нічого такого, яке-б запевняло, чий достеменно був син Юрій II. — чи Андрій, чи Львів. (Чогось усі певні того, що він був сином Андрієвим).

На нашу думку справа могла вчинитись ось-як. Близько 1324 року Андрій та Лев померли; князівство галицько-володимирське переходить до їх пересмців — до сина одного між них — до Юрія. Він володів усім галицько-володимирським князівством (в сему переконують его грамота 1335 р.) з винятком берестейської землі, що відійшла до Литви.

¹⁾ Карамзинъ — IV., пр. 329.

²⁾ Филевичъ Ж. М. Нар. Пр. 1889. XII. 300.

³⁾ ibidem — 1889, XI. стр. 173.

Брянцев¹⁾ гадає, що Юрієви не належав і Луцьк, але він помиляєть ся. В грамоті 1339 р. згадано про воєводу луцького. До якого часу князував Юрій, не можна сказати, а можна тільки бути певним, що єго вже не було року 1339. Правда від сего року відома грамота, яку видав теж Юрій, але очевидячки, се вже не той Юрій. Ся грамота відрізняєть ся від грамот з іменем Юрія і в титулі князя, і згадуваннем складу єго прибічників усе чужосторонців. Дехто між вченими відносить смерть Юрія II. до 1335—1337 року, само по собі переважно через те, що остання та відома грамота з іменем Юрія належить до року 1335. Можна покладати, що Юрій живий був ще і в 1337 році, коли Русини вкупі з Татарами зробили напад на люблинську землю і облягли Люблін²⁾. Непевна річ покладати, щоб Болеслав Тройденевич (коли він на сей час був галицько-володимирським князем), коли склались з Казимиром добрі лади, приймав участь в опустошуванні земель свого близького родича.

Як умер Юрій II., тоді перестав існувати рід Даниловичів; спадщиками зоставались Болеслав Тройденевич та Любарт Гедимінович. Роздивимось, яка вони були рідня з Даниловичами.

Болеслав був сином Тройдена князя мазовецького та Марії, про яку під роком 1341 Длугош пише: „*Ducissa Czirnensis Maria moritur, uxor Trojdeni Masoviae et Czirnensis ducis, natione Ruthena*“³⁾.

Чия була дочка Марія, про се учеші не в одно говорять. Шараневич вважає її за старшу сестру Юрія II. або швидче дочкою Юрія⁴⁾; Антонович — за дочку Андрієву⁵⁾; Стадницький за дочку Юрія II.⁶⁾; Андріяшев те Лонгинов — Юрія I.⁷⁾. Найбільше ймовірна думка двох останніх, коли вважати певним рік весілля Болеслава Тройденевича у Длугоша — то се дочка Юрія Львовича. Длугош каже, що Болеслав Тройденевич одружив ся з дочкою Гедиміна р. 1331⁸⁾; у сей час єму було найменш літ 18⁹⁾, значить він уродив ся року 1313. а шлюб єго матери р. 1312. Наша літопись каже, що Юрій I. виріядив ся женитись до Сузданя року 1281¹⁰⁾. Коли навіть покладати, що Андрій, батько

1) Брянцевъ. Истор. Литовск. Госуд. Вильна 1889. стор. 149.

2) Rocznik Świętokrzyski. Mon. Pol. h. III., Ч. 8. 119, 295 (Kęrabek 41.).

3) Длугош в Лѣт. Зап. Арх. К выпуск IV. стор. 333.

4) Шараневичъ Ист. Галиц. Волод. кн. 126. 149.

5) В. А. Автонович — Мон. 1. 51.

6) Stadnicki — Syn Ged. II. сар. 7.

7) Андріяшевъ — Очеркъ — 207 пр. 7; Лонгиновъ — Гр. Юрія II. 50.

8) Długosz — Лѣт. Зап. Арх. к. вѣсн. IV. — 329.

9) Хотъ бували приклади, що й ранійше одружились.

10) Ипат. 583.

Марії, був першим сином Юрія й родив ся року 1282 (хоть сего не можна казати, бо певно першим сином у Юрія був Михайло, про смерть якого літописець наш звіщає під р. 1284¹⁾), то й тоді року 1312 він би мав тільки 30 років, а значить тоді він би не міг мати дочки певісти. Болеслав, яко син Марії мав деяке право на галицько-володимирський стіл. Другим претендентом — був Любарт Гедимінович. Із стародавньої литовсько-руської літописи, так званої Даниловича, ми довідуємось, що Любарт був жонатий з дочкою володимирського князя: а Любарта пришел володимирський князь к дошце, во Влодимер и въ Луческъ, и во всю землю Волинскую²⁾. Таке-ж саме, як каже Карамзин, записано і по наших родовідних книжках³⁾, а у Длугоша під роком 1382 ось що читаємо: „Lubartus sortem inter fratres non accepit, matrimonium filiae unicae Ducis Wladimirensis sortitus; cum qua illi Ducatus Leopoliensis et Wladimiriensis obveniebant“⁴⁾. Пісторій, як звіщає Филевич в генеалогічній таблиці литовських князів, коли згадує Любарта, то пише: „Lubartus aperte nihil acceperat, sed ex uxore dux erat Leopoliensis et Wladimiriensis“⁵⁾. Хто-ж то такий був отої володимирський князь? „Стрийковський — каже Карамзин — іменує князя володимирського, батька Любартової жінки Агнії Володимиром“⁶⁾; Шараневич в одному місці свого діла: „Історія Галицько-Володимирського Княжества“ каже, що Любарт ожениль ся съ дочерью Андрея, або Льва“; а в другому вневняє, що „Любартъ выводиль право на той престолъ (галицько-володимирський) отъ жены своей, сестры останного князя руского Юрія II.“⁷⁾; В. Б. Антонович, Стадницький та Андрияшев тестем Любартовим вважають Льва луцького⁸⁾; Божинський, Ржежабек, Лонгинов — Андрия⁹⁾. Нема чого й казати, що всі оті покладання непевні. Тутечки напрошуть ся питання: якими-ж землями володів Любарт за Юрія II.? Стадницький, не відкидаючи цілком певности звістки літописи Даниловича,

1) Іпат. 580. „У Юрія князя у Львовича умре сын именовъ Михайло, младу суцу ему“.

2) Літопись Даниловича ст. 27.

3) Карамзинъ IV. пр. 217. „А Любартъ принялъ Волинскій князь во всю землю Волинскую, и жениль ся у него и доста ся ему Володимиръ и Луцкъ“.

4) Dlug. Lët. Zap. Arch. k. выц. IV. Спб. 868 стор. 382.

5) Филевичъ. Ж. М. Н. Пр. 1889 г. XII. стор. 180 пр. 8.

6) Карамзинъ, IV 207 пр.

7) Шараневичъ. Ист. Гал. Вол. княж. 136 і 149.

8) Моногр. I 51 и 75; Stadnicki — Syn Ged. II, 25; Андрияшевъ — Оч. стор. 207.

9) Божинский — Очер. Ист. П. I, 181 і Ржежабек 37; Лонгиновъ. Гр. Юр. II. 50.

каже однакже, що Любартови від тестя (Льва) упала сама тільки луцька земля, а володимирське князівство укупі з галицьким перейшло до рук сина Андрієвого — Юрія II.¹⁾ На думку В. Б. Антоновича луцька земля припала зараз же, як вмер Лев Юрєвич²⁾; так гадає й Андріашев³⁾; Лонгинов думає, що після смерті Андрія та Льва володимирське та-луцьке князівство чи в спадчині чи через завоювання Гедиміном (се штанне ще⁴⁾), впали Любартови Гедиміновичу⁵⁾. Для піддержання своєї думки Лонгинов, між іншим здаєть ся на фундушевий запис Любартів 8 грудня 1322 р. (помилкою замість 1372). Зараз же на другій картці той сам Лонгинов кажє, що інше — „таким робом закликанне Болеслава Тройденевича Русинами на князюванне могло статись близько 1324 р. тільки в самій володимирсько-волинській області“⁶⁾. Де-ж дів ся Любарт? Бобжинський не так дивить ся на справу. По єго вказці, Андрієва дочка виїшла заміж за сина Гедиміновичого Любарта (отримавши в посагу Луцьк). Після смерті своїх руських спільників Андрія та Льва († 1324) він (Гедиміш) рушив далій й гадав собі про панованне над їх володіннями, а через те пад усею Русю. Тільки в галицькому князівстві встиг утриматись син Андріїв, князь Юрій II.⁷⁾ Усі оті покладання вчених однакже упадають, як порівняти їх з грамотами Юрія II. (особливо року 1335); по них видати, що Юрій був паном усього галицько-володимирського князівства (з винятком берестейської землі, та Холму може). Ржежабек, не кваплячись зовсім відкидати імовірности відомості літописи Даниловича, покладає, що після Андрієвої смерті лишила ся недоросла єго дочка і вона була через ворохобників-бояр відсунена від престолу; по згоді бояр заняв пресгіл Болеслав Тройденевич, яко найблизший потомок Романовичів. От через посередництво сєго Болеслава Тройденевича й видано заміж за Любарта дочку Андрія; шлюб сєй й умова що до галицько-володимирського князівства припадає як раз на шлюб сємого Болеслава⁸⁾. Як би, каже Ржежабек, покласти, що Андрій за свого життя видав заміж дочку за Любарта, то тоді, само по собі, після єго смерті, єго дочка, а в купі з нею й Любарт домагав ся-б сєго стола,

1) Syn. Gedymina II, 25, пр. 44.

2) В. Б. Антонович Мон. I. 75.

3) Андріашевъ Оч. 207. Здавання нічого не доводить, бо тутєчки тільки вказки ва ті землі, що давно складали луцьке князівство.

4) Ніякого завоювання Гедиміном Волині не було — се довів В. Б. Антонович — Мон. 1—50—52.

5) Stecki — Łuck — Н. П. Дашкевич. Зап. 96 пр. 2.

6) Лонгиновъ — Гр. Юрія II. стор. 11.

7) Бобжинскій — Ист. Польщи. — Т. I., 181.

8) Rejzabek 41.

— тим часом по документах не має на се жiadної вказки. Покладання Ржежабкові ще більше самовільні, ані-ж інших учених, на яких вказано попереду. Чи нечудно справді — що застається по праву спадчиця, а руські бояре шукають собі князя десь-то на стороні! Чи не користнійше для бояр було-б признати за верховодницю недорослу дочку Андрієву, та користаючи з сего, порядкувати в державі по вподобі? Опріч того, як би були поміж руських бояр такі зрадники, то певно були-б і такі, що заступили ся-б за інтереси недорослої, а се-б справило боротьбу, про яку, промовимо словами Ржежабка, по документах не має анічогоісенько. На чому однакже Ржежабек покладає свою гіпотезу про недорослість Андрієвої дочки? На останку як би Любарт навіть одружив ся з нею вже після того як Андрій умер, за допомогою Болеслава Тройденовича, то не вже-б він чекав смерти Юрія-Болеслава, а не важив ся-б швидко скинути узурпатора? Ні, думка Ржежабова про шлюб Любартів єсть непевна. Швидче можна покладати, що Любарт одружив ся з дочкою Юрія II. (Андрієвича або Львовича¹⁾). На питання се тепер неможлива річ відповідати з певністю, — але відкидати імовірність звістки літописи Даниловича або навіть вважати її тенденційною (як каже проф. Дашкевич²⁾), не має ніякої приєлючки; навпаки-ж, обпираючись на сю відомість, треба вважати Любарта за одного по праву хоч би на володимирьско-волинське князівство. Однакже Любартові придбати єго не довело ся ранійше від року 1340.

Можна гадати, що в часі походу 1337 р. або незадовго після него Юрій II. помер, а з ним укуні перестало існувати мужеське потомство родини Романовичів. Може бути, що Татаре, що ще були навіть на Волині в годину смерти Юрія II., покванились захопити до рук осиротілу землю, та пастаповили своїх кривників в особі 2-ох намісників Татар. Але Русини, не бажаючи коритись їм — отруїли намісників. Про сей вчинок ось що списано у Яна Вітодурана; „causam adventus horum paganorum (Татар на Польшу 1341 р.) aliqui aliter assignant dicentes, quod imperator Tartarorum duos paganos breviter ante ista tempora reges satis idoneos Ruthenis praefecerat, quibus successive ab eis per venenum extinctis“³⁾) Тепер доводилось обирати, переважно, між двома

¹⁾ Не має нічого не можливого в такому покладанню. Коли поглядати, що батько Юрія II. (Андрій чи Лев) родив ся р. 1282, а одружив ся як було єму років 18 себ-то р. 1300, тоді вмираючи 1324 року він мусів лишити спадчика 23 років; року 1337—8 сей останній мав би вже 36—37 літ, а в такому разі вже мав можливість мати й дочку дорослу.

²⁾ Дашкевич — Зап. 46, пр. 2

³⁾ Карамзинь — IV. 329 пр.

претендентами — Болеславом Тройденовичем та Любартом Гедиміновичем. Певно, що проміж руськими боярами були прихильники і того і другого і що після того, як отруїли Татар, мусила скоїтись боротьба між партиями в володимирсько-галицькому князівстві. Певно також, що в тій боротьбі, приймали участь, яко прихильники Болеслава Тройденовича, різні чужоземці (Німці), що оселились в сему часі по головних містах галицько-володимирського князівства і що через свою материяльну заможність, мали не малий вплив на справи в князівстві. Не аби яку ролю відгравали в сему питанню і сусідні землі Польщи та Литви, а також і Татаре, що дивились на галицько-володимирське князівство, яко на свій улус. До них то й обернулись з обох боків, що змагались за відповідю на питання, яке їх інтересувало. Можлива річ, що в справу вдав ся і папа, бо само по собі для него було не однаково, хто буде панувати над Галичиною та Волиню, чи католик Болеслав чи православний Любарт. Повинно бути, що прибічники Болеслава Тройденовича справлялись вчиніише ніж Любартові, бо той же Вітодуран пише, що „Imperator (Узбек) Tartarorum (як померли обидва намістники татарські) procuravit eis (Русинам) christianum latinum¹⁾, се-б то Болеслава Тройденовича, а Ян з Чорткова сповіщає навіть одностайне (unanimiter) обрання на князя Болеслава — quem Rutheni unanimiter sibi in ducem et dominum susceperunt²⁾. Само по собі, що на таке unanimiter треба дивитися як на дуже непевне, бо не можна покладати, щоб усе галицько-володимирське боярство так звiкчемніло, щоб воліло латинського Болеслава як православного Любарта. Як би не було однакже, а певно, що Болеслав Тройденович, що поки не став перевертнем, іменував ся Юриєм, став князувати на галицько-володимирському князівстві і вже в грамоті 1339 р. писаний в місті Володимирі — титулує себе — „Georgius dei gratia Dux et heres Regni Russiae“. Бурмістер львівський Зиморович, в своєму Triplici Leopoli, складеному 1672 року, каже, що мешканці тоді тільки прийняли Болеслава своїм князем, коли він згодив ся на умови, які від него вимагали: „Sola Leopoli a commilitonibus Leonis, Tartaris, Saracenis, Armenis caeterisque stipatoribus Principis mascule defensa, peregrinis dominis portas clausit, nec nisi pactis initis pateficit, ut nimirum Boleslaus titulo ducis Russiae in se sumpto, urbanam multitudinem indemnem ac immunem suis legibus et ritibus vivere permittet, a Cimeliarcho Ducali velut re-sacra, manus cohiberet

1) Карамзинъ — II. 329 пр. Biel. M. p. h. II., 619—756.

2) Ян з Чарнкова — Mon. P. II., 629, У Длугоша — baronum Russiae nobilium que conscesu. Лвт. з. арх. к. IV., 329.

nihilque in publicum sine comitiis centurialis ageret. Hujus modi spon-
sionibus vinctus Boleslaus Leopolim recepit¹⁾. Звістку Зиморовича не
можна вважати неімовірною. Як Болеслав осів ся у Володимирі, певідомо;
не можна також на певно сказати, чи до Болеслава належала уся Во-
линь, чи саме тільки володимирське князівство; може хочби луцьке до-
вело ся на долю Любартові.

Однакже не довго довело ся Болеславові князувати в Галичині
та на Волині. На се князуваннє не в стані був дивитись однак ні Лю-
барт, ні єго сторонники Русьни, тим паче, що й поводженнє самого Бо-
леслава не нахилило на єго бік руської людности. Як буває здебільша
з ренегатами, Болеслав відставши від православної віри, зробив ся щи-
рим говителем єго та пособником католицизму, по тих русько-православ-
них землях, де єму довело ся князувати. Можлива річ, що він так само
поводив ся, як був ще князем якогось шматка землі руської (коли се
ще було); може Ян Вітодуран мав се на увазі, коли казав — *qui dum
regni gubernacula per plura annorum curricula strenue
gessisset...* Належачи усею душею до західного сьвіту, Болеслав нама-
гав ся прищепити західну культуру в своєму князівстві (звідсіль наданнє
магдебургії місту Сяноку, а певно і деяким іншим містам), не питаючись,
чи се подобалось руській людности чи ні. Ставши князем в Галичині
та на Волині через чужоземців може, що на той час зовсім розкорини-
лись тутечки, дивлячись на них, яко на культурну силу, а може й мате-
риально залежачи від сих людий, Болеслав випроваджує їх на перед
(напр. в грамоті 1339 р. стоїть — *omnem hominem judicandum, sive
sit Theuthonicus, Polonus, Ungarus et Ruthenus. Ruthenus* займає тут
останнє місце¹⁾), обставляє себе на около ними, з ними судить і рядить.
Між тими, що підписані на грамоті 1339 р. не має ні одного руського
вельможи і немає, як се бувало поперед, на останку не завсїди, підпису
єпископа (*sub testimonio virorum proborum et honestorum videlicet
Johannis dicti Latta Adalberti advocati de Bahna, Bartholomei, advo-
cati de Varsov, Johannis Brunonis, Leonis de Sywurz*), Длугош же опо-
віщає, що Болеслав набрав „*praefectos suos et officiales curiensesque
ex Polonis et Bohemis et Almanis*. Опріт того Болеслав з своїми при-
бічниками пускав ся на всякі насилування над руською людністю. Той
самий Длугош подає ось яку звістку — „*sive quod tributis datisque*

¹⁾ Карамзинъ. IV., 329 пр.

²⁾ Лонгиновъ. Грамоты Юрія 11. стор 22.

crebro illas exactionaverit gravaveritque, sive quod coniuges filiasque eorum sua incontinentia foedaverit¹⁾.

Таке поводження Болеславове мусіло відхилити від него і його попередніх прихильників з Руснів, а на останку як вже не стало сили терпіти, Болеслава силоміць відіпхнено від престолу — ему, як каже Ян Вітодуран, дано такої отрути, що він розпався на шматки²⁾. Це сталося властиво 25. березня 1340 р.³⁾. Що до міста, де таке скоїлося, то вчені не в одно кажуть. Шараневич напр. покладає⁴⁾, що це скоїлося у Львові, Ржежабек та Филевич — у Володимирі. Вказкою на Львів може служити грамота Митра Детка до кушців міста Торна, в якій між іншим стоїть: „damna vero post obitum domini nostri felicis memoriae ducis Russiae quicumque Lemburgenses intulerunt⁵⁾”; для Володимира ось яка звістка — habuit tres filios Bolkonem, qui reserptus per Ruthenos in Wlodymyrz veneno interiit⁶⁾. Вкупі з Болеславом отруєно і декого з його прибічників.

З листу папи Венедикта до краківського єпископа датованого 24. червця 1341 р., видати, каже Ржежабек, що король Казимир розумів, з якої речі скоїлася ота смутна подія⁷⁾. Траска, Ян з Чарнкова, Ян Вітодуран, Длугош кажуть всі в одно, з якої речі Болеслава отруєно — се перевертання руської людности з православної віри на латинську та всякі насилування Болеслава та його прибічників⁸⁾.

1) Длугош. Лѣт. Зап. арх. к. вип. IV. стр. 330.

2) Ibidem.

3) Ян Вітодуран. Mon. p. h. „ipsum intoxicabant per venenum tam forte quod dissiliit in plures partes“.

4) Rocznik Trzaski — M. P. histor. II. §60. Joh. Vitodurani Chron. Eccordi str. 1862; Roczn. Małopol. M. P. III., стор. 300. Item Boleslaus filius Trohideni ducis Mazoviae princeps Ruthenorum a suis inopinatus circa festum annunciationis beatae Mariae ex hac vita decessit (Rz. 42). У Длугоша під р. 1340 стоїть: veneno in potu propinato in die Anunciationis S. Mariae, alias nono Calendas Aprilis, illum (Болеслава) extinguunt. Длугош Лѣт. Зап. Арх. к. вип. IV. стор. 330.

5) Шараневичъ Ист. Гал. Вол. княж. 153.

6) Voigt Cod. diplom. Prus. III. str. 83, nr. LXI. (Mon. pol. hist. II. — 621 — 2).

7) Biel. M. P. h. III. стор. 284.

8) Ex oblatae siquidem nobis petitionis eiusdem regis (Казимира) serie nuper accepimus, quod cum dudum gens schizmatica Ruthenorum quondam Boleslaum ducem ipsius Regis consanguineum germanum de fidelibus procreatum parentibus, veneno impie, ac nonnullos alios Christi fideles eidem duci, dum viveret, obsequentes, immaniter occidissent, idem Rex huius modi scelus abhorrens, et zelo ulciscendae iniuriae fidei christianae accensus, cum exercitu suo terram Russiae dictam gentem expugnaturus intravit“. Theiner. Mon. P. pag. 468, Nr. 605. (Рѣс. 42).

Так то не стало Болеслава Тройденевича і знов осталась сиротою галицька-володимирська земля! Не довго князував Болеслав — Юрій, а скільки лиха накоїв для руської людности свого князівства!¹⁾ Проте деякі польські історики, заллющивши очі, щоб не звертати уваги на подані події Болеслава, вазать ся промовляти ось які речі: „Таким робом, в той час, коли по смерті Юрія II. хан татарський покванив ся безпосередно захопити край, Русичи стали навпаки сему і покликали до себе за князя Болеслава мазовецького, сина сестри Юрєвої, Марії. Князьованне мазовецького князя тутечки було недовге, але покинуло після себе добрий спомин. Багато польської людности перейшло на Русь, заселили її пустинні, розробили хліборобство і зміцнили звязок між Польщею та Русю“²⁾. Сі слова польського вченого не вимагають пійких пояснень. Після смерті Болеслава Тройденевича почала ся боротьба між Польщею та Литвою за галицько-володимирську спадщину; але ми поки що не торкати мемо сего питання а на смерті Болеславовій скінчимо нашу карту з історії Волині початку XIV. віку.

¹⁾ Як з Чарикова — „qui (Болеслав Тройденевич) legem et fidem ipsorum immutare nitebatur M. P. h. II., 629, Roczn. Trzaski (під 1340 р.) — hic dicitur suis multum fuisse violentus, ipsos capiens et pecunias ab ipsis extorquens, filias eorum et uxores rapiens et easdem dehonestaans, non alias gentes, sicut Bohemos et Albanos super ipsos inducens“. M. P. h. II. 860; Як Вітодурап „Qui (Болеслав) dum regni gubernacula per plura annorum curricula strenue gessisset, tandem cum numerum et ritum Latinorum illic multiplicasset“. M. P. h. II. 860; Длугош — „Odii autem et necis causas varias plerique astruunt, quod videlicet ritus eorum schismaticos abrogare et fidei Catholicae duritatem, ritumquae et obedientiam Romanae Ecclesiae introducere, firmareque illic plurimo studio quaesiverit; sive quod tributis datisque crebro illos exactionaverit gravaveritque, sive quod coniuges filiasque eorum sua incontinentia foedaverit; sive, quod Praefectos suos et oficiales curiensesque ex Polonis et Bohernis et Almanis collectos, probris et iniuriis eos afficere non prohibuerit“. Лѣт. зап. арх. к. III. IV., 330.

²⁾ Вобержинській. Ист. Поль т. I. стор. 182.

Для ювілею Івана Котляревського.

Desiderata.

М. Сергієнка.

I.

Мені давно вже хотіло ся звернути увагу громади й висловити кілька дезидератів з поводу близького нашого літературного свята; — як відомо, 1898 року мине сто літ з часу, як оголошено друком перші пісні перелицьованої Енеїди Котляревського.

Нема чого тут широко висловляти про значінне діяльності Котляревського — не для того зняли ми річ, та й не така се річ, не так вияснена, щоб зазначити її в малій замітці. Звичайно, тепер ніхто вже не зможе сказати, що Котляревський витворив нове українсько-руське письменство, сам собою, що его діяльність була якимсь зовсім новим фактом без попередників. Добре відома річ і в попередні часи не бракувало на Україні письменників, які заводили народну мову в сфері письменські; мотиви, принаймні деякі, писань Котляревського, досить виразно виявляють ся й у попередньому письменстві, і взагалі діяльність Котляревського стоїть в живому, непорваному звязку з культурним життям гетьманщини, з попереднім українським друкуванням і не друкованим письменством. Але-ж таки і при сучасному становищу студій над Котляревським, при всіх відмінах в поглядах на него, незвичайне значінне его особистої діяльності в культурній історії України єсть факт безперечний. Котляревський так щиро обернув ся до народної мови, так рішуче порвав, чи краще сказати — хотів порвати звязки з новою московською мовою й старим славянсько-українсько-польским язичнем, в писаннях своїх так

талановито потрапив на основні ознаки української народної вдачі, що діяльність его різко визначила ся з самого початку. Несвідомо мабуть і для себе самого, Котляревський в своїх писаннях о стільки ясно та виразно виявив змагання тогочасної громади до витворення своєнародної літератури, своєнародної її формою й духом, що заступив своєю постаттю, примусив забути попередні, невизначні, недужі прояви того змагання, й зробив велике вражіння на сучасну громаду. Мотивів поезії Котляревського ухопила ся зараз ціла серія письменників і его писання за часу кількох поколінь мали й мають безпосередній вплив на письменство наше; ближші сучасники Котляревського в письменстві безпосередно вядуть ся з ним, ідуть за его приводом і прикладом. І ми, шукаючи в культурних обставинах гетьманщини, в старому письменстві генези письменства Котляревського, знов таки кажу, жадним чином не можемо заперечити незвичайному значінню его особи. З другого боку, неприємні прояви „Котляревщини“ в пізнішій нашій письменстві й культурному життю (ще й досі дають себе іноді почувати) не заслоняють від очей наших тих здорових, буйних паростів, що вирости з сімя, посіяного полтавським дяконенком. Чи так чи сяк, не вважаючи на деякі свої слабі чи неприємні ознаки, поезія Котляревського проторила стежку українському письменству; очевидно, як не цінувати її, а позитивні ознаки далеко, далеко в ній переважали. Можна сказати, що те, що звичайно робить для того чи іншого прямування ціла школа діячів, зробив у нас сам Котляревський своєю діяльністю. Писання его були правдивим поворотним пунктом в нашій культурно-громадській життю.

Одначе вони разом з тим не zostали ся при самому історичному значінню; вони не заховали ся тільки по істориях літератури та по христоматиях, не залічили ся до числа тих класичних утворів, які всі багато хвалять, та мало хто читає. Навіаки, не вважаючи на свій столітній майже вік, писання Котляревського обертають ся в дуже широкій громаді; „Наталка“ й „Чарівник“ належать до найширше розповсюжених пєс українського театру, а Енеїда належить до найпопулярних книжок, і мала досі (залічучи й повні видання писань) більш п'ятнадцяти видань. Можна сказати, що після Шевченка Котляревський єсть найпопулярний письменник український; ба навіть він має свою окрему, властиво свою громаду прихильників, котрої нема у Шевченка. Простий та веселий тон его поезії, не виявлені гостро, яскраво національні й соціальні ідеї здобули ему сіх прихильників: Поляки, котрих навіть Шевченкові „псалми Давидові“ „застрашали своїм вибором“, з охотою похваляють Котляревського; теж із Москалями. Правда сі самі ознаки викликали дорікання Котляревському з сторони наших патріотів, і я маю на меті тільки за-

взначити сей факт спеціальної популярності Котляревського, а не ставити його на заслугу йому; хоч з другого боку, не вважаючи на той благодушний тон і національні і соціальні погляди Котляревського, досить симпатично й виразно відбилися в його писаннях, аби пильніше до їх придивитися, і під сім веселим, непретенсіозним покривалом провадились помалу ідеї національні й громадські, часом дуже добрі, як те й доводили останніми часами історики нашого письменства. Але про се нам нема чого широко балакати. Я нагадав тільки про історичне й сучасне значіння писань Котляревського, аби довести, що, при таких навіть чи інших поглядах на вартість писань його, вони заслуговують і вимагають від усіх прихильників нашого слова великої уваги й доброго студійовання. Тим часом це можна, як мені здається, заперечити, що Котляревського в нас студійовано дуже мало і, що до него, багато істнує важних питань не досить вяснених а то й цілком непорушених. Нагадаємо про сі питання хоч здебільшого.

II.

По правді, досі й загальна фізіономія, щоб так сказати, й значіння Котляревського в історії розвитку письменства нашого, як мені здається, не вяснені добре. Остра, стороннича Кулішева критика, могла-б бути початком такого студійовання, бо порушила дуже важні питання з сего погляду; але може для того, що надто вже брала через край, що сторонничість її сама в очи кожному різала, вона не привела до такого пильного, основного студійовання над Котляревським, якого треба було жадати. Вона, правда, була примусила покинути перекази старих панеїриків та придивитися пильніше до Котляревського (в сему безперечно її заслуга), але як сама вона, властиве кажучи, майже не йшла далі кількох горячих закидів, так і антагоністи Кулішеві мало що поступили далі того, щоб відбити сі закиди кількома цитатами, кількома, хоч і дотепними фразами; властиві-ж студії над Котляревським незначно посунулись, правда — і не над одним Котляревським. Правда й то, що від загальних оглядів українського письменства, які ми досі мали, не можна й вимагати сего; на се треба студій спеціальних.

Так досі ми не маємо навіть докладної житєписи Котляревського; кілька дат з служебного формуляру, кілька загальних уваг двох-трох сучасників його, 2—3 анекдоти — от трохи чи не все, що ми маємо про него; про внутрішнє життє його ми майже нічого не знаємо. Звичайно, що сі недостачи по часті вже не можна й надолжити, але дещо таки можна було-б зробити й тепер. Прошукавши добре, можна було-б допитатись і до тих паперів його, що передані були в Петербурську царську бібліо-

теку, й звідси пропали,*) знайшли ся-б може й інші, досі не відомі документи й папери, принаймні хоч офіційальні. Переказів сучасників, за певне можна було-б зібрати далеко більше, як ми маємо. З часу смерті Котляревського минуло тільки 54 роки; і в Полтаві й по Полтавщині мусить бути не мало людей, що ще памятають Котляревського, живуть певно ще вихованці полтавського „дому бідних дворян“ і „благородного заведення“, котрим управляв Котляревський; ще більше знайдесть ся таких, що чули цікаві звістки за него від его сучасників.**)

Не можна сказати, щоб зовсім добре були вистудійовані писання Котляревського з погляду їх провідних ідей, ідейного змісту. Над сім питаннєм застановлялись, переважно з поводу Куліша, як то сказано, деякі думки, що не втратили ваги й тепер, й ми раз пораз мусимо вертатись до них хоч і він сам перемінив потім погляди на Котляревського. Але ще не досить; задоволялись звичайно, підібравши для своїх поглядів по кілька цитатів, часто цитували ся вірні: „Так вічний пам'яті бувало у нас в гетьманщині колись“, дещо з мук некельних, але маємо бажати, щоб з'аналізовано було дрібніше, кроком за кроком, всі писання Котляревського й висліджено докладно соціальний, культурний і національний світогляд автора — его відносини до народної маси, до тогочасної інтелігенції й до новонародженої української шляхти, погляди на історичне минуле свого народу й на сучасні авторові політичні обставини, на євонародні й займовані культурні елементи, щоб довести, в якій мірі виявляєть ся у автора національна самосвідомість. Праця така марною не буде.

Далі, не в'яснено добре той ґрунт, ті культурно-громадські обставини, в яких виростав Котляревський, їх вплив на него. Тимчасом пора була дуже характерна, дуже важна. Старі культурні й громадські форми й традиції гетьманщини руйнували ся; знищено гетьманство, Січ, заведено губерніяльний устрій, вже за пам'яті Котляревського „грамотою

*) Про пропажу паперів Котляревського див. замітку Горленка в Київ Стар. 1883. V. с. 146.

**) Не можу здержати ся, щоб не зауважити при сій нагоді, що взагалі наші земляки дуже скупі й лїниво ділять ся з громадою споминками про своїх славних сучасників. Через те ми так мало знаємо навіть про головніших заступників нашого письменства. Тимчасом як напр московська мемуарна література так широко розвилась останніми часами, навіть що до другорядних і третєрядних діячів, в нас вона майже зовсім не існує, виключивши хіба Шевченка. Справді, що ми напр. маємо про Гулака, Квітку, Костомарова? А скільки в нас таких, одначе поважних письменників, що про їх ми знаємо те тільки, що самі вони повідали за себе в своїх писаннях?

дворянству" санкціоновано заведені нові громадські відносини, українське кріпацтво й українську шляхту. Польща впала, польський культурний вплив на масу зовсім зникає по гетьманщині; одержує вплив московське письменство, що з другої половини XVIII. в. стає вже помалу на власні ноги, з рук Українців перейшовши до тубільців. Намість старої академічної освіти й поруч з нею потрошки розновсюджує ся між вищими верствами скептична західна освіта, разом з невизначними мріями про натуральний стан і права чоловіка. Під сими ріжномастними впливами на старім культурно-історичнім ґрунті гетьманщини витворяли ся характерні, дивні комбінації. Посідателі кріпацьких душ, перейняті думкою про свою нескінчену висість над „подлим“ народом, перейняті афоризмом, що „в простого мужика простий єсть обичай, а в письменного особий, політичний звичай“, нахилили ся до сентиментального народолюбства; „благородні шляхтичі“, що тільки-тільки затвердили за помічю московського уряду свої привілеїї, виступали оборонцями української (хоч провінціональної) автономії, кохали ся в українській етнографії й історії й марили про козацькі часи, так ворожі й небезпечні для шляхоцьких прав. На сему ріжномастному ґрунті зросла й початкова наша національна самосвідомість і ріжноманітні складники її (і дають себе почувати й пізніше). Генеза творчої діяльності Котляревського єсть в значній мірі генеза українського націоналізму, й доки не вяснено буде єго культурних і громадських обставин, того важного з погляду культурного розвитку нашого народу моменту, доти не можна буде докладно зрозуміти й того повороту в культурній історії нашої громади, провідником котрого був Котляревський.

Котляревський, вихованець полтавської семінарії, безперечно зріс на культурних традиціях старої Гетьманщини. Отже перша задача — докладно вислідити, що взяв він у свої писання з її культурного запасу. Правда, се річ не легка; культурна історія, духове життя Гетьманщини лежить ще в нас облобом, письменство XVIII. в. ще жде пильних студій, але колись треба буде зробити сю роботу.*) На основі сих студій треба буде порівняти світогляд Котляревського з світоглядом громади гетьманської, єго писання з попереднім письменством друкованим і недрукованим з погляду їх мотивів, форм, мови; на основі усього того вяснити питання, о скільки був своєнародним Котляревський у своїм писанню.

*) Студії коло історії книжного слова й просвіти Гетьманщини в останній праці д. Житецького (Мысли о народныхъ думахъ гл 2 і 3) ще раз виразно показують, як багато цїкавого, важного було в культурнім життю минулого віку, й як ми мало єго знаємо.

Кілька дотепних уваг-що до сього питання в праці д. Дашкевича — се тільки перші начерки й натякання, се тільки завдаток на дальші ширші й глибші студії.

З другого боку писаннями своїми Котляревський подає руку новим прямованням чужих письменств — реакції проти псевдокласицизму й сантимально-романтичному народолюбству. Важно вислідити, о скільки Котляревський тут підляг впливови сих чужих письменств і що він взяв з своєнародної культури. Питання про відносини перелицьованої Єнеїди до інших пародированих Єнеїд (французької Скаррона, німецької Блюмавера й московської Осипова) кілька літ тому було поставлено в анонімній розправі д. Н. М. В.*) потім в розправі д. Дашкевича, але не вияснено рішуче й досі; зафактовано звязок між Єнеїдами Котляревського й Осипова, але відносини їх (хто за ким сльїдкував) після останніх виводів д. Дашкевича застають ся ще непевними і ждуть ще подрїбніщих спостережень. Поважні, особливо біблійні теми перелицьовувались на український лад і до Котляревського, й такі проби були широко розповсюжені; не бракувало й макаронїчних жартів, яких потім ужив і Котляревський. Треба-б вияснити відносини перелицьованої Єнеїди до сих попередників своєнародних поруч з чужесторонними творами. Так само з Москалем-Чарівником, що має перед собою багату літературу інтермедій, де вже ясно визначились й уставились типи пізніщої української комедії (так що до Котляревського, цікаво звернути увагу на тип Москаля) і з тим разом має анальоґїчні з'явища в письменстві московськїм (як показують на „Мельника“ Аблесимова), а особою свого Москаля вяжуть ся безпосередне з резонерами тогочасної західної і московської драматургії (не забудьмо, що Котляревський був прихильний до тогочасного московського театру і сам виступав яко актор). Не яснїше й становище Наталки; звязок сеї пєси з „Козаком-стихотровцем“, на котрого вказують, яко на повїд до написання „Наталки“, треба-б ще вияснити. Не показано відносини сеї пєси й до тогочасних українських культурно-громадських обставин, до вдачі до української етноґрафії, що виразно зазначила ся вже коло тих часів; відносини її до сучасного західного й російського сантимальїзму-также ще треба-б постудювати; хороше порівняннє Наталки з бідною Лізою Карамзина маємо у тїй розправі д. Н. М. В., та того не досить; відносини до західних зразків не зачіплено майже, хоч ми й знаємо, що Котляревський кохав ся в романах Ляфонтена, Коттен, Жанліс.

*) Петербурська часопись „Новь“ 1885 р. кн. 4 і 5.

Як відомо, письменство Котляревського обіймає не малий час; перші згадки про Енеїду ідуть від 1795 р., перші три пісні її були видані 1798 р., четверту 1809 р.; дальші пісні автор друкував уривками пізнішими часами й їх видано було вповні тільки після его смерті. „Наталка“ з'явилась вперше на сцені 1819 р., як пишуть (я не знаю, о скільки ся дата певна й се треба було-б ще вяснити.) За такий чималий час письменство, мусить бути, не зоставало ся без відмін. Ще той же таки Куліш доводив, що останні три пісні Енеїди відріжняють ся від перших і з погляду духу, й з погляду мови: „грубій, але щирій комізм міняеть ся у автора й все більше нерероблюеть ся на штуковау карикатуру. Сама мова, з початку вільна й подібна до зразків бесіди українських шинків, під кінець стає незграбною і мішаеть ся з книжною московською.*) Основну ріжницю між першими й останніми піснями — народовством несамосьвідомим, що мало на меті тішити увічену громаду сценами з простого побуту, й народовством самосьвідомим з поетичним змальованнем народного життя (с. 709—710) признає й д. Н. М. В., до такого погляду нахиляеть ся й д. Петров; бачить градацію в них і Др. Огоновський, хоч виводить її не з відмін в поглядах самого Котляревського, а з его змагання — приготовити помалу непривичаєну ще громаду до національної самосьвідомости й патріотичної діяльности (творча діяльність Котляревського, як здаеть ся Дру Огоновському, з початку й до кінця уявляеть ся, яко самосьвідома). Д. Дашкевич виступає проти острого розріжнювання перших і останніх пісень (с. 32—3). Такий погляд здаеть ся мені більш справедливим, але у всякім разі сі самі відміни в поглядах показують, що справа ся не вистудійована ґрунтовно; очевидячки треба покинути загальні уваги та пильно й дрібно з'аналізувати писання Котляревського; тоді тільки й можна буде вислідити відміни в его писаннях, розвиток поетичної его діяльности. При сій нагоді, не задовольючись сучасним текстом его писань, треба звернути увагу й на попередні редакції. Як відомо, видання Енеїди 1809, було „виправлене“, як значить ся на окладці его; сучасні видання четвертої пісні мають теж хоч і не так значні відміни; дано було знати, що в рукописі останньої пісні були цікаві поправки автора.**) Отже безпримінно треба звернути увагу й на сі редакції, бо і в сих поправках може знайдесть ся щось цікаве для розвитку поглядів і писання поета. Може-б таке студійованне відміни в писанню Котляревського дало звязати ся

*) Основа 1861. I. с. 247.

**) Основа 1861. II. с. 174.

в громадськими тогочасними обставинами, з відносинами громади до писань Котляревського.

III.

Отакі, здебільшого питання повстають що до генези писань Котляревського; нова низка питань виникає, як що здіємо річ про значінне сих писань в історії своєнародного розвитку нашої громади, в історії нашого письменства й про сучасну ролю его творів. Хоч деякі з сих питань також зачіплювано й трактовано в студиях коло історії нашого письменства, може й більше, як попередні, але все таки застає ся зробити чи не більше ще. Так, наприклад, ми не знаємо докладно, як оберпулась українська громада з перших же часів до писань Котляревського; як і в яких верствах вона була розповсюжена, яке робила вражінне, в якому напрямку, себ то як громада розуміла сї писання, на які ознаки писання Котляревського звертала увагу, що в їх подобалось, впливало на громаду, чи тільки поверховна їх форма, чи й глибоше заложені провідні ідеї, може під сим взглядом і з самого початку різні верстви, різні круги громади не однаково прийняли писання Котляревського. Тепер все, що ми знаємо й що звичайно мусять переказувати наші історики літератури — се тільки, що Енеїда Котляревського ще до друку розійшла ся в рукописах і за короткий час кілька раз була видана.

Далі, треба вислідити вплив Котляревського в письменстві українськїм, вислідити звязки й відносини до его писань дальших українських письменників по їх творах; тут єсть ще над чим застановитись. Головні питання — які мотиви писання Котляревського впливали на тих чи інших письменників, як відмінялись сї мотиви, і о скільки сей вплив був добрий чи шкідливий в розвитку нашого письменства й его культурного значіння. Колишніх закидів Куліша, що писання Котляревського, було „найстрашнішою пробою нашому писаному слову українському“, що „визволення від Котляревщини“ було доказом геніяльності пізніщих українських письменників,*) як нам здаєть ся, не вважаючи на тридцятилітню полеміку, ще й досі не розправлено рішуче й коло сего важного питання нашої культурної історії треба ще добре й добре попоратись.

Дуже було-б цікаво вяснити відносини, погляди на Котляревського в нашій громаді й письменстві різних часів. Історія критики літературно-публіцистичної (сими словами я хочу відрізнити її від критики самої естетичної); історія виматань громади від письменства з поглядів гро-

*) Хата вид. 2, с XVII, Основа 1861, I. с. 262.

мадських і літературних — єсть безперечно одна з найцікавіших сторін в історії культурного розвитку народу й літературна історія такого першорядного факту українського культурного питання, як діяльність Котляревського, варта уваги для усіх, кому цікава історія нашої національної й громадської самосвідомости. Цікаво було-б также довідатись і про погляди на писання Котляревського в сусідніх громадах і письменствах — московським і польським.

На останку вимагає вяснення ще питання про сучасну роль й значінне писань Котляревського, о скільки живо ще він зацікавлює сучасну українську громаду, з яких поглядів, й як ми маємо уважати на его популярність; оцінувати, о скільки писання его користні для культурно-національного виховання української громади в наш час, який вплив вони мають; дуже цікаво знати, як приймає й як задивляється на писання Котляревського сільський люд український.

IV.

Я зумисне не зачепив поміж іншими ще одно дуже важне питання чи краще — ігрупу питань що до Котляревського, щоб виріжнити її й зупинити ся трохи коло неї; се мова Котляревського й значінне его в історії витворення нашої літературної мови — справа майже непорушена, тим часом дуже важна. В сегочасному на пів непризананому становищу української літературної мови, при тому значінню, яке Котляревський займає в історії нашої літератури, — се питання не тільки історичне, а живе, пекуче.

Треба-б поперед усього знов таки вяснити відносини Котляревського з погляду мови до попереднього українського письменства. Вже попередніми студиями доведено, що і в раніші часи поруч з язичем існували змагання до запровадження в письменство живої, народної мови, і вона доволі широко входила в писання деяких письменників; для XVII. в. українські елементи письменської мови висліджено в недавній розправі д. Житецького в Київській Старині; письменство XVIII. в., й із сего, як і з інших поглядів, ще чекає студії. На основі таких студій і треба було-б докладно висвітлити родю Котляревського, в якій мірі він тільки вів далі розпочату вже справу й о скільки був самостійним ініціатором, що він узяв у своїх попередників і що дав нового. В звязку із сим питанням треба буде вислідити елементи мови Котляревського й її витворення. Перший елемент, звичайно єсть жива народна українська мова. Треба-б довести, о скільки пильно держав ся Котляревський народної мови, і о скільки самосвідомо. Чи держав ся він виключно місцевого, полтавського диялекту, чи не цурав ся лексикки сусідніх диялектів українських. Другим елементом має бути стара українська книжна мова

в різних її прямованнях — славянщини, штукованого язичія й мови більш близької до народної. Вихованець старої української школи, Котляревський виростав під впливом її, й цікаво знати, о скільки відбився на мові Котляревського вплив сеї старої книжної мови й ріжних знов таки її елементів славянщини, польщини, латини, московщини. Цікаво знати, чи славянїзми Котляревського були тільки спадком по сій старій мові, чи Котляревський сам з власної охоти обертав ся до них; славянщина-ж мала таку значну ролю в витворенню нашої літературної мови! Третім важним елементом мови Котляревського має бути московщина. Московська мова з другої половини XVIII. в. починає розповсюжуватись по Україні, й мова Котляревського прийняла дуже багато московїзмів — такі вирази, як „балагуръ“, „розможжу“, „невключїй“, „шутка“, „зівнув“, „искорчившую ся“, „хотїте“, „волнах“ (2 все з другої пісьні) побачиш, куди не глянеш; ще те треба мати на увазі, що в новіцїх виданнях Котляревського мову таки трохи підправлено, українізовано; в виданню самого Котляревського (1809) напр. пишеть ся не де, десь, а где гдесь, пишеть ся раз-у-раз но де в пізніцїх виданнях стоїть та, ей замість її, раз-у-раз вернет ся, женет ся, пого нить, наплодить замість мяких флексїй, і інше подібне. Треба тільки в сих вислїджуваннях московських елементів мати на опї полтавський діалект; бо інакше, як то часто в наших фільологічних суперечках трапляеть ся, можна залічити до зайювання лексичний матеріял з щиро народного обходу, тим більше, що народна лівобережна мова підупала таки впливови московському з погляду лексики й складні, й можливо, що трохи такий вплив давав себе знати ще й у минулому віці. На се треба звернути увагу, щоб довідатись, що брав сам Котляревський просто, безпосередно з московської мови; разом з тим цікаво-б вислїдити, як користував ся Котляревський московською мовою — чи се залежало від браку потрібних виразів в его лексиконї, чи просто з недбалства. Розправивши сі питання, знайдемо рішенець — в якій мірі близька до народної була мова Котляревського, й о скільки сам він змагав ся підійти ближче до народної мови й держатись її. Далі треба буде хоч в головних рисах показати долю витвореної Котляревським мови у дальших українських письменників, відміни в мові й тих головних елементах, які ми зазначили вище, й відносини до сеї мови української громади.

Вяснити питання, в якій мірі мова Котляревського єсть добра українська мова, — се важно, як я вже зазначив, не тільки з погляду історичного, але й публіцистичного. З табору неприхильних до сучасного прямовання українського письменства часто доводить ся чути похвали мові Котляревського, як і декотрих інчих старих письменників, на

докір штукованій, „кованій“ мові нових українських авторів. У Котляревського справді не дають себе знати скомпоновані, чи то, як кажуть, ковані слова (приглянувшись ближче, може й тут прийде́ть ся перемінити думку, й се також річ буде важна; натомі́сь він щедро уживає, де треба, де не треба, московських виразів, а також й славянських; таку методу помічаємо й у інших старих письменників наших. На наше переконання се не було добре й через таку методу мова линяла, втрачувала свій виразний своєнародний характер, ставала бліда, позбувала ся краси й плястичности.*) Тим часом такої методи навязати українським письменкам хотіли-б багато сучасних. Розправа коло витворення й елементів літературної української мови може дати найліпше рішенець у сій справі.

На сему докінчимо ми перегляд головні́ших питань, що вишикають в студій коло писавь Котляревського. Може кому здадуть ся вони часом надто дрібними, мало цікавими, так що й шкірка за вичинку не стане. Але ми певні, що не так воно. Великому значінню діяльності Котляревського ніяк не можна заперечити, его признають усі; навіть Куліш у ті свої ворожі для Котляревського часи признав, що „з усіми своїми хибами, був він оден з тих небагатьох Українців, що чи просто, чи посередно повели нас ще з тих часів до сучасної нашої самосвідомости“**). Доки не буде вистудійовано широко й ґрунтовно того повороту в історії нашої громади, що вяжеть ся з іменем і діяльністю Котляревського, доти не можна буде вяснити ні розвитку нашого націоналізму й взагалі культурно-громадського життя нашого народу за нові́ші часи, ні рішити докладно багатьох тих питань, які ставить сучасне культурне життя української громади. І коли-ж краща доба для того, щоб зробити се, як не столі́тте перелицьованої Енеїди, столі́тте нового українського письменства і у звязку з ним — українського національного самопорозуміння.

V.

Столі́тте нового українського письменства єсть таке сьвято, що справді заслу́ге урочистого сьвяткування, такого сьвяткування, яке-б показало, що українська громада з погляду національної самосвідомости й культурного розвитку значно виросла за сі сто літ. Найліпшою

*) Отже треба з сего погляду бода́й дуже обмежати думку про „благоді́йний вплив московської мови на виробленне української мови й її чистість, що знаходимо хоч би й у д. Дашкевича (с. 72, 80), як не зовсім відкинути.

**) Основа 1861, I. с. 262.

пробою, де-б вона могла показати себе, було-б, на нашу думку, докладне, наукове й артистичне видання писань Котляревського.

Не завадить зупинити ся коло сего пляну: ачеї теперішній поклик наш не пролунає марно. Я проєктував би видання писань Котляревського з науково рецензованим текстом, з варіянтами й коментаріями, артистичне, оздоблене ілюстраціями до писань, з додатком студій коло писань, що можливо вичерпали-б вище зазначені питання.

Наукова рецензія тексту Котляревського се єсть щільна потреба як для студійовання сего автора, так і з погляду практичного. З того часу, як на писання вийшла „авторська давність“ і вони підлегли „книгарській оргії“, дуже треба-б мати нормальний, перевірений добре текст, що мав би бути зразком для звичайних, дешевих видань. Енеїда дуже багата на варіянти, я перевірів наприклад „виправлене“ видання самого Котляревського 1809 р. з виданням 1876 р. й у перших піснях знайшов кілька доволі цікавих перемін; на зразок наведу кілька (в сучасній правописі) так, наприклад, з самого початку в вид. 1876 стоїть:

Еней болячка був Юноні,
Як жорна серце їй давив,
Бо був тугійший від супоні,
Ні в чім Юнони не просив. (с. 2.)

в виданню 1809:

Еней був тяжко не по сердцю
Юноні, все її гнівив;
Здавався гірчийший їй од перцю. (с. 8.)

або в вид. 1876 р.:

Нептун дочувсь в скляних будинках,
Що пробі закричав Еней;
Він в жіничних метнувь патинках,
Мов кіт од сала до дверей. (с. 5.)

в виданню 1809 може й краще:

Нептун іздавна був драпичка,
Почув Енейв голосок,
Шатнувь ся зараз із запічка,
Півкопи для єго кусок!... (с. 10.)

Або ще, в виданню 1876 р.:

Ішов, ішов, що аж із чуба
В три ряди капав піт на ніс. (с. 63.)

натомієць в старому виданню важкі москвітязми:

Ішов, ішов, аж з русих кудрів. (3 пісня с. 4.)

В четвертій пісні поправлено історичну помилку :

Як Муромець Ілля гуляє,

Як бє Варяг і проганяє. (с. 14.)

в старому видавцю, в новому-ж натомісь :

Як бє Половців, проганяє. (с. 133.)

Єсть багато відмін і в літерах. Як казав я й вище, пізніщі видання значно українізовані. Се теж варто уваги.

Коментарий мав би бути двоїстий: лексикальний — бо Котляревський багато уживає жаргонних слів тогочасної Полтавщини, що не вживають ся, бодай по інших українських краях, тепер цілком, — і історичний. Малюючи український побут минулого віку, писання Котляревського містять в собі багато згадок, натякань на такі речі, що давно минулі й рядовому, а часом і передовому читачу мало відомі або й зовсім не зрозумілі; почавши від таких речей, як деякі причандали тогочасного заможного побуту (побут сільський з того часу не перемінив ся) і до термінів старого урядового устрою, деяких давноминулих обставин громадського й економічного життя, від яких небудь дульбетів і охвотів, лицьських скатертин, піярських грамоток, волів, що гонено до Шлепська, й Греків, що возили риж та маслини, і до різних возних, підсудків, карвасарів — все оте вимагає докладних коментаріїв і не для самого тільки неосвіченого читача. Для людей не дуже знаємих з класичною мітольоґією й змістом правдивої Віргілієвої Енеїди — а таких знайдесть ся не мало, добре було-б доложити й такі коментарії, що рівняли би текст нашої Енеїди з змістом первотвору й обьяняли властивий характер і значінне пародированих дієвих осіб — без сего й гумор Котляревського часто зостанеть ся незрозумілим. Взагалі в обьясненню треба мати на оці ті дуже різномасні веретви, в яких обертають ся писання Котляревського: не кажу се властиве про те юбілейне видання, про яке зняв я тут річ, а про менчі популярні видання, що разом з тим, на підставі сего editio maior мали-б бути видані для ширших кругів громадських; хоч звичайно треба-б поклонотатись про те, щоб і ота editio maior була можливо більше розповсюжена.

Що до ілюстрації, то проєктуючи їх, я зовсім добре знаю, що се річ не легенька. Не кажу про Чарівника та Наталку — ілюструвати їх не трудно (застерегаю одначе від шаржа що до Чарівника), але рисунки до Енеїди добре зробити, на мою думку, чи не трудніше може, як до чого іншого. Се залежить від того, що головний тон Енеїди, можна сказати, не видержаний стало, й головні діячі также не мають здебільшого ста-лого характеру. Еней, наприклад, виступає то розумним, порядним ватажком, добрим товаришем своєї ватаги, то бундючним нікчемним полу-

панком з того панства, що вилупилось за часи Котляревського, добрим тільки на випивку; він хоробрый, поважний проводир, то розпустний гульвіса, що лає на всі заставки своїх батьків; подібні неконсеквентности кидають ся в вічі і що до характеристик і поведження інших осіб, як Дідона, Латин і ін. Енеїда єсть збір окремих малюнків, доволі слабо зшитих до купи; щоб пришити зайвий малюнок, гумористичний пасаж, кинути зайву приказку, Котляревський легко відбиваєть ся, збочує від зазначеного характеру, розпочатої схеми. Се й зрозуміти легко, его мета перекривити класичну мітольоію й разом змалювати сучасну Україну; фабула не має для него значіння, се тільки форма, в яку можна вкла-дати все, що могло відносити ся до властивої мети. Невідома може для самого Котляревського друга мета, змалювання українського побуту, бере гору над першою, справді мабуть початковою метою его утвору; не що як се й здобуло ему певмирущу цікавість. Основний тон Енеїди се, щоб так сказати, теплий гумор; автор з замилованнем малює сучасну Україну, посьміх его не злий, а привітливий, навіть з злих прояв усмі-хаєть ся як звичайно Українець, без злоби. Але тон сей не витриманий у него стало; раз-по-раз він збиваєть ся на карикатуру, або незграбні тривіальности. Суворі для Котляревського критики, як мені здаєть ся, з того й виходили, що не звернувши досить уваги на загальний тон поеми, ображали ся сими збоченнями автора.

Певне, що малярю, який хотів би малювати Енеїду, нема чого збо-чувати за Котляревським, жадним побитом не треба ему бути карикату-ристом. Своїми ілюстраціями має він коментувати те, що єсть доброго, по сей час живучого в Енеїді — картини побуту українського в кінці минулого віку, писані рукою великого артиста. Де Котляревський не ухляєть ся в карикатуру, де не веде, що также іноді трапляєть ся за ним, по вивченій шаблоні доволі багальні картини пародийні, там раз-у-раз дає він, часом в кілька словах, чудові малюнки, що перейняті незвичайним гумором і трохи не динуть своєю реальною правдою. Тут артиста знайде собі багатої здобичи; най тільки перейметь ся він тим же чудовим реалізмом, тою-ж теплою вдачею й легким, незлобним гумо-ром. Такі сцени, наприклад, як зустріч поважної пані Дідони з „вата-гою-гольцянок“ Троянців, тих бурлаків, що ходили колись на Дін на зарібки, на рибу на лиман або що (с. 9—10 вид. 1876 р.), весела гульня у Дідони, з скоками і танцями, з молодецьким гоцаком (с. 13); парастасні столи у „благородної старшини“ пана Енея з кумпанією, сьпіви школярів, сьліпці з кобзами, перебийці й „литвини“ з ведмедем (с. 43), бучний вїзд пані сотнички Венери (с. 55), школа латиньщиків з субіт-ками й тройчатками (с. 130); авдієнція у Латина якого небудь замож-

ного військового товариша, що ще не вкусив фруктів московської або західної культури й живе „на старосьвіцькому“ (с. 134), „нахід“ дворні і підданих пані царської няньки, сцена звичайних тоді сусідських наїздів або находів (с. 149), серія картинок з козацького обиходу — класична картина полків у строю („так вічній пам'яті бувало“ с. 157), збори козаків до війська („боари вмиг скомпонували“ с. 156) полки на поході (с. 165) — подібні сцени так і просять олівця.

Що до наукових студій коло писань Котляревського і в зв'язку з тим — коло родоводу нової української літератури, то я в горі зазначив коротку програму, на яку-б бодай мали відповісти такі студії; до сего можу додати, що при виданню писань Котляревського добре було-б доложити начерк українського громадського побуту, як він змальований в писаннях Котляревського, й порівнянне Енеїди, яко пародії з іншими пародіями подібними (сего писання помалу дотикались; особливо в розправі д. Н. М. В. але не заходились коло него докладніше).

Цевне, що всю ту справу має виконати не оден чоловік; для сего треба праці цілого гурту людей, що поділили-б межі собою роботу згідно з своїми спеціальностями. Така збірна робота могла-б краще від усього показати культурні сили української громади. Істориків України взагалі й ближче Гетьманщини, істориків українського письменства, фільольогів у нас не бракує, й вони тапу *coniuncta* змогли-б добре виконати таку роботу; єсть і артистичні сили; знайшлись би мабуть при охоті матеріяльні засоби для видання.

Правда, ще за півстоліття до Котляревського помічено було, що в нас „не в оден гуж тягнуть“, український роздрат пішов в приказки яко національна ознака, і оден з сучасних Українців доводив мені, що в нас тільки такий плян, тільки такий гурт може бути сталим і згідливим, що складаєть ся з одного чоловіка; але на століттю нашого нового культурного життя треба було-б показати, що сї сто літ не прошли в нас марно й громада наша придбала за сей час троха культурного виховання.

Наукові вісти і критичні замітки.

Prof. dr. A. Lewicki. — Powstanie Świdrygiełły, Kraków, 1892. — P. 8° 389 стор. тексту, нот і додатків. З XXXIX. тому „Розвідок Виділу іст.-філѳоз.“ краківської Академії наук.

Війна Литви з Польщею за Свидригайла.

Вибір Ягайла на короля польського й найважнійший наслідок сего вибору, ціла унія Литви з Польщею аж до її завершеня в Любліні 1569 р., не діждались доси вичерпуючого обробленя. Як сам сей вибір, так неясні доси й дальші події, що вязались з сим вибором і унією. Жерела немногі й неясні, а хоть писано вже чимало і з польської і з рускої сторони про унію, то були то доси більше здогади й бажаня, як правдиве зображене подій, їх значіня і звязи.

Найбільше ще покладних, подрібних вістий маємо з жерел німецьких, іменно — фактів німецьких рицарів, о скілько вони в данім часі мішались в справу Польщі, Литви й Руси. Але хоть вісти сї численні і досить певні, все-ж таки не займають вони сути діла й не дають огляду цілости. Попри істориків німецького рицарського ордену займались подрібно історією перших часів унії також деякі польські історики, особливо Прохаска. Прохаска зібрав багато нових материялів, особливо до часів і особи Витовта; але й сї праці Прохаски не подали взагалі багато нового й важного для поясненя дійсних відносин Литви й Польщі. Проф. А. Левицкий не згоджуєсь виправді у многим з Прохаскою й іншими своїми попередниками, і дає новий погляд на унію від часу вибору Ягайла, але властиво провадить дальше роботу Прохаски й займаєсь часами по-Витовтовими, а головно „повстанєм“ Свидригайла.

Поперед всего старась п. Левицкий означити по змозі докладно саму суть унії, причім кладе велику вагу на погляди й провідну гадку самого Ягайла. Рішучо не годячись з Прохаскою, Смолькою, й Німцем Каро (Саго), підносить він дуже високо першого спільного володаря Польщі й Литви. Ні одна жінка не одержала такого віна й ні-

коли жених не давав єго щиріше; в цілій діяльності Ягайла видно одну мудру й глибоку гадку... Яку? Осібною, доси істнуючою грамотою поручивсь Ягайло, що сам, зі всіма братами, кривними, боярами, підданими знатнішими й найменшими, прийме віру католицьку, римську; всіх скарбів своїх уживе на відзисканє страт обох держав (państw obojga, отже — не одної, сполученої, спільної держави!); сплатить 200.000 фльоренів попередньому нареченому Ядвиги, польських бранців пустить на волю; всі землі свої, литовські й рускі прилучить на вічні часи до корони польського королівства. Не лакомивсь при тім Ягайло на одну молодість, красу й блиск польської королеви, на її посаг (се посльідне певне, бо преці мусів ще нареченого сплатити, а польська корона не була особистим майном Ядвиги). — О що-ж ходило Ягайлі? о що-ж Литві? Литва пішла за могучого волею Ягайла, він сам порішив се діло, а гадкою єго було — сполученє з Польщею. Певно що так, але-ж преці ніхто не лучить ся з другими так зовсім на сльіпо, без огляду на свої обставини, на услівя свого істнованя. На жаль п. Левицький, хоть кілька рази рішучо згадує сю ясну провідну гадку Ягайла, ані разу не обговорює її хоть трохи подрібно... Що Ягайло згодивсь на католицьку римську віру, що получив Польщу з Литвою — се мабуть поперед всего для того, що думав про війну з німецькими рицарями, а также рад був через се полученє укріпити своє не зовсім певне панованє на Литві, особливо супроти Витовта. Але як він думав про всі інші насьлїдки такого полученя та про дальші відносини Литви до Польщі — за сям поки-що дармо питаємось. Можемо дещо вносити з пізнїйшого розговору сих литовско-польських відносин. Згадана грамота з р. 1386 писана по латиньски (урядовою мовою Литви була руска; навіть з Німцями переписували ся литовські князі, на пр. Свидригайло, по руски, — Левицький, I. с. 79, нота 4-а); писана ся грамота очевидно польськими канцеляристами, під доглядом польських сих панів, що держали тоді керму в руках. Чи прикладав Ягайло однакову вагу до всіх її точок? чи розумів їх зовсім однаково, так, як розуміли її ті, що писали, і сі, що наглядали? Здаєсь, що ся річ, вимагала би осібно, подрібного розсьлїду, але п. Левицький рішає її з легкої руки — різко, відразу, мимоходом (бо-ж пише властиво про Свидригайла), бере слова грамоти як найбільше дослївно, односторонно дослївно; не хочемо ні на хвилю сумніватись в добрій вірі автора, ні, але-ж — і Шейльок брав слова договору дослївно, не більше. Але такому дослївному розуміню перечить ціла пізнїйша істория Литви, чи за Витовта, чи Свидригайла, чи навіть за суперника Свидригайла, союзника Поляків против него — Жигмонта Кейстувовича! П. Левицький не сльїдить тогдїшних відносин Литви, не

займаєсь литовськими сторонництвами, їх боротьбою, а преці цікаво, що всі сторонництва литовські, всі князі, всі і все, перечили такому розуміню сполученя Литви з Польщею!

Не наставали на таке розумінє самі Поляки, поминувши вже се, що для докладного зрозуміня їх ставовища в сій справі, треба би ближше приглянутись і тогдішнім сторонництвам в Польщі. Нерівність погляду на відносини до Литви показалаь н. пр. в таборі під Луцком, хоть і як трудить ся п. Левицкий і всі противні свідощтва відсуває, або зове — *kłamstwem*; сам Длугош оповідає, що деякі Поляки перекрадались з польского табору до осадженого Луцка й нараджувались з осадженими; Свидригайло стояв твердо на тім, що з королем війни не провадить, але з „42-ма панамі краківськими“, — ба, закидувано Ягайлі зраду! (Левицкий, 96, 98...). Така-ж нерівність погляду між Поляками проявилась і опісля, вже по побіді над Свидригайлом: поодинокі польські пани, що осіли на „*Rusi i Podolu*“, розпочали на свою руку переговори з Свидригайлом і дали єму навіть далекосяглі обіцянки, сойм (*zjazd generalny*) сірадзький, хоть і як се заговорює п. Левицкий, в основі згодивсь з тими панамі і вивів Жигмонта Кейстutowича — в поле, бо хоть посла польські, на письмі, Жигмонтави много обіцяли, то — *panowie ruscy rozkazów nie posłuchali*, бо їх інтерес власний показавсь сильнійший від писаних „грамот“; п. Левицкий хвалить їх навіть за то (а як строго, згідно відзиваєсь все про Свидригайла!), — *jest rzeczą pewną, że ta samowola panów ruskich przyniosła Polsce* (чи панам?) *nie osenione korzyści, w r. 1430 Podole, a 1437 Łuck* (l. c. 278—280; діялось се вже по смерті Ягайла, за малолітности Володислава Варненського). Що-ж на се сказати? Пригадати-б хіба слова Хмілья: „Я з королем війни не проваджу, але з короленятами...“ Коли Ягайла, мимо цілої єго гарної й високої провідної гадки могли окричати зрадником, то-ж мабуть і у него самого не було се діло так зовсім ясне. А що справді ясне не було, що Ягайла не можна, зовсім не можна робити одвічальним за грамоту з р. 1386, се-ж аж надто ясно виходить з єго поведеня супротив заходів коронаційних Витовта. Що-йно згодом, під напором, а може й гровою своїх дорадників в Польщі — виступив Ягайло против коронації Витовта. Ціле море слів не в силі затопити сеї простої і ясної події.

Тогдашні керманчі польської держави зовсім виразно самі відступили від такого розуміня акту з р. 1386, вперве супротив Витовта, вдруге — супротив Жигмонта Кейстutowича. П. Левицкий сам се признає. 1386-ого р. виступає Ягайло сам, на свою руку; 1401-ого приходять до голосу в справі унії вже й бояри, Витовт стаєсь князем Литви, а не намістником польского короля; ще виразнійше видно се

в дальшій, новій „унії“ 1431-ого р.; але dopiero skutkiem powstania Świdrygielly przyznano wielkiemu księciu i Litwie prawa udzielnosci państwowej, i tak stosunek polityczny między Litwą a Polską postąpił naprzód na drodze ku sprawiedliwości (l. c. 285, 286). По смерті Владислава Варненського показалаь Литва прямо осібною державою і треба було доконечно вибрати в князя Литви на короля Польщі (Казимира Ягайловича, та ще він і не спішивсь дуже), щоб вдержати в силі не то акт з р. 1386-ого, але взагалі звязь з Литвою. Правда, що одні рускі землі по других пропадали при тім, на некористь Литви, а на користь не так Польщі, як поодиноких панів польских. Ще по вигасненю Ягайлонів 1572-ого р., вже по унії люблинській, замічає п. підсудок новгородський Євлашевський в дяриюшу, що Поляки боялись розриву, щоб „Литва з Москвою ся не порозумели“.

Як же-ж міг п. Левицький на вступі своїй праці так різко покликуватись на грамоту з р. 1386-ого? Коли хтось, користуючись виємковим положенем або несвідомостю другого, спонукає его до односторонньої, некористної умови, то се радше пригадує загально прийяті постанови карного закона, як щоб на се можна покликатись...

Але Литва не тільки стратила через унію кілька земель руских; при страті попала й у насьміх. Характеристичне, дуже характеристичне становище супротив унії й її твірця займає перший польський історик сеї унії, майже сучасний Длугош. Він був душею відданий тогдішнім керманичам польської держави, а — *dzielne to było pokolenie magnatów, wszyscy zgodni ze sobą, każdy w myśl wszystkich, a zawsze zgodnie z celem ostatecznym, przejęci głęboko swoim stanowiskiem, roztropni, przebiegli, bezwzględni, nieubłagani... jak niegdyś senat rzymski...* (l. c. 289). На жаль довідуємось за мало подрібного від п. Левицького про тих політиків, щоб ми могли хоть вчасти провітрити его слова, а се, що довідуємось не доказує великої згоди, хоть і вказує може на хитрість та безоглядність. Але-ж Длугош був чоловік розумний і образований, гуманіст, святиеник, патріот. Та мимо того всего він-якось не дуже одушевлявсь Ягайлом: він називає его тупоумом (*hebes*), а се чей также не скріпляє ваги всяких виданих через Ягайла грамот. Що більше: він виразно не любить „великого“ Ягайла, прямо поневіряє его, бо-ж інакше не кидав би на него болотом, не кидав би підозрінь на честь всіх чотирох его жінок, на правовитість его синів. П. Левицький каже на се, що — *Długosz żył w brzydkim gnieździe plotek* (l. c. 12), але-ж гніздо се — то були як раз ті славні магнати... Прикро й сумно.

П. Левицький видить в унії Литви з Польщею ідеал і вір уній. Коли в наслідок сеї унії почалось угнітанє руского обряду (l. c. 4:

do posłuszeństwa kościołowi rzymskiemu nawet karami cielesnymi zniewoleni być mogą), коли Русинів і Литовців руского обряду не допущано до прав, — то діялось се з огляду на — uprzedzenia wieku: o zupełnem natychmiastowem zrównaniu myśleć było niepodobna (I. s. 9, 287). Але унія була взагалі подією, на яку століттями треба чекати, звичайно часи нові, була протестом против космополітизму й перевазі німецькій (і одно й друге відразу?), унія посунула границі Європи до Азії, сотворила „нову форму“ цивілізаційної праці, в ній проявилась світові нова основа освічення народів, не через підбій та викоринюване слабших, але через братерство, пригортане варвара до себе, піднесене его до власної висоти. Але unia ta nasza była jedyną w świecie, — не така, як кальмарська, великобританська, іспанська. Ті були політичні, наша була цивілізаційна; кальмарська скінчилась ненавистю й різнею, роздором, — наша скріплялась і росла, й перетривала до кінця. Що властиво називає п. Левицький кінцем? Унія Литви довела до війни з Свидригайлом; коли-ж в сій війні Русь упала, руських князів не стало, коли присмирено й посьлідних маґнатів (Михайло Омелькович, Федір Більський, кн. Гольшанський, 1482; кн. Мих. Глиньський, 1508; унія люблинська, 1569), коли присмирено й духовенство (1596) — почались зараз-же неспокої козацкі, а „скінчились“ ті неспокої як раз з кінцем унії. І як інакше мали й могли скінчитись супротив признаної самим п. Левицьким несправедливости й нерівности? В часі повстання вже не Свидригайла, але Тараса Трясила гетьман Конецьпольський „показувалъ слезы, стираючи трупъ великій, тые слова мовячи: отожь унія, лежить Русь съ Поляками... Мниси Домѣнѣканы мечь посвящовали... зъ тымъ докладомъ, же на то поганство на Русь, жебы ихъ выкоренити“.

Tę nie chodziło o tłuste latyfundiya ruskie, ale o najwyższe dobra ludzkości, wiagę i cywilizacyę: чи-ж тільки по одній стороні? Але унія рівночасно кидала фермент в суміжні краї, розбуджуючи симпатії для себе, на пр. між ческими гуситами, ба — по містах, що були під верхнею властею німецьких рицарів (шкода, що не між Русинами грецкого обряду, та не на Литві). Унія деморалізувала цілу середньовічну систему, була протестом і революцією против всепоглощуючому середньовічному імперіялізму. Тож переведене її на ділі домагалось нових способів, без огляду на кого небудь, без огляду, які се способи (I. s. 128—130). Здавалось би, що супротив сего Поляки дадуть волю й рівність Руси, так ні — вони лучать ся з єретиками-гуситами, бунтують против німецьких рицарів їх піддані міста, умовляють ся за плечима короля угорского, а німецького цісаря Жигмонта — з угорськими

панами. Против Свидригайла підмовляють Жигмонта Кейстутовича, а коли сей останній не йде їм зовсім під лад — попирають по трохи й Свидригайла. Коли їм сего треба против Свидригайла (щирого католика!), обіцяють на останку навіть рівноправність рускому обрядови, хоч Свидригайло й сам з своєї сторони заходивсь коло унії церковної руского обряду з латиньским; що правда, великих наслідків се „зрівнане Руси“ не мало, заховавсь лише переклад дотичного документу, і то в приватній бібліотеці Радивилів, — було з тим зрівнанем мабуть так само, як пізнішими умовами в Зборові і в Гадячі. В дійсній унії церкви рускої з римскою, на соборі флорентийським 1439-ого р. — *Polacy nie-stety bezpośrodniego udziału nie wzięli* (l. c. 288), і при всіх зрівнаннях і уніях ні Русь, ні руска церква дійсного зрівнання таки до кінця не діждалась, ні 1439, ні 1596.

Ся боротьба з імперіялізмом не дуже давсь поперти подіями. Імперіялізм упав враз з Гогенштавфами, упав — коли голова Конрадина покотилась під топором ката, коли папа звільнивсь зпід тиску цісарів, міста італські відотхнули, а Німеччина розбилась на атоми. Тоді то подвинулась і Польща, під Локтиком і Казимиром. Так що-ж — помимо корисних обставин поехала тоді Польща надї на Шлезек і Поморе, а кинулась на схід, все дальше на схід. Просте продовжене сеї політики, а не щось особливого, іншого, бачимо й по смерті Казимира, й по смерті Людвика. По перерві династії Пястів послідувала перша „елекція“, й зачалось в Польщі то, що бувало й у Німеччині, Франції, Англії, на Угорщині: господароване можних родів. Якогось братерства, цивілізації, ідеальних змагань — не було ту ні більше ні менше, як всюди в Європі.

Радше можна-б що іншого завважати: та війна 42. панів з Свидригайлом, — умови з Гуситами, а рівночасна політика Збигнева Оленицького на власну руку против Гуситів, — се щораз нове то гнічене, то рівнане Литви та Руси (і то не всеї!! але поодиноких литовских і руских родів, а що найбільше земель, на пр. Луцкої (l. c. 156), — підбурюване чужих підданих, — самовільні умови „руских панів“ з Свидригайлом, — все то вказує не так на революцію против імперіялізмови, як на внутрішній фермент, самоволю й незгоду, анархию; той внутрішній фермент не допустив дійсного побратаня, за те видав Зебжидовских і Любомирских, викликав війни козацкі.

II. Левицькому не можна відмовити доброї волі й заслуги. Він зібрав до купи багато подробиць, провірив їх критично, додав деякі невидані документи. Але хибне, сентементально-фразеологічне становище его супротив подій, багато знижує вартість его праці. Серед безчисленних дрібниць, при всяких можливих натяганнях виводів, губить ся

гадка, затрачуєсь перспектива. Треба до того ще одно додати: п. Левицький дає властиво не так річ про війну з Свидригайлом, про відносини в Польщі і Литві і т. і., як більше історію воєн, спорів та переговорів Польщі — з німецькими рицарями. Залежало се вчасти від жерел, бо жерела переважно німецькі, але власне треба було обмежити інші подробиці, а займитись докладніше властивим предметом.

З хибного становища автора виходить сама собою потреба дальших доповнень, а также провірок. Хибно й односторонно виходить особливо характер самого Свидригайла; не був він ідеальний, як не був ідеальний ні сам Ягайло, ні сучасні політики польські. Але доля его, як і доля Ягайла, робить вражінє дивно трагічне. Ягайло — щоб ему не закинути — до кінця любив свою Литву, заступав її, як лише вмів і міг. Але любив її і Свидригайло: побитий і упокорений, ще на смертній постелі дбає о се, щоб Луцк по его смерті доставсь Литві, не Польщі; за те-ж називає его п. Левицький *starum warcholem*, але певно не ужив би тих слів, коли-б ходило о князя польського й землю польську! Але навіть справи воєнні виходять у п. Левицького неясно й попутано, особливо о скілько дотичать литовських і руских князів. П. Левицький навіть не пробує розібратись в тодішніх відносинах Литви; час до часу появлюєсь оден то другий литовський або руский князь, раз по тій то знов по другій стороні, без ладу й звязи.

За те не пропущена ні одна нагода для тенденційних заміток. Мимо всего ученого пристрою, книжка п. Левицького — властиво велика, тенденційна брошура; а правду сказати, дійсних, нових добутків в ній мало. Тенденція се не нова, і не ліпше умотивована, як в інших подібних книжках: будьте-братями, бо ми так хочемо; будьте при тім такими — якими ми вас мати хочемо; чекайте терпеливо, аж минуть ся *przedzenia wieku*, а хто чекати не хоче, той ворог віри й цивілізації, варвар, азіят! *Все отсе* знайшлось в книжці п. Левицького. Мають і інші народи свої погляди на свою місію культурну, свій характер, свої заслуги, але у Поляків виступають сі погляди й ілюзії прямо в патологічній формі; досить згадати їх не так ще давний їх месіанізм.

А шкода була-б для нас одних і других, шкода велика, коли-б таке зображуванє історії мало тревати й дальше, що більше — мало проникнути в більшій як доси мірі до поважних праць наукових і викликати переконанє — про безуспішність всякого порозуміння. Не беремось переконувати Поляків, але не можемо дати й собі накидати гадок. Замість штучно оправдувати се, що оправдати годі, — бо тоді преці все оправдати би можна! — замість заглушуватись звучними словами, ліпше просто і ясно признати і шанувати чужі права. Найкращі фрази не змі-

нять почутя, що витворилось через сотки літ, на основі подій, а може его змінити тільки дійсне признане й пошановане прав. In hoc digno vinces, — а до сего фраз не треба, але діла.

I. Корженко.

Franciszek Makulski. Bunt ukraine czyli Ukraina nad Ukrainą uwagi z przydanem kazaniem w czasie klującego się buntu. W drukarni wolnej. Nakładem autora, roku 1770 p. 1—206.

(Про причини бунтів українських в брошурі з р. 1790).

В р. 1890 появились в Росіі три книжки, що обговорюють Хмельниччину і коліївщину та й тим іменно визначають ся, що приносять з собою багато і нового матеріялу і нового погляду на ті найвизначніші в нашій історії суспільні рухи. Суть то: 1) П. А. Кулишъ: Отпаденіе Малороссіи отъ Польщи (1340—1654). Москва 1890. 2) Геннадій Федоровичъ Карповъ: Въ защиту Богдана Хмельницкаго. Историко-критическія объясненія по поводу сочиненія П. А. Кулиша: Отпаденіе Малороссіи отъ Польщи“ в I. томі „Чтеній въ обществѣ Исторіи и Древностей Россійскихъ“ за р. 1890. 3) Шульгинъ Я.: Очеркъ Коліивщины по неизданнымъ и изданнымъ документамъ 1768 и ближайшихъ годовъ. Оттискъ изъ Кіевской Старины. Кіевъ 1890.

Поаяк обговорюють вони відносини українсько-русского народу до колишньої польської держави, то цілком природно мусіли звернути на себе увагу польських істориків. І звісний історик польський Корзон подає в органі львівського Товариства історичного „Kwartalnik historyczny, gosznik VI. 1892“. свої рецензії на ті три праці, та на жаль не з однакою предметовостию. Бо коли рецензія на праці про Хмельниччину заслугує задля свого научного спокою на повне признане, то ніяк сего не можна сказати про рецензію на працю Шульгина про гайдямачину.

Рецензія та є так пристрасно полемічна, що автор її навіть позитивної думки про гайдямачину просто не подає, лише каже догадуватись, що цілий рух — то або найчистіший розбій шайки грабіжників, сповнений цілком без причини на найневинніших людях, або се діло рук звісного Мелхиседека Значка-Яворського, від 1761 р. ігумена монастиря

Мотренинського коло Жаботина¹⁾. Не перечу, що Мелхиседек — се головний мотор, або радше найбільше свідомий чоловік, що пустив машину суспільну в той страшний рух; ба, але хто-ж зложив машину зі всіми потрібними кільцями і прирядами, пригожими як раз до такого а не іншого руху, хто дав силу Мелхиседекови пустити ту машину в рух, звідки взялись і за яку ціну помічники Мелхиседека (Зелізняк і др.)? А то всьо чей простим розбоєм пояснити годі, хоч і того елементу, як всюди в подібних случаях буває, було в гайдамаччині не мало²⁾.

Надіючись, що щирій голос сучасного чоловіка і то Поляка може мати в осуді цілої справи може навіть більше ваги, чим теоретичні здогади пізнійших істориків, подаю зміст а по части й дословні виписки з цікавої брошури польскої XVIII. в., котрої мабуть не знають а бодай не цитують ні д. Корзон ні д. Шульгин. Книжка ся має заголовок в горі виписаний

Написав її Франц Макульський і присвятив Северинові Потоцкому, послowi з воеводства брацлавського „na sejm zaczynającą epokę wolności Rzeczypospolitej i wzrostu seб то сойм чотиролітний. Як видно з цілої брошури, написав її Макульський підчас Сойму з горячого та щирого патріотизму, хотівши спонукати Сойм до таких постанов, котрі би зміцнили на будуче польську державу, усуваючи хиби минувших часів. З кожного его слова віє щиростію і любовію вітчизни, так що о правді его слів годі сумніватись.

В переднім слові хвалить Микульський Северина Потоцкого за его людяне поступованє з підданими, між тим коли: „widok wielu Panów i ich subalternów, gorzej niż z zwierzętami postępujących z ludźmi, wzruszyły mnie i przerażyły zalem najgwałtowniejszym aż do zakątków duszy, przeselając westchnienia, każąc złożyć ich chciwości i bezsumieniu jako materji palnej, do podniecienia buntu, straszneho zawsze dla Polski“ (стр. 7).

Їдучи з України до Варшави записував Макульський свої гадки, які насував єму вид зруйнованого бунтами гайдамацкими краю, в подорожнім дневнику і з того дяриюша внемки видруковані як раз в отій брошурі, про котру бесіда. Передовсім же відповідно до тенденції брошури подає наперед гадки про причини бунтів а відтак ради, як би їх усунути. Для нас важна хиба перша частина. Макульський дійшов до

¹⁾ Korson: Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta, Kraków 1882-I. p. 199—206.

²⁾ Волод. Антонович: Исследование о гайдамачествѣ Кіевѣ 1876.

того, що причинами бунтів є: „nieoświecenie prostoty, przemoc (насилства) możniejszych, uchylanie sprawiedliwości, nieufność między narodem a tronem, niezgoda, intrygi, zawiść, zaufanie zbytne w swych siłach, męstwo zaniebane, gnuśność duchowieństwa, interes prywatny przenoszony nad interes powszechny, wpływ obcych mocarstw, złe strzeżenie granic, wolność rozszerzania szczy, Kijowskie odpusty i nierząd z nieustanonej formy rządu słabego“ (стр. 21—22).

Ті, що правда, досить загальні уваги розвиває він даліше з поглядом на стан України і аналізує досить тонко всі моменти, що викликають масові заколоти на Україні. Макульський добре підхопив той момент, що пісні та перекази народні про подвиги козацтва, про недавню свободу і волю представляли мужикам їх залежність від панів далеко прикрийшою, як вона була в дійсності і против того упадають всі аргументи, які мають доказувати, що до причин бунтів українських годі, мовляв, вчисляти й не вдоволене із за соціального положення люду для того, бо в інших частинах держави польської була неволя і залежність економічна далеко тяжша а бунтів таких не було.

В тім згляді поясняє нам Макульський ще й другу появу знаменито. Звичайно наводить ся, що данини чи десятини, які складали мужики панам, були вельми малі, то-ж і як могли ся мужики на них жалувати. Так, правда, були малі, але на папери для пана, що жив в Варшаві а що робили їх офіціялісти, того крім Макульського ніхто не памятає. „Panowie są częstokroć niewinni, lecz ich subalterni, to jest officyaliści aż nadto bywają wykroczeni... Officyalista, który ma wybór (podatku) sobie zlecony, mający ekzekucyą przydanych sobie kozaków, despotycznie po possessorskich wioskach wydając swoje surowe fermany do ostatniego zniszczenia i nędzy przyprowadza poddaństwo“ (Стр. 25—26).

Чи-ж диво, що така самоволя викликувала невдоволене, а в данім случаю й чинний протест недавно ще вольного населеня, тим більше, що справедливости на кривду нігде було шукати? „Sprawiedliwości wrota są nam zamknięte“ — кажуть в однім селі хлопцi Макульскому — „pukać nawet do nich nie wolno, forum nie mamy, a dochodzenie krzywud chociaż prawne, chrzci się zaraz buntu nazwiskiem“ (Стр. 33).

До того долучає Макульський ще брак образованого духовенства, котре би зуміло впокувати в повірену собі паству чуте пошанованя істнующого ладу (56—63); даліше агітації православної Росії і православно-го духовенства в загалі, на останку брак потрібної сили військової на

Україні, яка би кождий бунт в зародї могла здусити і в краю лад вдержати (77—90).

Додаймо до того ще вплив Запорожа, а будем мати, коли не всесторонну, то в кождім случаю вірнійшу і правдивійшу характеристику причин бунтів українських, чим гадки тих істориків, що причину тих масових рухів добачають хиба в однім якимсь улюбленім моменті прим. в антагонізмї релігійнім, або національнім або виключно в агітації політичній або на останку в розбійничій охоті люду, що шукав в сей спосіб наживи для себе на панських добрах, що правда, оброблених своїми руками.

Іван Копач.

СПРАВОЗДАННЄ

про діяльність і розвиток

наукового товариства імени Шевченка.

Дня 11 н. ст. мая с. р. відбули ся перші загальні збори наукового (а з черги десяті збори від засновання) товариства ім. Шевченка, котрими почала ся нова єго доба. В саях „Руської Бєсїди“ і „Просвїти“ зібралось поважне число членів, як доси не бувало (більш 50) і се стає найкращим доказом, яку велику вагу прикладає наша суспільність до засновання і розвитку наукового товариства. З місцевих явили ся між іншими проф. Др. Ом. Огоновський, краєвий інспектор Іван Левицький, директор руської гімназії Харкевич, сов. Ал. Торонський, проф. Партицький, Вахнянин, Верхратський, член виділу краєвого Др. Савчак, Др. мед. Щ. Сельський, прибули також гості з провінції: артист Корнило Устиянович, посол К. Телішевський, адвокат Др. Дїдошак, Вол. Лукч Левицький і кількох сьвящеників. Всі зібрані були переняті тою думкою, що кладуть почин до поважної інституції, котра стане певною і несхитною підвалиною широкого розвитку українсько-руської літератури і національності. Збори відкрив о год. 10¹/₂ перед полуднем заступник голови посол Ол. Барвінський такою промовою:

Сьвітлі Збори!

Десятий раз збирають ся члени Товариства імени Шевченка на загальні збори, щоб спільно порадитись про долю сего товариства і єго розвиток. Снм разом припала менї та честь, відкрити десяті загальні збори, котрі в історії розвитку нашого товариства мати муть превелику вагу, значінне нової доби. Се бо Товариство імени Шевченка вступає на нову дорогу, на широку ниву наукової праці в рідній мові, стає на-

уковим товариством. Се хвиля історичного значіння в культурнім і національнім розвитку українсько-руського народу, бо ми кладемо угольний камінь під нерукотворну сьвятиню, де зберегати і плекати меть ся найцінніший скарб, найдорожша спадщина, найперше живлѳ нашого національного життя, наша рідна мова.

Всілякої долі зазнав українсько-руський нарід за весь час життя історичного, як далеко сягає про него писана память, та опинив ся по сій віковій боротьбі з усякими злиднями на самім краю занепаду національного.

„Доборолась Україна до самого краю“, — можна справедливо промовити з нашим безсмертним Кобзарем. Важка невимовно була доля України-Руси

„Обідрана сиротою
По-над Дніпром плаче...
Тяжко-важко сиротині
А ніхто не бачить, —
Тільки ворог, що сьмієть ся.“

Здавалось, що на попелищах нашої історичної минувшости зовсім погасла іскра народного життя. Однак інакше доля судила; показалось, що

„... в попелі тліє
Огню іскра великого,
Тліє, не вгасає...“

Тою іскрою живущою, тою невмирущою силою, що затаїла ся в попелищах занепавшої тяжкими невзгодинами українсько-руської нації — було наше рідне слово. Хоч так занепавав наш нарід, однак Всевишній покликав єго до нового життя:

Возвелічу
Малих отих рабів німих!
І на сторожи коло їх
Поставлю слово.

Отсе-ж те слово, що дало животворящу силу двом сусіднім літературам, польській і московській, стало тою іскрою, від котрої затліло ся і розгоріло нове життя і показало сьвітови, що при всяких злигоднях, що по тяжкім лихоліттю не перестав жити нарід українсько-руський, що таки

„ще не вмерла Україна!“

В курних хатах, під сільською стріхою зберегла ся та животворяща сила і проявляла ся то тужливою піснею, то поважною думою або жартовливою приспівкою, поки Котляревський перед несповна сотнею літ

видобув з забуття нашу рідну мову, вивів її на широку літературну ниву й усунув тим способом звідсіль з одного боку язикову мішанину, якою її занечищено, з другого боку відсунув московську мову, що почала вдомашнювати ся на українсько-руській ниві.

Спершу появило ся нове українсько-руське письменство сьміхом крізь сльози над гіркою недолею і занепадом українсько-руського народу, сатирою докірливою знікчемнілому українському панству, але небавом полилось наше рідне слово чудовою піснею Шевченка, що розлилась голосною струєю далеко по-за межі України-Руси і проголосила усему сьвітови істнуваннє українсько-руської народности в імя рідного слова і окремішного самостійного сьвітогляду.

Голосним гомоном відбилась українська пісня аж під Бескиди і пробудила з тяжкого просоня Галицьку братию,

„І о диво! трупи встали
І очи розкрили!
І брат з братом обняли ся
І проговорили
Слово тихої любови.“

Отаке диво вдіяло наше рідне слово, воно стало для нашої запашеної, знехтованої і завмершої нації живущою-цілющою водою, що воскресила її до нового життя.

Почалась тепер нова боротьба українсько-руського народу за его право народне, за его істнуваннє, та вже не шаблюками і мушкетами, а живим словом, громовою піснею, від котрої потряслось могуче царство. Злякались державці потужного царства і розіслали благовістників українського слова по різних казематах а великого кобзаря України-Руси запроторено в далеку азийську пустиню, щоб зломити его тіло і вбити его духа. Однак і ті тяжкі кари перших мучеників за рідне слово не вбили народного духа, не загалили широкої струї, якою поплила наша рідна мова. Затамоване русло сціпеніле від північного подуву кригою поширшало, пісня українська стала ще голоснійшою, робота на ниві рідної словесности стала ще жвавійшою і склала ся з тими робітниками і благовістниками правди в рідній мові, як з євангельськими проповідниками, до котрих промовив Спаситель: „Коли гнати муть вас в одному місці, утікайте до другого.“ Склали ся такі події, що цивілізований сьвіт не хоче віри няти в можливість такого дива, — що в Росії можуть появлятись букварі і книжки для початкової шкільної науки: татарські, самоедські, тунгузькі — не вільно однак бути там книжкам українським; що вільно там проповідувати і перекладувати слово Боже всякою іншою мовою. —

тільки не українсько-руською, що вільно видавати часописи і журнали на всіх мовах великого царства, лише не вільно видавати на українсько-руській навіть малесенької газетки хоч би такої як тутешня „Читальня“. Отже дійшло до того, що жерело затамоване в однім місці пробило собі вихід в другім.

Ані насильство над письменниками українськими в 40-ових роках ані славний указ забороняючий українщину з 18 мая 1876 року не вбили духа українсько-руського народу — він найшов собі захист під крилами австрійського вірла. Отут в конституційній Австрії наше рідне слово і в церкві і в школі і в уряді здобуває собі щораз ширше пристановище і еднає собі громадянську повагу. Коли-ж українсько-руському народови свобідно в межах австрійської держави зберегати, плекати і розвивати найдорожший і найцінніший скарб народного духа — рідне наше слово завдяки великодушности нашого наймилостивішого монарха, то я певний, що буду вірним товмачем чувств сьвітлого збору, коли піднесу оклик: Наш Наймилостивіший Цісар Франц Йосиф най жиє! (Зібрані підносять трічі сей оклик.)

Двацять літ вже минає, як в серцях горячих патріотів України-Руси зродилась гадка оснувати тут літературний кіш, літературне товариство для безпечного розвитку українсько-руського письменства, і наіменувати єго іменем того, що зробив голосним українсько-руське слово в цивілізованім сьвіті — товариство імени Шевченка.

Щедра жертволюбивість покійних уже: пані Єлисавети Милорадовичевої, Михайла Жученка, Степана Качали, дала спроможність заснувати при товаристві друкарню, що показала ся справді міцною підіймою в розвитку нашого письменства і забезпечила єму ширший розцьвіт. Коли-ж з великою почесністю згадуємо сих перших щедрих добродіїв нашого товариства, то годить ся помянути також тих перших трудовників, що приложили руки до введення в житє сеї інституції і чимало для неї безкористно позаходили ся а іменно: Дра Корнила Сушкевича, Михайла Димета, Дра Олександра Огоновського, Льонгіна Лукашевича, Євгенія Желехівського, Михайла Косака, Гната Рожанського, Мирона Мальчевського, Дамяна Гладилевича. Протягом сего року втратило товариство двох вельми заслужених членів, а іменно голову Дра Ю. Целевича і одного з піонерів народної ідеї сорокових років о-Теофана Глинського, пароха в Городниці. Отже повстанням з місць віддаймо честь памяти тих покійних членів, котрі своїми щедрими дарами і щирими трудами допомогли станути нашому товариству на теперішнім ступені розвитку.

Товариство ім. Шевченка стало огнищем для викликаного зпід курної стріхи рідного слова, котре обявило свою живучість в белетристичних творах новітших українсько-руських письменників, в перекладах сьв. письма, та в перекладах поетичних творів сьвітових геніїв. Наспіла тепер пора підняти нашу мову до научної поваги, перепровадити її через строгу науку і на високостях науки виставити наше національне знамя.

Новий статут дає нам право зробити наше товариство науковим. Не надаймо духом, що до такого великого діла приступаємо з слабими силами. Всякий бо почин трудний, всяке велике діло повстає з малого. Тому-ж сьміло і бодро приступаймо до сего діла.

На саму вість про засновуванне наукового товариства поспішило більш як 80 щирих прихильників тої ідеї, щоб стати в підмогу сему важному починові. Маймо надію, що робота наша хоч би яка скромна, але щира і поважна, з'єднає нашому товариству щирю симпатію і прокинуть ся на цілім обширі України-Руси щирі робітники; маймо надію, що й між бідолашним народом українсько-руським знайдуть ся ще засібні люди, що щедрою рукою зложать на жертovníку народнім свої лепти і тим допоможуть, що може хоч нашим дітям доведеть ся діждати українсько-руської Академії Наук і тогді сповнять ся Шевченкові слова:

„І возвеличимо на диво
І розум наш, і наш язик...“

[На останку згадав п. Барвінський про щирю і невсипушу працю для товариства Вп. пп. проф. С. Громницького і К. Паньківського та заявив їм прилюдну подяку за їх труди].

По промові п. Барвінського забрав слово проф. Др. Ом. Огоньський і повитав нове товариство наукове сими словами:

„Я мав би двійний титул повитати заснуванне наукового товариства імени Шевченка, — раз той, що я оден із трьох живучих ще членів-основателів товариства ім. Шевченка, а вдруге сей, що я головою найстаршого руського народного товариства „Просьвіта“.

Міг би я отже піднести привіт від трійці-недобитків основателів, і сказати з праведним Симеоном: „Нынѣ отпуцаши раба твоего, владыко, со миромъ“, бо ось побачили очі мої, як товариство більше промислове перетворило ся в товариство наукове, чим наші патриоти під проводом професора Олександра Барвінського сповнили завітне бажанне безсмертного Кобзаря, ширити науку між земляками; — кажу, що міг би я з праведним Симеоном сказати ті слова, — так ні! — Я хочу ще жити і дивитись, як те нове товариство класти ме засновок під будущу руську академію наук, а як Бог дозволить здоровля і сил, хочу ще стати між

робітниками, щоб здвигати муть ту сьвятиню наук. Коли-ж зрікаюся голосу, яко найстарший із живучих основателів товариства ім. Шевченка, то в імені найстаршого русько-народного просьвітнього товариства підношу голос, щоби повитати сю наймолодшу і найгарнійшу нашу сестру, а найдорожшу дочку матери України-Руси, — щоб побажати їй гарного розвою в славу сеї нашої матери.

Дивним дивом під кінець XIX. віку стрічають ся в тім же році два народні сьвята — сьвято ювілейне 25-літнього істновання товариства „Просьвіта“ і родини многонадійного наукового товариства ім. Шевченка. Гарний розвій товариства „Просьвіта“ є запорукою ще гарнійшого будучого розвою сего товариства, котрим буде піклуватись геній безсмертного Тараса. Ось сходить ясна денниця під кінець XIX. велівного віку. І чей в XX. віці завитає для нас красна доля в побуті просьвітньо-національнім. В тім віці ачеї сповнять ся слова нашого народного пророка, що Україна-Русь помяне єго в сімі великій, в сімі вольній, новій. Та от, ми старші не діждемо ся того народного воскресеня. Все-ж потішаємо ся сею надією, що виступають нові молоді борці просьвітньо-національні найпаче в Україні, — в тій нещасній Україні, що обідраною сиротою понад Дніпром плаче; — вони то слухають слів Тараса: „Боріте ся, поборете, вам Бог помагає, за вас сила, за вас воля і правда сьвятая!“

Сьлідом за тими патріотами на Україні йдуть і молоді наші брати в Галицькій Русі, — вони-то переймуть від нас роботу просьвітньо-національну, і в XX. віці, — в віці суспільно-національного воскресення, здвигнуть над нашими могилами стяг свободи й волі. Відтак привіт від товариства „Просьвіта“ кінчу словами безсмертного Кобзаря: „Обниміте-ж, брати мої, найменшого брата, нехай мати усміхнеть ся, заплакана мати! І забудеть ся сромотня давня година, і оживе добра слава, слава України, і сьвіт ясний, невечерній тихенько засяє!“

Обидві промови прийняли всі зібрані одушевлено. П. Барвінський подякував Дру Огоновському за привітне слово і підпис, що красний розвій „Просьвіти“ з малого до великого може послужити лише захоотою новому товариству науковому до щирої, невтомимої праці.

По одноголоснім прийняттю зборами 80 нових членів [а живучих давних єсть 53] відчитав п. Петро Огоновський справозданне в діяльності виділу товариства а п. К. Паньківський зі стану каси. На внесенне п. Вол. Шухевича в імені комісії контрольної збори уділили уступаючому виділови абсолюторію.

Справозданне з діяльності виділу товариства за час від 13 н. ст. марта 1892 до 11 н. ст. мая 1893 звучить:

На остатніх загальних зборах товариства дня 13 н. ст. марта 1892 року вибрано виділ, до котрого увійшли: Др. Юліян Целевич яко голова, проф. Олекс. Барвінський, Др. Олекс. Кулачківський, проф. Ізид. Громницький, Кость Паньківський, а на заступників Петро Огоновський і Іван Верхратський.

Нововибраний виділ уконституував ся на 1-шім засіданню дня 17 н. ст. марта 1892 р., вибравши Олександра Барвінського заступником голови, Дра Ол. Кулачківського секретарем, Костя Паньківського адміністратором економічним. Коли-ж Др. Ол. Кулачківський зрік ся описля уряду виділового, покликано до виділу першого заступника Петра Огоновського. По смерті многозаслуженого голови товариства Дра Юл. Целевича обняв провід в товаристві заступник голови Ол. Барвінський, а до виділу покликано другого заступника Ів. Верхратського. За весь час відбув виділ 21 засідань.

За пайважнійшу свою задачу вважав уступаючий тепер виділ — перевести бажану вже від кількох літ реформу товариства і зорганізувати єго яко товариство наукове. Ухвалений на остатніх зборах статут предложив виділ (по переведеню дрібних формальних поправок) ц. к. намісництву, котре приняло сей статут до відомости рескриптом з 16 надлиста 1892 р. ч. 89.560, і на основі сего статута мають нинішні загальні збори перевести організацію наукового товариства імени Шевченка. Та поки ще наспіло потвердження нового статута, робив виділ підготовання в тім напрямі, який надала нашому товариству ухвала остатніх загальних зборів. Іменно видав нід кінець 1892 року I-ий том Записок (в 13 аркушів 8-ки), і в них помістив чотири статті наукові з обсягу історії України-Руси, літератури і економії суспільної, а також короткий начерк історичний про дотеперішній розвиток товариства. Сей том Записок розіслав виділ даром своїм членам, а також важнішим науковим товариствам, видавництвам і академіям наук, і тим навязав наукові взаємини з сими науковими корпораціями, котрі тепер стали обмінювати ся своїми виданнями з нашим товариством. Виділ заздалегідь заходив ся, щоби підготовити вихід дальших томів „Записок“ і придбати до того потрібні наукові статті. В тій цілі відносив ся виділ до наших учених і цесьменників, запрошуючи їх до участі. Заходи сі не остали без успіху. Доси наспіли отсі наукові праці:

1, „Стародавні грецькі кольонії боспорські в межах теперішньої кубанської області та сумежних з нею місцях“ (з картою давньої боспорської області) Паначовного;

2. „Студії над основами розкладу багатства“, Тадея Рильского, (кінець загальної часті);

3. „Картина з історії Волині на початку XIV. віку“, Іванова;

4. „Пристрій до змірення сили скорочення родового уразу (uterus)“; розправа медична Дра Черняхівського;

5. „Для ювілею Котляревського“, desiderata М. Сергієнка.

Окрім того обіцяли небавом надіслати наукові праці Дри Іван Горбачевський і Іван Пулюй, Др. Калитовський, Ів. Верхратський, В. Кочовський, Ол. Колесса, Ів. Франко і інші.

Редакцію „Записок“ по смерті Дра Целевича поручив виділ Ол. Барвінському, а щоби почитити пам'ять многозаслуженого голови, постановив замість вінця на домовину — зложити 100 зр. на наклад другого тому „Записок“, котрий буде присвячений его пам'яті і вийде в половині липня.

Щоби придбати певні і постійні засоби на наукові роботи і видавництва та на підмогу українсько-руської штуки, постановив виділ предложити міністерству просвіти свої дотеперішні видання (коли вийде і II-ий том „Записок“) і просити о постійну річну підмогу з фондів державних, а також віднести ся в тій самій цілі до сойму о постійну підмогу з фондів краєвих.

Виділ впевнив ся, що наше товариство зможе лише тогді викликати оживленне і розвиток живійшого руху літературного і наукового, коли буде орудувати значнійшими засобами материяльними. В тій цілі заходив ся виділ, щоби правительство внесену перед двома роками оферту о наклад руських шкільних книжок для шкіл народних полагодило в користь нашого товариства. Справа порішена в той спосіб, що правительство віддає нашому товариству друк книжок для шкіл народних і тепер в друкарні нашій друкуєть ся новий Букварь руський і Німецько-руські вправи для IV-ої-класи шкіл народних, а за тими пійдуть і інші шкільні книжки. Всі ті книжки друкують ся правописю фонетичною, заведеною ц. к. міністерством просвіти для шкіл галицьких. Заведенням фонетичної правописи полагодило міністерство петицію нашого товариства, внесену в сій справі попередним виділом в грудні 1891 р.

Виділ дбав також про інші видавництва, а іменно: Накладом товариства вийшов в двох томах „Кобзар Т. Шевченка“, котрого редакцію перевів вельми уміло і старанно Вц. Др. Ом. Огоновський, за що виділ складає ему на сім місци прилюдну подяку. Окрім того накладом товариства вийшли: „За громаду“ Подоленка, II. і III. том оповідань В. Чайченка: „Соняшний промінь“ і „На розпутті“.

Товариство імени Шевченка видає і в сім році ілюстрований двотижневник „Зоря“, а редакцію поручено на дальше Василеви Лукичеви, котрий умів старанним і умілим добором статей поставити „Зорю“ на становище відповідне літературному орґанови України-Руси і зробити її

ватрою, коло котрої згромадили ся сучасні письменники українсько-руські. Найпевнішим доказом сего стає та обставина, що як за два останні роки збільшив ся круг передплатників „Зорі“ так і в сім році зросло їх число. Ілюстрованнє „Зорі“ поручив виділ Костеви Паньківському і дбав, щоби і в сім взгляді піднести стійність сего видавництва. Виділ бачить дуже добре, що багато ще треба в тім напрямі поліпшити, однак не може не висказати сего погляду, що значні видатки, яких вимагає справді артистичне ілюстрованнє, зможе товариство тогді покривати, коли збільшать ся єго материяльні засоби або піднесеть ся ще більше число передплатників, а одно і друге дасть ся досягнути лише поступово. З початком сего року розширено видавництво „Зорі“ таким способом, що в додатку окремим друкуєть ся „Словар російсько-український“, котрий буде важним причинком до наших лексикографічних робіт. Видавництво сего додатку поручив виділ також п. К. Паньківському.

Однак оживленнє і розвиток літературного руху залежать чимало від широкого розповсюдженнє літературних і наукових видань, тому виділ признав конечною потребою — завести власну книгарню. Магістрат міста Львова уділив концесію на окрему книгарню, однак виділ уступаючий мусів поки-що звернути бачність на розширеннє друкарні — і спровадив третю машину, закупив нові черенки, щоби відповісти тій задачі, яку приняло на себе товариство з друком руських книжок для шкіл народних. Показалась отже потреба розширити льокаль для складачів і на магазин а до того завести окрему канцелярію наукового товариства, де можуть відбувати ся засідання виділу і засідання секцій наукових, і наслідком того відокремити канцелярію друкарні. Відкриттє книгарні наукового товариства імени Шевченка буде отже задачею будущего виділу.

Позаяк товариство наше, обявши друк руських книжок для шкіл народних, мусіло зробити на разі значний вклад в то підприємство (закупити машину, черенки, розширити льокаль), — то виділ постановив затагнути позичку в висоті 2500 зр. на 3% в виділі краєвім, і позичку сю товариство буде сплачувати через три роки потручуваннєм одної третини з належитости за виконувані друки на рахунок краєвого фонду.

Уступаючий виділ звертав пильну бачність і на фінансовий бік товариства і друкарні, сего головного жерела приходів. Іменно дбав про те, щоби позицію дебіторів зреалізувати і поступінно так упорядкити діловодство, щоби та позиція не спиняла ані розвитку друкарні, ані наукової діяльності товариства. Задля того постановив виділ роботи друкарські видавати лише за готівку, а з дебіторами перевести умови що-до

сплати залягаючих належитостей. Змагання виділу в сім напрямі були доволі успішні, так що в порівнянні з давнішими літами єсть значний поступ і будучий виділ буде мати задачу в тім напрямі на стілько улекшену, що буде міг позицію дебіторів майже зовсім усунути.

Виділ брав участь в торжествах і маніфестаціях пародних, а іменно: обходив як що року роковини смерті Т. Шевченка спільно з іншими народними товариствами музикально-декламаційними вечерицями, почтив 25-літній ювілей композиторської діяльності Миколи Лисенка після ухвали остатних загальних зборів, а 29 цвітня с. р. вислав привітну телеграму почесному членови Олександрови Кониському в 35-літні роковини єго літературної діяльності.

Підготовлена уступаючим виділом переміна нашого товариства в наукове товариство імени Шевченка стрітила в цілій Україні-Руси щирю симпатію, котра обявила ся громадним зголошуваннєм наших людей в члени наукового товариства, — і коли до посльідних зборів (у марті 1892 р.) мало наше товариство 48 членів, а на остатних зборах прийато нових 5, то з того часу, як появил ся новий статут, зголосило ся до 80 членів нових, тіж ними багато людей видних в літературі і науці. Сю прояву викликала не тільки заведена новим статутом пільга що-до влати вкладок членських (позаяк і між зголошеними єсть кандидати на членів-основателів), але й горячо почувана руською сьвічною верствою потреба плекати науку в рідній нашій мові.

Коли отже виділ сам добачує, що неодню не повело ся єму osiąгнути, неодного бажання перевести, то управнює єго — глядіти спокійно і з повною вірою в красчу будуччину нашого товариства се одно, що виділови повелось розбудити широко інтерес для нашого товариства, підготовити єго наукову організацію, забезпирити єму значнійші матеріяльні засоби, а тим самим і покласти підвалини до широкого і успішного розвитку та промостити до того дорогу будучому виділови“.

По прийаттю сего справоздання з діяльності виділу наступило справозданнє касове на рік 1892. З того справоздання виходило, що:

Приходи в році 1892 виносили 27.147 зр. 67 кр., а розходи 26.775 зр. 71 кр., отже остало ся: 371 зр. 95 кр.

Активи товариства виносили з кінцем 1892 року 29.440 зр. 92 кр., пасиви 7.433 зр. 89 кр., отже маєток товариства 22.006 зр. 03 кр.

До нового виділу вибрано пп. Ол. Барвінського, Ос. Ганничака, С. Грошницького, Ос. Маковєя, Петра Огоновського і К. Паньківського виділовими, а Дра Григ. Величка і Ост. Макарушку заступниками виділових.

Головою товариства вибрано через аклямацію посла Ол. Барвінського.

Три секції наукові уконституувалися в той спосіб, що вибрано: В секції філльоґічній: директором Дра Ом. Огоновського, его заступником Ом. Партицького а секретарем Ост. Макарушку. В секції історично-філльоґічній: директором проф. Н. Вахнянина, его заступником Дра Костя Левицького а секретарем проф. Вол. Коцовського. В секції природничо-лікарській: директором проф. Ів. Верхратського, его заступником Дра Щ. Сельського а секретарем проф. Вол. Щухевича.

Опісля відчитав проф. Вол. Коцовський гарно і науково оброблений реферат про історичну основу „Слова о полку Ігоревім“.

Прелеґент вказав на вступі на тісну звязь, яка заходить між нашою староруською літературою книжною, а людвою, звязь, що перетривала століття, й замітна так само в билинах, духовних стихах, як і думах, а з другої сторони в „Слові“. „Слово“ є артистичним обробленням дружинного поетичного переказу; таких переказів було у нас багато, а в літописях заховалось також багато відривків дружинного епосу княжої Руси Були теми, були сьпіваки, тож мусіла бути й поетична форма. На розвиток сеї форми впливали передовсім поетичні взори візантійські, перекладані на церковно-славянську й старо-руську мову, вчасти з ритмічних ориґіналів; так на пр. повість про візантійського Ахилля, Девґенія Акрита, переложено з ориґіналу зложеного т. зв. політичним стихом. Візантійська ритміка, що опиралась не на метрі, але на наголосі, і то не зовсім правильним, і на числі складів, дуже пригадує ритміку наших народних пісень і мабуть лежить в основі „Слова“. Сам автор називає своє „Слово“ піснею, а про Бояна каже виразно, що він сьпівав в супроводі музики.

Опісля перейшов прелеґент поодиноких поетів княжої Руси. Знаємо з них ближше трех, а всі вони поети княжої родини Ольговичів. Автор „Слова“ величає Ігоря, що був „того Ольга“ внуком, жінку Ігоря, брата, сина й тестя. Але й про самого Олега Гориславича виражається автор „Слова“ взагалі прихильно, згадує навіть заповідяну ему „обиду“. Другий сьпівак Боян сьпівав про брата Олега, Романа Красного. Боян — се літописний старець Ян, як се виходить з всего, що про него говорять літопись і „Слово“. Боян — назва поетична, а Ян Вишатич був власне прихильний родині Ольговичів. І третій сьпівак, звісний з галицько-волинської літописи, словутьний Митуса, станув против Данила по чийй стороні? по стороні синів Ігоря Святославича, отже Ольговичів. Видно, що на лівім березі Дніпра був корисний ґрунт для літератури; адже й батько Олега Святослав був любовник літератури,

як се видно з его двох „зборників“. Ольговичі дружили з Половцями, а у Половців була поезія також добре звісна; видно се з переказу галицько-волинської літописи про Романа, а кобза — половецький інструмент. Колиж автор „Слова“, при всій прихильности для Ольговичів, віддає належну честь і другим князям, коли він і самим Ольговичам робить справедливі докори і ставить високо ідеали княжої Руси — то се лишє доказ его поетичного такту, подібно, як гарна мова й цілий добре обдуманий по замишленню уклад „Слова“ неменше гарно свідчать про артістичне почуте й освіту автора.

Наостанку обговорив прелеґент нагоду й час написання „Слова“. Час сей обмежували доси роками 1185—87. Тимчасом в XIII. уступі „Слова“ говорить ся про подруже сина Ігорового з Кончаківною, а се може відноситись тільки до р. 1187. Під тимже роком згадує літопись про „сильну вельми свадьбу“ сина Рурика Овруського з дочкою Суздальського Всеволода, і про два другі весілля, що зараз опісля посьлідували: одно з них се власне згадане весілля Володимира Ігоровича. Така нагода дуже добре надавалась для такої поеми як „Слово“, нагоді сій відповідає й кінець „Слова“, де навіть виразно названий син Володимир Ігорович. Прелеґент згадав ще, що Каяла — то мабуть Мокрі Яли, побічна ріка Вовчої (а Вовча — побічна ріка Самари), недалеко ріки Тору (над Тором перебував Ігор в неволі в часі утечі). Відчит закінчив прелеґент поглядом на провідну гадку автора „Слова“.

В дискусії спротививсь Др. Ом. Огоновський поглядови, що Ян Вишатич і Боян — одна особа. Ян Вишатич, як видно з его пригоди з волхвами, був противний народним віруванням. Прелеґент відповів, що Ян Вишатич, міг з волхвами строго поступити для того, що був християнин, а обидва волхви впрочім нічим не заслуговали собі на якийсь вигляд, і годі в них навіть бачити представителів дійсно людських повірок. Забирали ще голос пп. Копач, Макарушка.

Іван К о п а ч (слухач філософії) розбирає питання про особу Бояна:

Всеволод Міллер, — казав бесідник, — котрий згідно з Потебнею звертає цілком справедливо увагу на більшу книжність „Слова“ і по формі і по думкам, чим се звичайно приймаєть ся, каже, що Боян — се імя переняте живцем з жерела візантійсько-болгарського (поеми про Дітенета Акрита), котрому автор „Слова“ в зложенню свого твору посьлідував, і є супротив візантійського книжного твору лише персоніфікацією простої пісні народної, що заступала болгарському письменникови-перекладчикови візантійського твору місце грецької старинної Музи. Всеволод Міллер вказує на те, що імя „Боян“, звичайне у Болгар, на Руси незнане, а в літописях згадуєть ся воно лише два рази, і то так, що

правдоподібно мова про чужинця. — Так що-ж, коли зараз ві вступі читасмо про Бояна таке, що годі інакше гадати, як не про історичну особу. Говорить ся там виразно, що Боян сьпівав славу князям старому Ярославу, красному Роману, хроброму Мстиславу. Правдоподібно отже Боян таки дійсний сьпівак княжий, але з роду Болгарин. Князі руські імовірно і сьпіваків своїх надворних брали звідтам, звідки й інший комфорт двірський в тім часі с. е. з Візантії і то або просто або через Болгарію. Сьпівак розумієть ся відповідний, що мусів по славянськи сьпівати, найскорше міг бути таки Болгарином лише відповідно вишколеним. Щож до імени Боян, то воно могло бути або *poenē prorgium* або *poen appellativum* на означенне сьпіваків княжих в загалі по імени якогось одного славнійшого княжого сьпівака Болгарина, котрому так на імя було „Боянъ“. І в такім значінню, мабуть і автор „Слова“, котрий не був таким бояном княжим лише дружинником, ужив сього слова „боян“ на означенне фахового сьпівака княжого, котрий би, бач, дучше засьпівав про похід Ігоря, чим він.

Остан Макарушка (слух. фільоз.) сумніваєть ся, чи змагання до відтворення ритміки Слова можуть бути успішними. Бо, щоби сяку таку реконструкцію ритміки „Слова“ зладити, треба би по його думці мати докладні відомости 1. про правила староруського наголосу; 2. про фонетичну вартість глухих звуків *з* і *ь* в XII. віці; 3. Треба-би доконче провірити, чи гіпотези поставлені проф. Потебню про істнованне первостепенного повноголосу *ь* в таких словах як *пѣлъкъ*, *вѣлъкъ*, *срьдце* і т. д. дадуть ся консеквентно в „Слові“ перевести. Досі ті видавці, що пробували ритміку „Слова“ відбудовувати, бороли ся з наведеними труднощами, і проте мусіли нераз задля браку певних доказів старини то ставити лише гіпотези про староруську акцентуацію, накручуючи наголоси староруської мови на лад наголосу московської мови, то пропускати глухі звуки *з* і *ь* або заступити їх повними самоголосами *о*, *е*; на останку підносити так званий проф. Мікльосичом другостепенний повногос (secundärer Vollaut) до значіння і сили первостепенного повноголосу (primärer Vollaut або виразивши на лад Мікльосича формулкою *tvrt = torot*; *плѣкъ = полокъ*). Тов. Макарушка не могуци в своїй короткій діекусії поперти доказами своїх висказів „виявляє лише категорично свої переконання, що 1. наголос староруський є мало що відмінний від наголосу нинішньої мови українсько-русської; 2. глухі звуки *з* і *ь* вже не мали у нас в XII. віці фонетичної вартости на кінці слів; 3. так званий другостепенний повногос не міг мати сили первостепенного повноголосу а деякі вельми спорадичні приклади в староруських памятниках такого позірного повноголосу можна собі пояснити або хаосом

правописним або несвідомостю, самих авторів а ще більше їх неуків — переписовачів.

По скінченій дискусії о годині 2-ій перервано засідання на дві години.

Збори перервано о год. 2-ій пополудни а відтак зійшли ся члени знов о год. 3 $\frac{1}{2}$ на пополудневе засідання і обрадували до 6 $\frac{1}{2}$ вечер над внесеннями. Зборами проводив проф. С. Громницький. П. Маковей поставив внесення, щоби наукове товариство ім. Шевченка дало ініціативу до з'їзду руських письменників і любителів письменства і артистів підчас вистави краєвої у Львові в р. 1894. В широкій дискусії над сим внесенням брали участь ин. В. Шухевич, о. Погорельський, Ол. Барвінський, Копач, К. Устиянович і при сій нагоді вказувано на те, що товариство повишло відкрити свою книгарню, а руські товариства повинні на виставі краєвій устроїти окремий свій павільон. Справу з'їзду, участи руських товариств в виставі і відкриття книгарні поручили збори новому виділови. Опісля п. Копач домагав ся уложення певних норм нової правописи, а по дискусії над сим предметом, в котрій брали участь Ол. Барвінський, Верхратський, В. Шухевич, Вахнянин і Кахникевич, поручено полагодження сеї справи секції фільольогічній. П. Щурат домагав ся, щоб „Записки“ товариства виходили чвертьрічними томами і щоб окрім наукових видань товариство видавало збірники материялів етнографічних. Позаяк не ставлено інших внесень і тим порядок денний вичерпано, подякував проф. Громницький зібрачим за численну участь в зборах, а запевнивши, що виділ наукового товариства покористуєть ся висловленими на зборах бажаннями, замкнув наради.

Дня 2 н. ст. червня відбуло ся засідання природничо-лікарської секції наукового товариства імени Шевченка. На вступі директор секції проф. Ів. Верхратський привитав теплим словом новий почин в дальшій розвитку Русинів, закрів членів до невсипучої праці і віщував красшу долю нашу, бо наукою найскорше поборемо всі супротивности.

Потім д-р мед. Щасний Сельський здавав справу з цікавої студії д-ра Черняхівського про новий пристрій до міряня скорочень маточинка (уразу), узнав сей пристрій справді найлучшим зі всіх, які до-тепер знає наука, і вніс, щоби студию сю друкувати як найскорше в видавництві товариства.

Дальше ухвалено: щоби Записки товариства виходили частійше, хоч би меншими випусками; — щоби про них подавати звістки до дру-

гих фахових часописей; — щоб в кожній важнійшій праці робити передруки і розсилати всім фаховим журналам краєвим і заграничним.

Вкінці рішено: відбувати засідання секції раз у місяць кожного першого вторка по 1-ім місяця о годині 8 вечером в канцелярії наукового товариства при ул. академічній ч. 6 на I. поверсі; — запросити де праці всіх наших фахових людей — і видрукувати відповідні кореспонденції та розсилати їх перед кожним засіданням.

Дня 8 н. ст. червня 1893 відбула ся секція фільольогічна перше засідання під проводом свого директора д-ра Омеляна Огоновського. Місцевих членів явило ся 8, із замісцевих оден. Директор секції повитав зібраних членів, підніс вагу студій фільольогічних як в області матірнього так і інших славянських язиків; зазначив, що членів секції робота чекає немала, бо вони мають витягти новий шлях, отже треба працювати що сил, бо на них, членів-основателів, будуть звернені очі всіх земляків. Але єсть надія, що секція відповість своїй тяжкій завдачі, бо до неї вписались мужі дуже діяльні.

По привіті відчитав секретар секції Остап Макарушка реферат про працю М. Сергієнка: „Для ювілея Ів. Котляревського. Desiderata“. Референт зазначив, що п. Сергієнку ходить о те, щоби, щоби почати заходи коло призьбання матеріялів: 1) до точної критично і науково обробленої житєшиси Ів. Котляревського і 2) до наукового, артистично-ілюстрованого видання єго творів, бо зближає ся столітний ювілей Ів. Котляревського, а заразом ювілей найкрасшого періоду нашої літератури і духового відродження. А що в своїх desiderata-х п. Сергієнко, станувши на основах критики нової, порушив багато цікавих, нетіканих справ, то-ж на внесенне референта ухвалено одногососно: видрукувати працю п. Сергієнка в Записках товариства. Рівно-ж порішено більшістю глосів віднеєтись до п. Сергієнка з просьбою о вказанне людей на Україні, що схотіли би причинити ся своїми працями до здійснення єго бажань.

З дальших ухвал піднесено, що на постійний день для сходин секції фільольогічної назначено першу п'ятницю по 1-ім кожного місяця. Сходини відбувають ся в канцелярії товариства о 7-ій годині вечером.

Секція історично-фільозофічна відбула дня 11-ого і 25-ого н. ст. червня два перші засідання під проводом секційного директора Н. Вахвянина. Секретар предложив рецензію на розправу проф. д-ра А. Левицького п. заг. Powstanie Świdrygielly.

По короткій дискусії ухвалено сю рецензію видрукувати в Записках (див. II. т. Наукові і крит. замітки і вісти).

Директор секції предложив справоздання з надісланої праці в. Іванова: „Картка з історії волинської і галицької Руси з початку XIV. в.“; праця ся займає ся спірною доси особою Юрія II. або Болеслава Тройденовича. П. Іванів обстає за тим, що се були два осібні князі; — рецензент підніє вправді деякі свої сумніви, але поручив сю розправу до друку, що й рішено.

Передано також до друку і замітки п. І. Копача про працю Франца Макульського „Причини бунтів українських (1790)“.

Крім того піднесено й ухвалено розділ історично-філософичної секції на два відділи, оден історичний під проводом директора секції, другий — правничий, під проводом заступника директора, д-ра Левицького, а то для успішнішого підготовлювання матеріялів для Записок: однак рішення мають западати на засіданнях повної секції.

На другім звичайнім засіданню секції фільологічної для 7 н. ст. липня 1893 р. прийшла на порядок денний важна справа управилення мови в загалі, а спеціально в наших виданнях. Поставлено іменно слідуєчі питання: 1) чи звісне двоєне суголосів л, н, д. т... перед преїтованими самоголосами в оттаких словах, як „значіння, весілля“... і. т. д. переводити консеквентно, чи лишати авторам свободу, та чи кінчити сі слова в 1. падежі числа одичного самоголосом є чи я (весілле чи весілля)? 2) чи прийняти за іменик зворотний в виді ся чи ця то чи відділювати його в письмі від глагола, чи ні (робить ся чи робить ся чи робиця)? 3) заіменик вказуючий: сей, ся, се, чи цей, ця, це? 4) закінченє приложників: чи -ський і -цький чи -ский і -цкий? 5) Як запобічи неологізмам і варваризмам те великим впливам чужих язиків на складню русько-українського язика?

По оживленій дискусії, в котрій брали участь пп. др. Огоновский, і пр. Стоцкий, пр. Громницкий, Грушкевич, Коцовский, о. Гірняк, п. Кміцикевич, Копач і Макарушка, поставлено слідуєчі три внесенє: 1) Дра Стоцкого внесенє було: В справі здвоюваня суголосів перед преїтованими самоголосами і в закінчуваню приложників (-ский чи -ський чи -цький) полишити писателям свободу, а заіменик зворотний в формі ся (не ця) писати віддільно від глагола.

2) П. Копач поставив внесенє, щоби неправильности язикові усувати при нагоді рецензуваня праць, присланих до поміщення в Записках. Кождий рецензент мав би виписувати поодинокі слова і звороти не конче поправні, а по переведеній над ними дискусії на засіданню секції належить з автором статті порозумітись чи він на предложені секцією, зміни згодити ся схоче.

3) П. Кміцикевич вніс, щоби зложити анкету, котра би збрала всі труднощі язикові і правописні та піддала їх під наради на слідуючій засіданню секції. Внесення се, попере пр. Грушкевичом і Коцовским прийнято і вибрано до анкети 4 членів: дра Ом. Огоновского, пр. Грушкевича, Коцовского і Пачовского, що їх предложив пр. Громницький.

Рівнож згоджено ся в засаді на внесення п. Ів. Копача. Тим, що внесення п. Кміцикевича прийнято, мусіло відпасти внесення дра Стоцкого, котре буде полагоджене аж по нарадах анкети.

В теперішнім стані має наукове товариство ім. Шевченка членів 137 а іменно: професорів університету і політехнік 9, директорів гімназ. 5, професорів шкіл середніх 27, інспектор крайвий 1, член виділу крайвого 1, лікарів 10, інженерів 4, адвокатів 7, нотарів 5, судових урядників 16, інших урядників 2, священників 23, учителів народних 4, купець 1, дідичів і обивателів міст 5, літератів 11, товариство 1, жінщина 1.

